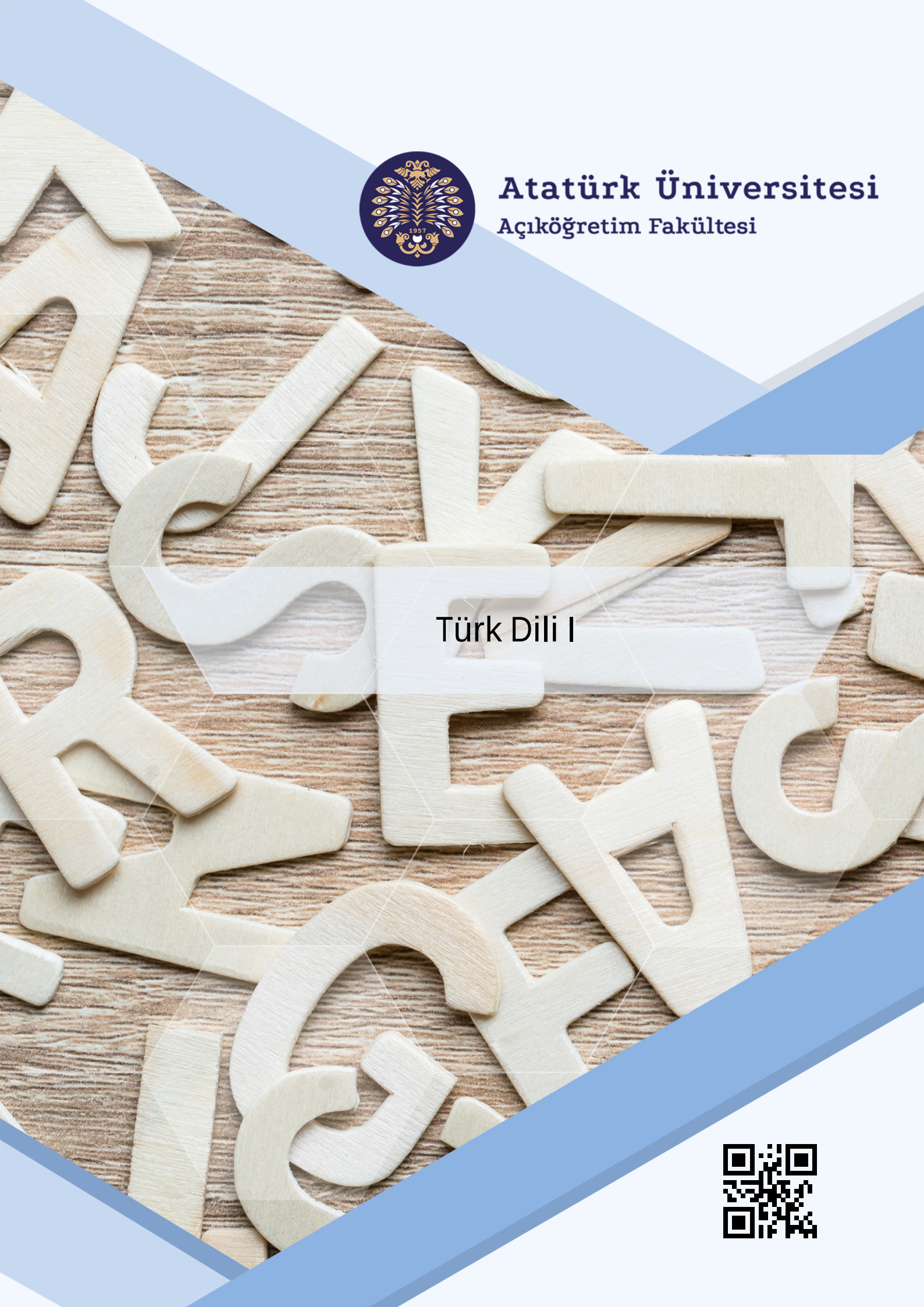

Atatürk Üniversitesi
Açıköğretim Fakültesi

Türk Dili I

Bu kitabın, basım, yayım ve saĞş hakları Atatürk Üniversitesi'ne ai ǩ r. Bireysel öğrenme yaklaşımıyla hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır. Atatürk Üniversitesi'nin izni alınmaksızın kitabın tamamı veya bir kısmı mekanik, elektronik, fotokopi, manyeək kayıt veya başka şekillerde çoğalĞlamaz, basılamaz ve dağıĞlamaz.

Copyright ©2019

The copyrights, publicaəons and sales rights of this book belong to Atatürk University. All rights reserved of this book prepared with an individual learning approach. No part of this book may be reproduced, printed, or distributed in any form or by any means, techanical, electronic, photocopying, magneəc recording, or otherwise, without the permission of Atatürk University.

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ

Türk Dili I

ISBN: 978-605-7638-28-1

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI

ERZURUM, 2019

İÇİNDEKİLER

1. Dil Nedir? 4
Prof. Dr. LOKMAN TURAN

2. DİL - KÜLTÜR 22
Doç. Dr. OĞUZHAN SEVİM

3. Dil Aileleri-Dil Grupları/ Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri 44
Prof. Dr. LOKMAN TURAN

4. Dil Türleri (Lehçe, Şive, Ağız) 72
Prof. Dr. LOKMAN TURAN

5. Türkçenin Söz Varlığı 93
Prof. Dr. LOKMAN TURAN

6. Türkçenin Ses Özellikleri 112
Prof. Dr. LOKMAN TURAN

7. KELİME BİLGİSİ VE EKLER 133
Doç. Dr. OĞUZHAN SEVİM

8. KELİMEDE ANLAM 156
Doç. Dr. OĞUZHAN SEVİM

9. Kalıplaşmış İfadeler 175
Prof. Dr. LOKMAN TURAN

10. Türkçede Vurgu ve Tonlama 195
Prof. Dr. LOKMAN TURAN

11. Cümlenin Ögeleri 213
Prof. Dr. LOKMAN TURAN

12. Cümle Çeşitleri I 232
Prof. Dr. LOKMAN TURAN

13. Cümle Çeşitleri II 250
Prof. Dr. LOKMAN TURAN

14. Örnek Cümle Çözümlemeleri 271
Prof. Dr. LOKMAN TURAN

Editör

Prof. Dr. RIFAT KÜTÜK

DİL NEDİR?

Atatürk Üniversitesi
Açıköğretim Fakültesi

TÜRK DİLİ - I

Prof. Dr.
LokmanTURAN

İÇİNDEKİLER

- Dilin Tanımı ve Önemi
- Dilin Nitelikleri
- Dilin Türeyişi ile İlgili Teoriler
- Konuşma Dili ve Yazı Dili

HEDEFLER

- Bu üniteyi çalıştıktan sonra;
- Dilin tanımını bilecek ve önemini açıklayabilecek,
  - Dillerin doğuşu ile ilgili teorileri açıklayabilecek,
  - Konuşma dili ve yazı dili arasındaki farkları söyleyebileceksiniz.

ÜNİTE 1

© *Bu ünitenin tüm yayın hakları Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi'ne aittir. Yazılı izin alınmadan ünitenin tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.*

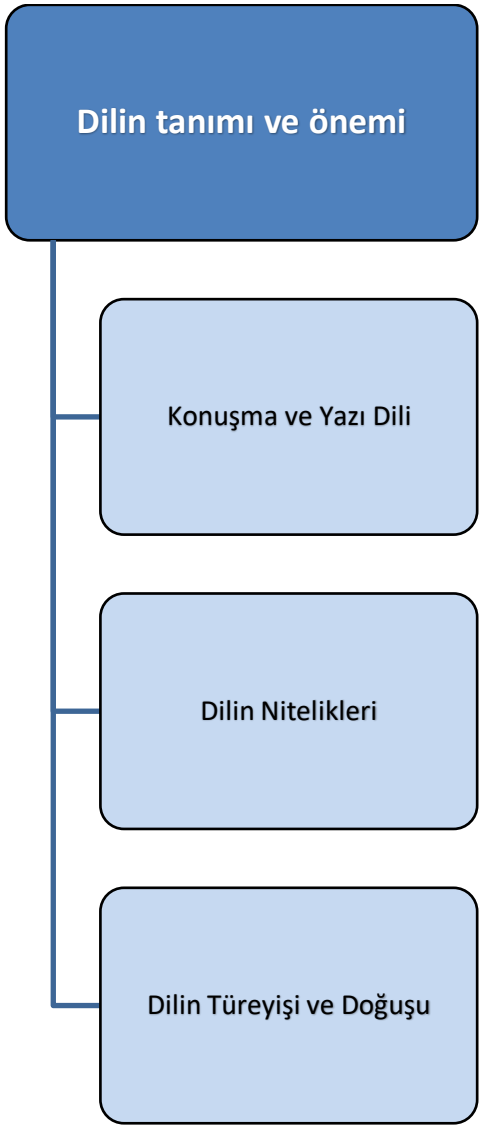
Dilin tanımı ve önemi
Konuşma ve Yazı Dili
Dilin Nitelikleri
Dilin Türeyişi ve Doğuşu

GİRİŞ

Dil, somut ve soyut olarak insanın etrafında var olan her şeyin sese bürünmüş şeklidir. Bu somutluk hâli ise bireyin iletişiminin en temel ögesi durumundadır. Dilin bir iletişim aracı olarak ortaya çıkması, insanlığın merhalelerinde ve çağ atlamasında her zaman ön planda olmuştur. Hayatımızda bu kadar önemli bir yeri olan dili tanımlamak ve dilin sosyal yaşantımızda üstlendiği rolü tarif etmek elbette kolay olmayacaktır. Aksan, dili "*Dil bir anda tanımlanamayacak kadar çok yönlü, insana özgü bir gerçektir*."[2] şeklinde betimlerken dilin ne kadar geniş yelpazeli ve ne kadar karmaşık bir yapı olduğunu vurgulamaktadır. Bu noktadan bakıldığında, insanoğlunun zihnini en çok kurcalayan sorulardan biri, varlıkların nasıl sese büründüğü ve bu seslerin insanlar arasında ortak bir ifade aracı hâline nasıl geldiğidir.

Dil; bir anda tanımlanamayacak kadar çok yönlü, insana özgü bir gerçektir.

Hiç şüphe yok ki, dilin işleyişi ve ortaya çıkışı çağlar boyunca üzerinde en çok düşünülen hususlardan biri olmuştur. Yüzyıllar boyunca bilim adamları ve felsefeciler dillerin nasıl meydana geldiği, insanoğlunun kullandığı ilk dilin hangisi olduğu, dillerin sonradan nasıl çeşitlendiği konusunda fikirler ileri sürmüşlerdir. Bu konuyla eski çağlarda genellikle filozoflar ilgilenirken ilerleyen dönemlerde dil bilimin bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasıyla dilin inceleme alanı genişlemiş ve zamanla dil, kendi içinde bir bilim alanı olarak ilim adamlarınca incelenmiştir. Ülkemizde de dilin kökeni ve doğuşuyla ilgili teorileri Ragıp Hulusi Özdem, *Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış* adlı makalesinde ele almıştır.

Bu ünitede ise dilin tanımları üzerinde durulmuş ve dillerin oluşumu ile ilgili görüşler açıklanmıştır.

DİLİN TANIMI VE ÖNEMİ

İnsan, çevresinde var olan diğer varlıkların aksine, düşünen, öğrenebilen ve davranışlarını değiştirebilen bir niteliğe sahiptir. Eşref-i mahlûkat olarak tanımlanan insan, yaratıldığı andan itibaren çevresiyle iletişim kurma ve bu iletişimi geliştirme mecburiyetinde olmuştur. Bu da insanı, duygu ve ihtiyaçlarını diğer bireylere aktarmak ve paylaşmak için vasıtalar aramaya itmiştir. Böylelikle önceleri ilkel olmakla birlikte sonraları gittikçe gelişen çeşitli iletişim yolları ortaya çıkmıştır.

İnsanların, önceleri çeşitli işaretlerle gerçekleştirdikleri anlaşmaların yerini, daha sonra ilkel seslenmeler almıştır. Bu ünlemler zamanla duygu, düşünce ve dileklerimizi ifade etmemize olanak verecek olan konuşmaya ulaşmıştır.

Hayatımızda çok büyük önemi olan dil, bilişsel bir yetenek olan "karmaşık iletişim" şeklinde tanımlansa da diğer birçok anlamı da içinde barındırmaktadır. Bu karmaşık bilişsel yetenek, insanlık tarihi boyunca üzerinde en çok düşünülen ve tartışılan kavramlardan biri olmuştur. Bu ünitede dilin tanımını, dillerin doğuşu ile ilgili teorileri ve dildeki çeşitlenmeyi de işleyeceğiz.

Dil ile ilgili yapılan çeşitli tanım ve açıklamaları şöyle sıralayabiliriz:

Dilin bütünü, milletin evidir.

"Dil, (aynı dili konuşan ve yazan) insanlar arasında anlaşmayı sağlayan doğal bir araç, kendine özgü kanunları olan ve bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş toplumsal bir yapıdır." (Muharrem Ergin)[2]

"Dil düşünce, duygu ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan ögeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan çok yönlü, çok gelişmiş bir dizgedir." (Doğan Aksan)[3]

Dilin bütünü, milletin evidir. Bin bir odalı bir ev! Buna şehir, ülke demek daha doğru olur. Milletler dillerini tıpkı medeniyetleri gibi korurlar...

"Dil sıkı sıkıya millî varlığa ve topluma bağlıdır." (Mehmet Kaplan)[4]

Dil, anlaşmayı sağlayan sistemli işaretler birliğidir. İnsandan insana mesajlar iletebilen semboller bütünüdür.

Dilin, insanlık tarihiyle birlikte var olduğu kabul edilmektedir.

Alman dil bilimci Humbolt "*Dille hayat, dille tarih ayrılmaz kavramlardır*." der. Alman düşünür Hegel'e göre "*Dil, tarihten de öncedir*."

Martin Heidegger ise "*Dil, varlığın evidir*." diyerek dilin, varlığın bütün evrenini kuşattığını ifade etmiştir. Gerçekten de dil, tıpkı ev gibi bir milletin duygu, düşünce ve hayatının barınağı, korunağıdır.

Dil, bir milletin oluşmasındaki en önemli etkendir. Milletler tarih sahnesinde dilleriyle var olurlar. Dillerini kaybeden milletler kimliklerini de kaybederler. Ziya Gökalp "Lisan" isimli şiirinde bunu şöyle dile getirir:

Türklüğün vicdanı bir,

Dini bir, vatanı bir;

Fakat hepsi ayrılır

Olmazsa lisanı bir.

Günümüz dünyasında yedi bin civarında dilin mevcut olduğu tahmin edilmektedir. Avrupa ülkelerinde 230 farklı dil konuşulurken bu sayı Asya'da 2197'yi bulabilmektedir. 2100 yılına gelindiğinde dillerin %90'ının yok olacağı düşünülmektedir.

Konfüçyüs'e sorarlar:
-Bir ülkenin yönetimi size verilseydi, değişime ilk olarak nereden başlardınız?
Büyük düşünür şöyle cevap verir bu soruya:
-Hiç kuşkusuz dili gözden geçirmekle işe başlardım. Çünkü dil kusurlu olursa, kelimeler düşünceleri iyi anlatamaz. Düşünceler iyi anlatılamazsa, yapılması gerekenler doğru yapılamaz. Görevler gereği gibi yapılmazsa töre ve kültür bozulur. Töre ve kültür bozulursa, adalet yanlış yola sapar. Adalet yoldan çıkarsa şaşkınlık içine düşen halk, ne yapacağını, işin nereye varacağını bilemez. İşte bunun içindir ki hiçbir şey dil kadar önemli değildir.

DİLİN NİTELİKLERİ

Dil; uzun zaman boyunca tarih, coğrafya, kültür, medeniyet ve toplumsal etkiler ile bütün toplumun kolektif şuurundan, heyecanından ve zekâsından doğmuştur.

Dil; uzun zaman boyunca tarih, coğrafya, kültür, medeniyet ve toplumsal etkiler ile bütün toplumun kolektif şuurundan, heyecanından ve zekâsından doğmuştur. Fertten doğmuş olmakla birlikte zamanla ferdin malı olmaktan çıkmış, genelleşmiş ve belli biçimler kazanmıştır. Dolayısıyla fert, topluma ait olan bu müessese üzerinde istediği gibi tasarruf etme hakkını kaybetmiştir. Ona yalnızca bu dili konuşma hakkı verilmiştir. Sadece konuşma değil, kurallarına uygun olarak konuşma… *Bir millete mensup olan hiç kimse ana dilini bozma, yanlış ve kötü kullanma hakkına sahip değildir.* Dilin bu nitelikleri şu iki özellikle ilgilidir:

- Bireysel şuur alanının dışında kalışı
- Kendini bize doğuştan kabul ettirmesi

Çeşitli hareketler, mimikler, renkli bayraklar, fenerler, göğse takılan çiçekler, ceketin cebine konulan mendiller ve vücuda sürünen kokularla da meram anlatmak mümkündür. Çok geniş çerçevede bunlar da birer dil sayılırlar. Çünkü bir anlaşmayı, bir iletişimi sağlarlar. Ama bunların ifade alanları, kabiliyetleri sese göre daha sınırlıdır. Bu yüzden toplum, *ses dilini* tercih etmiştir.

Ses dilinin çeşitli anlamları vardır:

- *Eski bir tarihi ve geçmişi olan insan topluluğunun anlaşma vasıtası* (Türk dili gibi).
- *Belli bir çağın kelime dağarcığı ve söz dizimi*: Tanzimat dili, divan dili gibi.
- *Meslek gruplarının anlaşma sistemi*: Gemici dili, tıp dili, argo gibi.
- *Bir yazarın, şairin söyleyiş tarzı*: Nedim'in dili, Yahya Kemal'in dili, Yaşar Kemal'in dili gibi.

- *Bir sanat alanının kendine özgü anlatım biçimi*: Şiir dili, nesir dili, tiyatro dili gibi.

Dil; yapısı, oluşumu, tarihî gelişimi, kullanıldığı coğrafi alan, kullanılış yeri, zamanı ve çağı, onu kullanan zümreler, dilin geçerliliği ve işlekliği gibi yönlerden de ayrıca adlandırılır: Ana dil, arkaik dil, avam(halk) dili, çocuk dili, devlet dili, din dili, diplomatik dil, doğal dil, edebiyat dili, duygu dili, gazete dili, hayvan dili, ibadet dili, bilim dili, konuşma dili, konferans ya da hitabet dili, millî dil, meslek dili, sahne dili, resmî dil, tiyatro dili, uluslararası dil, yabancı dil, yazı dili, zengin dil gibi…

- Dil, mevcut olan olmayan, yaratıcı ve yaratılan, hayal edilen ve bilinen, zannedilen ve vehmedilen her şey hakkında konuşur; onları kabul veya inkâr eder. İlmin ulaştığı her ne varsa, hak ya da batıl, dil onu anlatır. İlmin de alanı çok geniştir; hemen her tarafa uzanır.
Dildeki bu özellik, başka hiçbir uzuvda yoktur. Göz, ancak renkleri ve şekilleri görebilir. Kulak, yalnız sesleri işitebilir. El, cisimlere dokunabilir. Bütün uzuvların işleri sınırlı olup her şeye ulaşamazlar. Dilin ise sahası geniştir, sınırı yoktur. Engel olacak bir şey de mevcut değildir.

Gazâlî

Dilin birinci kolu sayılan konuşmanın çok daha evvel ortaya çıktığı ve yazının daha sonraları kullanıldığı bilinmektedir.

DİLLERİN TÜREYİŞİ İLE İLGİLİ TEORİLER

İnsanın ilk olarak nasıl, ne zaman ve hangi dili konuştuğu yüzyıllardır merak edilen bir konudur. Bu sorulara cevap vermek oldukça zordur. Bunun nedeni, yazılı metinlerin yakın bir geçmişi aydınlatmaya imkân tanımasıdır. En eski belgeler sayılan Sümerce metinler bile ancak 5500 yıl öncesine ışık tutabilmektedir. Oysa insanoğlunun çok daha önceleri var olduğu, dilin birinci kolu sayılan konuşmanın çok daha evvel ortaya çıktığı ve yazının daha sonraları kullanıldığı bilinmektedir.

Dillerin doğuşu insan bilim, ruh bilim ve günümüzde genetik biliminin ortak merak konusudur. Ayrıca çocuk dili üzerinde yapılacak araştırmaların, dillerin doğuşu hakkında bizlere bazı ipuçları verebileceğine inanan bilim adamları da bulunmaktadır.

Milattan 500 yıl önce yaşamış olan Hintli Yaska, Herakleitos'un çağdaşı Demokritos, Romalı Varro ve Donatus, dilin doğuşuyla ilgili çeşitli çalışmalar yapmışlardır. (Babil Kulesi Efsanesi görseli için bk. Şekil 1.1)

Şekil 1.1 Lucas van Valckenborch'un Babil Kulesi tablosu [1]

Dille ilgili ilk sistematik düşüncelere Herakleitos (*MÖ* V. yy.)'da rastlanır.

Dillerin Doğuşu ile İlgili Babil Kulesi Efsanesi

Pek çok efsanede zikredilen ve kutsal kitaplarda da adı geçen Babil Kulesi, yeryüzündeki ulusların ve onların konuşmakta olduğu binlerce dilin nasıl ortaya çıktığı ile ilgili bir inanışı ihtiva etmektedir. Efsaneye göre insanlar, Tanrıya ulaşmak ve ona daha yakın olabilmek için, uyum içerisinde ve büyük bir istekle göğe yükselen bir kule yapmaya koyulurlar. Kule, çok geçmeden yükselmeye başlar. Bunu gören Tanrı, kuleyi inşa eden her insana ayrı bir dil verir. Böylece birbirleriyle anlaşamayan insanlar yüzünden kulenin yapımı durur. Yeryüzüne dağılan insanlar vasıtasıyla çok sayıda ulus ve bu uluslara ait binlerce dil türer.

Dille ilgili ilk sistematik düşüncelere Herakleitos (*MÖ* V. yy.)'da rastlanır. Bu eski Yunan filozofu "*Dili anlamak evreni anlamak demektir*." sözüyle evrenin anlaşılmasını, dilin anlaşılmasına bağlayarak farklı bir metafizik görüş ortaya koymuştur.

Dünyada ilk konuşulan dilin hangisi olduğunu öğrenmek isteyen Mısır hükümdarı Psammetikos (VII. yüzyıl) konuşmanın kulakla edinilen bir olgu olduğunu bildiği için hiçbir şey duymadan büyüyen bir insanın hangi dilde konuşacağını merak eder. Bunu öğrenmek maksadıyla bir çobana iki yeni doğmuş çocuk verir. Çobanın bunları alıp ağıla koymasını ve çocukların yanında hiç kimsenin ağzını açıp tek kelime bile söylememesini ve onların kendi başlarına büyümesini emreder. Çoban belli saatlerde çocukların yanına girip onlara süt içirecek, sonra kendi işine bakacaktır. Bir gün çoban, karınlarını doyurmak için içeri girdiğinde çocukların iki ellerini uzatarak "Bekos!" diye bağırdıklarını görür. Bu durum birkaç gün devam edince çoban çocukları hükümdarın huzuruna çıkarır. Hükümdar çocukların "Bekos!" dediğini duyar. "Bekos" Frigya dilinde "ekmek" demektir. O zaman Psammetikos konuşmanın ihtiyaçlardan doğduğu ve dünyada konuşulan ilk dilin Frigya dili olduğu kanaatine varır.

Dilin nasıl türediği konusunda pek çok görüş ortaya atılmıştır. Bunları dört ana bölümde değerlendirmek mümkündür:

İlahiyatçı/Teolojik Görüş

Tevrat'ta "*Ve Rab Allah, her kır hayvanını ve göklerin her kuşunu topraktan yaptı ve onlara ne ad koyacağını görmek için Adam'a getirdi ve Adam her birinin adını ne koydu ise canlı yaratıkların adı o oldu.*" (Ahd-i Atik, Bab 2/19-20) "*Ve Adam, eşine Havva adını verdi.*" (Tekvin, Bab 3/20) cümleleri geçmektedir.

İncil de "*Söz/kelam başlangıçta var idi ve kelam/söz Allah nezdinde idi.*" (İncil Yuhanna'ya göre Bab 1/1) der.

Üç mukaddes kitabın verdiği bilgiye göre dil, Hz. Âdem'e ve onun şahsında insanlara doğuştan bahşedilmiş ilahî bir yetenektir.

*Kur'an-ı Kerim'de de konuyla ilgili şu ayetler mevcuttur: "*Ona beyanı (iç duyguların ifadesini) ilham etti.*" (Rahman/4), "*Allah, Âdem'e bütün isimleri öğretti.*" (Bakara/31), "*Allah, Âdem'e , Ey Âdem, eşyanın isimlerini meleklere haber ver, buyurdu.*" (Bakara 33).*

Buna göre üç mukaddes kitabın verdiği bilgiye göre dil, Hz. Âdem'e ve onun şahsında insanlara doğuştan bahşedilmiş ilahî bir yetenektir. Abelard, Jacob Grimm ve Whitney gibi bazı filozoflar da konu üzerinde ayrıca fikir ve akıl yürütmüşler, bu görüşe yaklaşmışlardır.

Doğuştancı Görüş

İlahiyatçı Görüşe yaklaşmakla birlikte, hareket noktası dinî değil, biyolojiktir. Bu görüşe göre, insanda doğuştan var olan dil yeteneği zamanla taklit, jest ve mimiklerle ortaya çıkmış; doğuştan bireyin sahip olduğu bu mekanizma, çocuğun çevresinde konuşulan dili anlamlandırmasını, kurallarını anlayarak öğrenmesini ve nihayet konuşmasını sağlamıştır. Dil kurallarını içselleştirmeyi ve onları ihtiyaç hâlinde kullanmasını mümkün kılan bu mekanizma sayesinde tüm çocuklar aynı yaşantılardan geçerek fizyolojik olarak belli bir olgunluk seviyesine geldiklerinde

yürümeyi nasıl öğreniyorlarsa konuşmayı da öylece öğrenirler. Max Müller ve Ernest Renan bu görüşe sahip düşünürlerdir.

Deneyimci Görüş

Bu görüşü göre insan, çevresindeki ses ve hareketlerin etkisinde kalarak onlara benzer ses ve hareketler çıkarmayı denemiş ve dil (konuşma) yeteneğini böylece kazanmıştır. *İlk insanlar, çevrelerindeki sesleri taklit etme yoluyla ilk ve ilkel dilleri ortaya çıkarmışlardır.* Yansıma Teorisi olarak da isimlendirilen bu kuramı destekleyen en önemli husus, bütün modern dillerde ses yansımalarına karşılık gelen kelimelerin bulunmasıdır. Türkçemizdeki mırıltı, fısıltı, gürültü, çatırtı, patırtı, havlama, horlama... gibi kelimeler bu görüşe örnek verilebilecek türdendir.

Condillac, Hobbes, Darvin gibi düşünürler bu görüşü ileri süren başlıca isimlerdir.

Antropolojik Görüş

25 milyon yıl önce Doğu Afrika'da yaşadığı var sayılan ve maymınsan denilen yaratıklar üzerine kurulan bu teori, pek çok kimse tarafından bir filozof fantezisi olarak değerlendirilmiştir.

Bir dilin konuşma ve yazı olmak üzere iki yönü vardır.

Maymun ve insan özellikleri taşıyan maymınsanlar, ormandan kovulduktan sonra çıplak arazide yaşamak zorunda kalmışlar. Böylece ön ayaklarını az kullanmaya, arka ayakları üzerinde durmaya başlamışlar. Milyonlarca yıl devam eden süreç sonunda insan türü meydana gelmiş. Şiddetli rüzgârların ağaç dallarını birbirlerine sürterek meydana getirdiği yangın, insan türü tarafından görülmüş ve duman, bir anlaşma vasıtası olarak kullanılmaya başlamış, dil de buradan doğmuştur.

Görüldüğü gibi son üç görüş, insanın dili sonradan öğrendiği ve geliştirdiği fikrinden hareket eder. Bunun nasıl başladığı konusunda başta Adam Smith, Heinrich von Pudor olmak üzere bazı düşünürler birtakım görüşler ileri sürmüşler; bazı bilgilerden, benzerliklerden hareketle, dillerin önce el ve gövde hareketleriyle başladığı (el dili), sonra yüz ve jest hareketlerinin buna eklendiği (jest ve mimik dili) daha sonra da bunların yetersizliği karşısında sesin doğduğu ve bunlara ilave edildiğini iddia etmişlerdir.

KONUŞMA DİLİ VE YAZI DİLİ

Bir dilin **konuşma** ve **yazı** olmak üzere iki yönü vardır. İnsanların karşılıklı ve sesli olarak görüşürken konuştukları dil "konuşma dili"dir. Yazıda kullanılan dil ise "yazı dili"dir. Yazı dili aynı zamanda bir milletin "kültür dili"dir. Kültür dili, milletlerin kültür merkezi olarak gelişen yerleşim diline verilen addır.

Konuşma dili, sosyal hayatımızda çevremizdeki insanlarla iletişim kurmak için konuşurken kullandığımız dile verilen addır. Bu dil, doğal olduğu için konuşurken ifadelerimizin kurallı olup olmadığına, kelimelerin doğru sıralanıp sıralanmadığına, söyleyişin doğruluğuna pek dikkat etmeyiz. Bu sebeple zaman içinde, bölgeden bölgeye değişen birtakım söyleyiş ve kelime farklılıkları; bu farklılıkların bölgelere göre geçirdiği değişimden de o dilin lehçeleri ortaya çıkmıştır.

Yazı dili, isminden de anlaşılacağı üzere yazıda kullanılan; dilde birliği ve anlaşma kolaylığını sağlamaya hizmet eden dile verilen addır. Konuşma dilinin her bölgenin doğal, günlük dili olmasına karşılık yazı dili, okuma yazmada kullanılan ortak dildir. Konuşma dilinde, yanlış söylenen bir sözden ya da bir kelimenin yerli yerince kullanılmamasından doğan aksaklık anında geriye dönülerek düzeltilebilirken, yazı dilinde bu mümkün olmaz. Bu bakımdan yazı dilinin, içerisinde yanlışlıkların ve eksikliklerin bulunmasına müsaade etmeyecek ölçüde dikkatli ve titiz bir şekilde kullanılması gerekir.

Bir ülkede bir yazı dili varken aynı ülkede birden fazla konuşma dili olabilir.

Yazı dili, lehçelerden veya ağızlardan birine göre şekillenir. Yazı dili, bir milletin millet olma sürecine önemli katkılar sağlar. Bir milletin din, edebiyat ve bilim adamları yazı dilini zenginleştirir ve yazı dili belli ölçülerde konuşma dilinden farklılaşır. *Türkiye Türklerinin yazı dili, Batı Türk dilinin Anadolu lehçesidir. Yeni Türkçede ses özellikleri ve çekim yönlerinden İstanbul ağzı esas alınmaktadır.*

Konuşma Dili ve Yazı Dili Arasındaki Farklar :

- Bir ülkede bir yazı dili varken aynı ülkede birden fazla konuşma dili olabilir.
- Konuşma dili doğaldır, yazı dili ise yapay bir dildir.
- Yazı dilinde kurallara sıkı sıkıya uyulması gerekirken, konuşma dilinde kurallara çok fazla riayet edilmeyebilir. Zira konuşma dilinde önemli olan anlaşmaktır.
- Yazı dilinin kullanım alanı ve etkisi konuşma diline göre daha geniştir.
- Konuşma dili günlük hayatta farklılıklar arz ederken yazı dili değişmezdir.

Örnek

•Yazı dilinde “gideceğiz” kelimesini konuşma dilinde “gidi:cez” şeklinde söyleriz.
Konuşma dilinde genellikle “Bir” kelimesindeki “r” sesi düşer. Örneğin: “Bir su verir misin?”diye yazılırken konuşma dilinde “Bi su verir misin?” şeklinde söylenir.

Örnek

•Yazı Dili	Konuşma Dili
Mustafa Efendi	Musta:fendi
Nasıl ya	Nası: ya
Gazete	Gaste

Okuma Parçası

Dilin Tadı

Dil denen mucizeyi nasıl anlatmalı, bilmiyorum. İnsan zekâsının bütün pırıltıları, insan ruhunun bütün duyuşları, titreyişleri, dalgalanışları orada. Mavi gökle kara yer arasında, ikinci bir âlemde daha yaşıyor insan. Dil adı verilen, sınırları olmayan, sonsuz bir âlemde. Sözlüklere dalmak benim için güzeldir; gramerler arasında dolaşmak da güzeldir. Fakat birkaç ciltle sınırlı sözlükler ve gramerler asla dilin kendisi değildir. Sözlükler, bir dilin bütün kelimelerini içine alsa bile nihayet bir kelimeler listesinden ibarettir. Gramerler ise bir kurallar sıralamasından başka nedir? Bir gramerde yer alan söz dizimi kurallarını sayısız örneklerle zenginleştirirsiniz. Bir sözlükte yer alan elli bin kelimeyi, sayısız örgüler içinde bir araya getirirsiniz. İşte dil bu sayısız örgü ve örneğin evrenidir. Binlerce yıldan beri milyonlarca insan tarafından yaratılan bir evren. Aynı kelimeler, sonsuzluğa doğru uzanan zamanda, daha milyonlarca örnek ve örgü içinde kullanılacaklar. Kelimelerin bir kısmı ölse de bir kısmı şekil ve manasını değiştirse de düşünce ve duygularımızın bin bir tonunu, birbirinden farklı bin bir kalıp içinde ifade etmeye devam edecekler. "Nice nice sözüm olsa bengü taşa vurdum... Bengü taş diktirdim, gönüldeki sözümü vurdurdum" diyen Bilge Kağan "neng neng (nice nice)" ve bengü taş (ebedî taş)" sözleriyle sonsuzluğu anlatır. Uygurların hükümdarı Tengride Bolmış İl İtmiş Bilge Kağan "bin yıllık, tümen günlük bitiğimi, belgemi yassı taşa yazdırttım" derken sonsuzluğu "bin yıllık, tümen (on bin) günlük* kalıbıyla ifade eder. Balasagunlu Yusuf "tümen ming" veya "tümen tü" kalıplarıyla sonsuzluğu anlatır:

Törüttüng tümen ming bu sansız tirig
(On bin ve bin sayısız canlıyı yarattın.)
Tümen tü çiçekler yazıldı küle
(On binlerce çiçek gülerek yayıldı).

Sadece sonsuzluk kavramı için kaç örgü var? Bakınız Balasugunlu Yusuf bir başka yerde ne diyor:

Uçuglı yorıglı tınıglı neçe -tirilgü seningdin bulup yir içe
(Uçan, yürüyen, duran nice şeyler- Rızkını senden bulup yer içer).
İşte bu da varlıkların sonsuzluğunun bir başka ifadesi. "Binlerce, on binlerce" derken yine sonsuzluğu ifade etmiyor muyuz? Diğer Türk lehçelerinde "binlerce" yerine "minglep (binleyip)" diyorlar. Bu da bir başka anlatış tarzı. "Bin"i ve "on bin"i anlıyorum. Bunlar "belirli" olsa da yüksek sayıları anlattıkları için insanda sonsuzluk duygusu uyandırıyor. On bini ve bini bir araya getirerek sonsuzluğu ifade ediş tarzı daha da anlaşılır bir şey. Ama insanoğlu sayılarla yetinmemiş; "neng neng, nice nice" gibi sorularla da sonsuzluğu anlatmış. "Binlerce" ve "minglep" örneklerinde çokluk ve katlama ifade eden eklere başvurulduğunu görüyoruz. Ya "bin bir gece masalları"ndaki "bin bir" kalıbına ne demeli? Bin bir... "Bin" ile küme tamamlanıyor; fakat siz "bin bir..." diyerek sonsuzluğa açılıyorsunuz. "Ebedî, sonsuz, sayısız, ölümsüz..."gibi daha pek çok kelimeyi sıralayabiliriz. Ben "sonsuzluk" kavramı için kaç kelime ve kalıp kullanıldığını anlatmak istemiyorum; asıl anlatmak istediğim şudur. Sadece bir kavram için bu kadar ifade tarzı var. Bir de "sonsuzluk" kavramının; ikinci, üçüncü, dördüncü... kavramlarla ilişkiye girdiğini düşününüz; taşın sonsuzluğu, taş üzerindeki yazıların sonsuzluğu, yazıyla anlatılan düşüncelerin sonsuzluğu, varlıkların sonsuzluğu, evrenin sonsuzluğunu, evrenin sonsuzluğundaki mucize... Bu mucize kim bilir kaç kelimenin bin bir türlü örgüsüyle anlatılabilir! Ve işte bu bin bir türlü örgünün kendisi de bir mucizedir. Bu mucizenin adına dil diyoruz. Ana dilimizin tek tek kelimeleri de şüphesiz bize tat verir. Sevgili, biricik, yeşil, duygu, şiir kelimeleri ne kadar tatlıdır! Güç, kuvvet, kudret kelimelerinde sanki bir güç gizlidir. Aslan, kaplan, kartal, bürküt sözlerinde sanki bir yücelik vardır. Yüce, yüksek, ulu kelimeleri sanki sesleriyle de bu kavramları çağrıştırır. "Kuş"ta kuşun cıvıltısını, "yılan"da yılanın yerde sürünüşünü, "toprak"ta toprağın katılığını duyarız. "Gülümsemek"te gülümseyişin tatlılığı, "düşünmek"te düşüncenin derinliği var gibidir. "Ağlamak"ta ve "üzülmek"te bir ağırlık, bir eziklik vardır. "Üzülmek, büzülmek, süzülmek, çözülmek" acaba tesadüfen mi hep üzüntülü kavramları anlatır? İnsan süzülürse, toplum çözülürse bunlar canımızı sıkar. Ya suyun süzülmesi, işin çözülmesi... İşte kelimeler arasındaki örgü burada kendini gösteriyor. Binlerce kelime arasında bin bir türlü örgü kurabilirsiniz.

Şakaklarıma kar mı yağdı, ne var;
Benim mi Allah'ım bu çizgili yüz?

Okuma Parçası

Ya gözler altındaki mor halkalar...
Neden böyle düşman görünürsünüz
Yıllar yılı dost bildiğim aynalar?

Şakak ve kar kelimeleri belki başka insanlar tarafından da bir arada kullanılmıştır; fakat "şakaklarıma kar mı yağdı" örgüsü her hâlde sadece Cahit Sıtkı'ya mahsustur. Şairin karı şakaklarına düşünerek yağdırdığına eminim. Belki de karlı bir havada yürürken bu manzarayı gördü ve kaydetti. Fakat "kar"ın "saçların kırlaşması"daki "kır" kelimesiyle ses yakınlığını, "-larıma" ve "kar mı" parçalarında a, r, ı, m seslerinin art arda sıralandığını, bu sıralanışın "ne var"da da kısmen devam ettiğini Cahit Sıtkı'nın düşündüğünü sanmıyorum. Şair, ahenk yaratan bu örgüyü düşünerek değil, sezişiyle kurmuş olmalıdır. Ya aynalarla dostluk arasındaki ilgi? Her gün baktığımız aynanın, dostumuz olduğunu kaçımız düşündük? Aramızdan birkaç kişi bunu düşünmüş olsa bile, ağarmış şakaklarımız ve morarmış gözaltlarımızla aynaların artık bize bir düşman gibi göründüğünü Cahit Sıtkı'ya kadar herhâlde hiç kimse dile getirmedi. Hele "ayna, dost, düşman, yıl, görünmek" kelimelerinin iki mısra içinde bu şekilde örülüşü... Tabii ki bu bir sanatkârın tasarrufudur ve sanatkâr ister şuurla, ister sezişle olsun, kelimelerin maddelerini ve ruhunu elleriyle yakalayarak onları bir düzene sokmuştur.

Dil tek tek kelimeler değil, kelimeler arasında kurulan bir örgüdür.

Sanatkâr olmayan insanlar da kelimeleri bir örgü içinde kullanırlar. Dil tek tek kelimeler değil, kelimeler arasında kurulan bu örgüdür. Dilin asıl tadına da bu örgü içinde varabiliriz. Milyonlarca insanın, yüzlerce yıl içinde her gün konuşarak ve yazarak kurduğu bu örgünün kendisi doğrudan doğruya bir sanat eseridir. Tıpkı anonim bir türkü, anonim bir destan gibi yaratıcısı belli olmayan bir sanat eseri. Daha doğrusu dili kullananların tamamının yarattığı bir sanat eseri. Milyonlarca beyinden ve ruhtan süzüldüğü için de elbette bir şaheser. Dille meydana getirilen eserler, bu bakımdan diğer sanat eserlerinden daha avantajlıdır. Şiirin, romanın, hikâyenin, denemenin kendileri birer sanat eseri olduğu gibi, onları meydana getiren malzeme de bir sanat eseridir.
Her konuşmadan ve her yazıdan aynı tadı alabilir miyiz? Günlük konuşmalar da bize tat verir mi? Şüphesiz, dilin kendisine mahsus tadı, günlük konuşmalarda da vardır. "Altıyı beş geçe; dokuza on kala, koşarak merdivenlerden indim, yavrucuğum gözlüğümü bana u zatır mısın?" ibarelerinde ben Türkçenin tadını buluyorum. Dilin örgüsü bozulmaz, konuşurken kelimeler düzgün söylenirse dilin tadı her zaman duyulur. "Kuzum, nerelerdeydin? Seni beklemekten dizlerime kara su indi."diyen yaşlı kadının siteminde; "Anneciğim, hani bana oyuncak alacaktın?" diyen küçük kızın sorusunda; "İşine git be kardeşim, seni mi dinleyeceğiz?" diyen yorgun adamın diklenişinde Türkçenin kendisine mahsus tadı elbette vardır. Fakat bunlar bir sanatkâr kaleminde bir araya getirildiği zaman tat yoğunlaşır. Günlük hayat içinde farkına varmadığınız bu tadı, Hüseyin Rahmi'deki mahalle arası konuşmalarında, Ahmet Rasim'in satıcılarında bulursunuz.

Sanatkârlar günlük dili işleyerek; eserlerine, yine birçoğunu dilin içinden çıkardıkları tatlar katarak, bazen de yepyeni buluş ve örgülerle bizde bambaşka hazlar uyandırarak dilin tadına varmamızı sağlarlar.

Bakınız Dede Korkut "dolduran top" dediği kadınları nasıl anlatıyor:
"Teptiği gibi yerinden kalktı; elini yüzünü yıkamadan obanın o ucundan bu ucuna, bu ucundan o ucuna koşuşturdu; laf taşıdı, kapı dinledi; öğleye kadar gezdi, öğleden sonra evine geldi; baktı ki uğru köpekle koca dana evi birbirine katmış; ev tavuk kümesine, sığır damına dönmüş; komşularına bağırır ki kız Zeliha, Zübeyde, Ürüveyde, Cankız, Canpaşa, Ayna Melek, Kutlu Melek! Ölmeye yitmeye gitmemiş idim; yatacak yerim yine bu harap olası idi; n'ola idi, benim evime bir lâhza baka idiniz; komşu hakkı Tanrı hakkı, diye söyler? Bunun gibisinin hanım, bebekleri yetişmesin; senin ocağına bunun gibi avrat gelmesin!"
Bu alıntıda, o devrin günlük konuşmalarından başka hiçbir şey yok. Fakat sanatkâr bunları yoğun şekilde bir araya getirip dilin tadına varmamızı sağlıyor.
Cahit Sıtkı da;
Neden böyle düşman görünürsünüz
Yıllar yılı dost bildiğim aynalar?
diye sorarken günlük dilden pek ayrılmıyordu; ama aynalarla dostluktan bahsederek bize bambaşka bir tat daha sunuyordu.

Sanatkârlar günlük dili işleyerek; eserlerine, yine birçoğunu dilin içinden çıkardıkları tatlar katarak; bazen de yepyeni buluş ve örgülerle bizde bambaşka hazlar uyandırarak dilin tadına varmamızı sağlarlar. Onların eserleri ile dilimizin güzelliğini fark eder, dilimizi daha çok severiz.
Yahya Kemal;
Kandilli yüzerken uykularda,
Mehtabı sürükledik sularda .
derken şüphesiz yine günlük kelimeleri kullanıyor. Fakat Yahya Kemal'e kadar hiç kimse Kandilli'yi uykularda yüzdürmemiş, mehtabı sularda sürüklememiştir. Bakınız Ahmet Haşim, mavi göklerde kargaların çirkin sesleriyle ötüşlerini nasıl tasvir ediyor:
"Sanki binlerce çelik makas, semaların lâciverdîsini doğramak için mütemadiyen açılıp kapanarak, havada cehennemi bir gürültü ile şakırdıyor. "
"Sema, lâciverdi" gibi sözler eskimiş olsa bile burada da günlük kelimeler kullanılmıştır. Fakat kargaların gagalarını çelik makaslara benzetmek ve onların ötmek için gagalarını açıp kapayışlarını, göğün maviliğini doğramak olarak düşünmek sadece Ahmet Haşim'e mahsus bir

Okuma Parçası

imtiyazdır. Haşim bu herkesten farklı düşünce tarzını, kelimelerin sırtına ve kelimeler arasında kurulan örgüye yüklemiştir. Bir başka sanatkâr, kargaları hallaca, gagalarını hallaç yayına benzetebilir ve kargaların beyaz bulutları pamuk gibi attığını yazabilirdi. Görüldüğü gibi kelimeler ve onlar arasında kurabileceğimiz bin bir örgü bize sonsuz imkânlar bağışlamaktadır ve sanatkârlar bu imkânları en iyi kullanan insanlardır. Bunun için de biz dilimizin tadını yoğun olarak şair ve yazarlarımızın eserlerinde buluruz. İşte bunu düşünen Türk Dil Kurumu, sözlük ve gramer çalışmalarının yanında, dilimizin en güzel eserlerinden seçilmiş parçalar aracılığıyla insanlarımızı dille doğrudan doğruya temasa geçirmek ve dilimizin tadını onlara ulaştırmak için "Güzel Yazılar" adlı bir dizi yayın plânlamıştır. Burada pratik bir amaç güdüyor ve insanlarımızı, dilimizin en güzel verimleriyle rahatça karşılaştırmayı düşünüyoruz. Özellikle okul çağındaki gençlerimize ulaşmak ve erken yaşta onlara Türkçenin tadını tattırmak istiyoruz. Ortaya çıkan yeni şartlar, Türkiye dışındaki Türklerin de bu tür kitaplara ihtiyaç duyduğunu göstermiştir. Onların her gün artan yoğun taleplerini karşılayabilmek arzusu, bu dizinin bir başka sebebidir. "Güzel Yazılar" dizisinde türlere göre bir ayrım yaptık ve her türün en güzel örneklerini seçmeye çalıştık. Seçilen parçalar genellikle 20. yüzyılın Türkiye Türkçesine aittir.

Dilimizin güzel eserleri, şüphesiz ki seçtiklerimizden ibaret değildir. Türkçe, bin yılı aşkın bir zamandan beri, Asya'da, Avrupa'da, hatta Afrika'da on binlerce eser vermiş bir büyük dildir. Bu pınar hâlâ gürül gürül akmakta ve yalnız Türkiye'de değil, dünyanın birçok yerinde her gün pek çok eser vermektedir. On binlerce eserin her birinde ayrı bir tat, ayrı bir zenginlik vardır. Bunlar arasından seçim yapmak hiç de kolay değildir. "En güzelleri bizim seçtiklerimizdir." iddiasında bulunmak da mümkün değildir. Ancak bu dizideki parçalarla gençlerimizin diğer eserlere de ulaşabileceklerini düşünüyoruz. Onlar yalnız Türkçenin tadını bulmakla kalmayacaklar, dilimize daha pek çok tatlar katacaklardır.

Ahmet Bican ERCİLASUN

Bireysel Etkinlik

- Bir milletin kendi diline özensiz davranması ne tür sonuçlar doğurur, araştırınız.

Özet

DİL NEDİR?
Dil, somut ve soyut olarak insanın etrafında var olan her şeyin sese bürünmüş şeklidir.

DİLİN TANIMI VE ÖNEMİ
Dil, anlaşmayı sağlayan sistemli işaretler birliğidir. İnsandan insana mesajlar iletebilen semboller bütünüdür. Dilin insanlık tarihiyle birlikte var olduğu kabul edilmektedir.
"Dil, (aynı dili konuşan ve yazan) insanlar arasında anlaşmayı sağlayan doğal bir araç, kendine özgü kanunları olan ve bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş toplumsal bir yapıdır." (Muharrem Ergin). [3]
Alman dilci Humbolt "Dille hayat, dille tarih ayrılmaz kavramlardır." der.

DİLİN NİTELİKLERİ
Dil, uzun zaman içinde tarih, coğrafya, kültür, medeniyet ve toplumsal etkiler ile bütün toplumun kolektif şuurundan, heyecanından ve zekâsından doğmuştur. Fertten doğmuş olmakla birlikte zamanla ferdin malı olmaktan çıkmış, genelleşmiş ve belli biçimler kazanmıştır. Dolayısıyla fert, topluma ait olan bu müessese üzerinde istediği gibi tasarruf etme hakkını kaybetmiştir. Yalnız, ona bu dili konuşma hakkı verilmiştir. Sadece konuşma değil, kurallarına uygun olarak konuşma… Bir millete mensup olan hiç kimse, ana dilini bozma, yanlış ve kötü kullanma hakkına sahip değildir. Dil; yapısı, oluşumu, tarihî gelişimi, kullanıldığı coğrafi alan, kullanılış yeri, zamanı ve çağı, onu kullanan zümreler, dilin geçerliliği ve işlekliği gibi yönlerden de ayrıca adlandırılır:
Ana dil, arkaik dil, avam(halk) dili, çocuk dili, devlet dili, din dili, diplomatik dil, doğal dil, edebiyat dili, duygu dili, gazete dili, hayvan dili, ibadet dili, bilim dili, konuşma dili *vs*…

DİLLERİN TÜREYİŞİ İLE İLGİLİ TEORİLER
İnsanın ilk olarak nasıl, ne zaman ve hangi dili konuştuğu yüzyıllardır merak edilen bir konudur. Bu sorulara cevap vermek oldukça zordur. Bunun nedeni yazılı metinlerin ancak yakın bir geçmişi aydınlatmaya imkân vermesidir. En eski belgeler sayılan Sümerce metinler bile ancak 5500 yıl öncesine ışık tutmaktadır. Oysa insanoğlunun çok daha önceleri var olduğu ve dilin birinci kolu sayılan konuşmanın çok daha evvel ortaya çıktığı ve yazının daha sonraları kullanıldığı kuvvetle muhtemeldir.

Dilin nasıl türediği konusunda pek çok görüş ortaya atılmıştır. Bunları dört ana bölümde değerlendirmek mümkündür:

Özet (devamı)

- **İlahiyatçı/Teolojik Görüş**
- Üç mukaddes kitabın verdiği bilgilere göre dil, Hz. Âdem'e ve onun şahsında insanlara doğuştan verilmiş ilahî bir yetenektir.

- **Doğuştancı Görüş**
- İlahiyatçı Görüş'e yaklaşmakla birlikte, hareket noktası dinî değil, biyolojiktir. İnsanda doğuştan var olan dil yeteneği, zamanla taklit, jest ve mimiklerle ortaya çıkmıştır. Deneyimci Görüş 'e göre insan, çevresindeki ses ve hareketlerin etkisinde kalarak onlara benzer ses ve hareketler çıkarmayı deneyerek dil (konuşma) yeteneği kazanmıştır.

- **Antropolojik görüş**
- Bir filozof fantezisi olarak değerlendirilebilir. 25 milyon yıl önce Doğu Afrika'da yaşadığı var sayılan ve maymınsan denilen yaratıklar üzerine kurulmuş bir teoridir.
- Görüldüğü gibi son üç görüş, insanın dili sonradan öğrendiği ve geliştirdiği fikrinden hareket eder. Bunun nasıl başladığı konusunda başta Adam Smith, Heinrich von Pudor olmak üzere bazı düşünürler birtakım görüşler ileri sürmüşler; bazı bilgilerden, benzerliklerden hareketle, dillerin önce el ve gövde hareketleriyle başladığı (el dili), sonra yüz ve jest hareketlerinin buna eklendiği (jest ve mimik dili) daha sonra da bunların yetersizliği karşısında sesin doğduğu ve bunlara ilave edildiğini iddia etmişlerdir.

- **KONUŞMA DİLİ VE YAZI DİLİ**
- Bir dilin konuşma ve yazı dili olmak üzere iki yönü vardır. İnsanların karşılıklı ve sesli olarak görüşürken konuştukları dil, konuşma dilidir. Yazıda kullanılan dil ise yazı dilidir. Yazı dili aynı zamanda bir milletin kültür dilidir. Kültür dili, milletlerin kültür merkezi olarak gelişen yerleşim diline verilen addır. Konuşma dilinde, yanlış söylenen bir sözden ya da bir kelimenin yerli yerince kullanılmamasından doğan aksaklık anında geriye dönülerek düzeltilebilirken, yazı dilinde bu mümkün olmaz. Bu bakımdan yazı dili, içerisinde yanlışlıkların ve eksikliklerin bulunmasına müsaade etmeyecek ölçüde dikkatli ve titiz bir şekilde kullanılması gereken bir dildir.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Aşağıdakilerden hangisi yazı dilinin özelliklerinden biri <u>değildir</u>?
   a) Bir ülkede bir yazı dili vardır.
   b) Konuşma diline göre yapay bir özelliği vardır.
   c) Kuralları konuşma diline göre daha sıkıdır.
   d) Etki alanı konuşmaya göre daha geniştir.
   e) Bir yöreye, bölgeye has özellikler barındırabilir.

2. Aşağıdakilerden hangisi konuşma dilinin özelliklerinden biri <u>değildir</u>?
   a) Bir ülkede birden çok konuşma dili olabilir.
   b) Kuralları yazı diline göre daha esnektir.
   c) Etki alanı yazı diline göre daha dardır.
   d) Bir toplumun dil özelliklerinin genel kurallarını içerir.
   e) Yazı diline göre daha doğal bir özelliği vardır.

3. Deneyimci Görüş Teorisi aşağıdakilerden hangisini savunmaktadır?
   a) İnsan, çevresinin etkisiyle konuşma yetisini kazanır.
   b) İnsan, ırkının etkisiyle konuşma ve dil yetisini kazanır.
   c) Birey, doğuştan dil yetisine sahiptir.
   d) Kişinin dil yetisi, yaşı büyüdükçe gelişir.
   e) Kişi, yaşadığı çağa göre dil özellikleri edinir.

4. Aşağıdakilerden hangisi dilin özelliklerinden biri <u>değildir</u>?
   a) Uzunca bir zamanda oluşmuştur.
   b) Dil canlı bir organizma gibi doğar, yaşar ve özen gösterilmezse ölür.
   c) Her dilin üretim yeteneği sınırlıdır.
   d) Anlaşmayı sağlar.
   e) Dil bir gizli antlaşmalar sistemidir.

5. Babil Kulesi Efsanesi aşağıdakilerden hangisinde doğru ifade edilmiştir?
   a) Dillerin çeşitliliği kulenin yapımı esnasında Tanrı tarafından insanlara verilmiş ve insanlar dünyaya dağılmış, böylece diller oluşmuştur.
   b) Dillerin sosyolojik olarak ortaya çıktığı savunulan ilim merkezidir.
   c) Antropolojik araştırmaların yapıldığı ilk yerdir.
   d) Kutsal kitapların bulunduklarına inanılan hayali bir yapıdır.
   e) Eski inançlarda kişilerin mezarlarının olduğu anıttır.

6. Aşağıdakilerden hangisi dilin özelliklerinden biri <u>değildir</u>?
   a) Bilişsel yetenektir.
   b) Karmaşık bir yapıya sahiptir.
   c) İletişim ön plandadır.
   d) Yapay diller doğal dillere göre iletişim bakımından avantajlıdır.
   e) Kendine has kuralları olan bir sistemdir.

7. Aşağıdakilerden hangisinde Dil Türeyiş Teorisi ile ilgili verilen bilgi doğrudur?
   a) İnsanın nasıl ve ne zaman konuştuğu tam olarak belli değildir.
   b) Dil kendiliğinden ortaya çıkmıştır.
   c) Yazıdan sonra ortaya çıkmıştır.
   d) Dilin türeyişi 5 ana başlıkta ele alınmıştır.
   e) Kutsal kitaplara göre dil, bireysel bir yetenektir.

8. İlahiyatçı ve Doğuştancı Görüş ile ilgili aşağıdaki bilgilerden hangisi doğrudur?
   a) İlahiyatçı görüş dinîdir, doğuştancı görüş biyolojiktir.
   b) İlahiyatçı görüşte çevre etkilidir.
   c) Doğuştancı görüş, dile dinsel bir bakışla yanaşır.
   d) İlahiyatçı görüş, dil yeteneğinin sonradan kazanıldığını savunur.
   e) İlahiyatçı görüşte fizyoloji önem arz eder.

9. Dilin doğuşu teorilerinin amacı aşağıdakilerden hangisinde doğru verilmiştir?
   a) Dilin nasıl ne zaman oluştuğu hakkında genellemelerde bulunmak
   b) Dilin işleyişini araştırmak
   c) Dilin yapısını betimlemek
   d) Yazılı dilin oluşum zamanının bulunmasına yardımcı olmak
   e) Yazı dili ve konuşma dili ayrımını yapabilmek

10. Aşağıdakilerden hangisi konuşma ve yazı dili arasındaki farklardan biri <u>değildir</u>?
   a) Konuşma dili doğal, yazı dili yapma bir dildir.
   b) Yazı dili konuşma diline göre daha yaygın ve geniş bir kullanım alanına sahiptir.
   c) Bir ülkede birden fazla yazı, tek konuşma dili vardır.
   d) Konuşma dili daha doğaldır.
   e) Yazı dili konuşma diline göre daha kuralcı bir yapıdadır.

Cevap Anahtarı

1.e,2.d,3.e,4.c,5.a,6.e,7.e,8.a,9.a 10.c

YARARLANILAN KAYNAKLAR

[1] http://www.sanatblog.com/babil-kuleleri/
[2] Aksan, D. (1998). Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara: TDK.
[3] Ergin, M. (2008). Türk Dil Bilgisi Konuşma Dili, Yazı Dili, İstanbul: Bayrak Basım.
[4] Aksan, D. (2017). Dil, Şu Büyülü Düzen…. Ankara: Bilgi.
[5] Kaplan, M.(2003) Kültür ve Dil, İstanbul, Dergâh Yayınları, ,
[6] Gencan, T. N. (1979). Türk Dil Bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu.
[7] Gülensoy, T. (2001). Türkçe El Kitabı. Ankara: Akçağ.
[8] Güvenç, B.(1993). Türk Kimliği-Kültür Tarihinin Kaynakları. Ankara: Kültür Bakanlığı.
[9] Güvenç, B. (2002). Kültürün ABC'si (2.Baskı). İstanbul: Yapı Kredi.
[10]Heredot (1973). Heredot Tarihi. (çev.:Müntekim Ökmen). İstanbul: Remzi.
[11]Porzıg, W. (1989). Dil Denen Mucize I-II. (Çev.: Vural Ülkü). Kültür ve Turizm Bakanlığı.
[12]Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (1977). Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi,2. İstanbul: Dergâh.
[13]Uygur, M. (1996). Kültür Kuramı. İstanbul: Yapı Kredi .

DİL - KÜLTÜR

Atatürk Üniversitesi
Açıköğretim Fakültesi

TÜRK DİLİ I

Doç. Dr.
Oğuzhan SEVİM

İÇİNDEKİLER

- Dil
- Dilin İşlevleri
- Kültür
- Kültürel Ögeler
- Dil, Edebiyat ve Kültür İlişkisi

HEDEFLER

- Bu üniteyi çalıştıktan sonra;
  - Dilin özelliklerini ve işlevlerini kavrayabilecek,
  - Kültürü oluşturan ögeleri ve özelliklerini söyleyebilecek,
  - Dil, edebiyat ve kültür arasındaki ilişkileri açıklayabileceksiniz.

ÜNİTE 2

© *Bu ünitenin tüm yayın hakları Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi'ne aittir. Yazılı izin alınmadan ünitenin tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.*

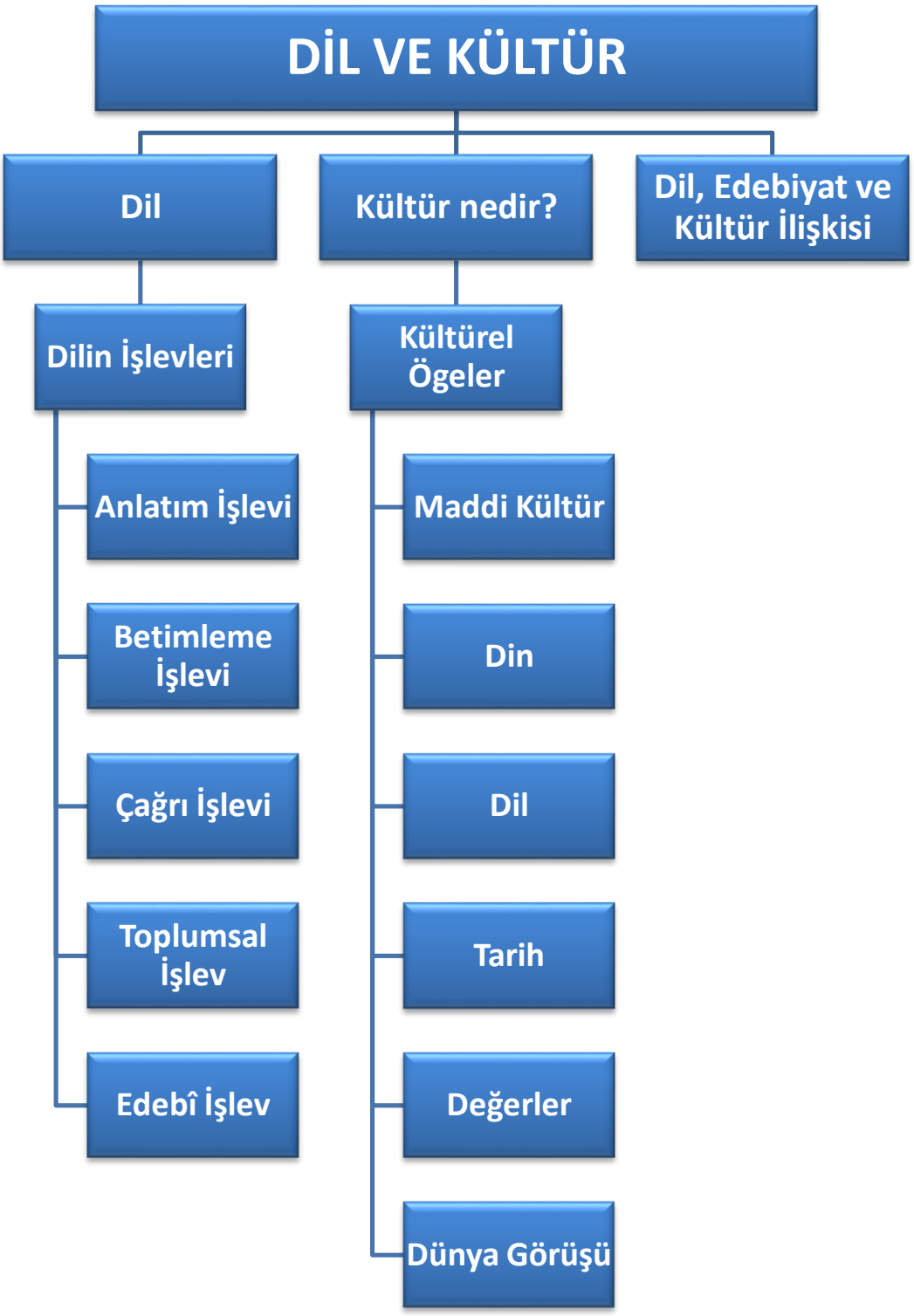
DİL VE KÜLTÜR
Dil
Kültür nedir?
Dil, Edebiyat ve Kültür İlişkisi
Dilin İşlevleri
Kültürel Ögeler
Anlatım İşlevi
Betimleme İşlevi
Çağrı İşlevi
Toplumsal İşlev
Edebî İşlev
Maddi Kültür
Din
Dil
Tarih
Değerler
Dünya Görüşü

GİRİŞ

Sevgili öğrenciler, bu ünitede dilin toplumsal varlığı; dilin işlevleri, kültür ve kültürel ögeler, dil ile kültür arasındaki ilişki bağlamında ele alınarak dilin iletişim ve aktarım boyutları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Dil, bir toplumun tarih sahnesine çıkış serüveninin yegâne şahidi ve millî kimliğidir.

İletişim, ortak sembol ve davranışlar vasıtasıyla duygu, düşünce ve bilginin paylaşılma sürecidir. Bu süreçte akla ilk gelen düşüncelerin etkili bir şekilde karşı tarafa aktarılmasıdır. İletişimin gerçekleşebilmesi için karşı tarafın iyi bir dinleyici olması gerekir. Fakat karşı tarafın iyi bir dinleyici olması iletişimin gerçek anlamda gerçekleştiğini göstermez. Burada önemli olan husus, alıcı ve verici arasındaki bu alışverişte hem alıcının hem de vericinin paylaşılan bilgilerin anlamlandırıldığını gösteren tepkileri de birbirleriyle paylaşmalarıdır. İyi bir dinleyici sadece duymak için değil, anlamak ve karşı tarafa geri bildirim vermek için dinler. Aynı şekilde konuşmacı da bildirdiklerinin karşı tarafta nasıl bir etki uyandırdığını takip edebilmelidir.

Dilin yukarıda ifade edilen iletişimsel rolü yanında bir de aktarım boyutu vardır. Dil adı verilen toplumsal müessese sadece sözcüklerden ve dil bilgisi kurallarından ibaret bir yapı değildir; aynı zamanda ait olma, kimlik geliştirme, bir arada yaşama, geleceğe dair güven içerisinde olma gibi insani ihtiyaçlara cevap veren bir sistemdir. Dilin ne olduğuyla ilgili bilgiler ve farklı düşünürler tarafından yapılan tanımlar dil başlığı altında ele alınmış; dilin aktarım rolü ise kültür ve özellikle dil, kültür ve edebiyat ilişkisi başlıklarında örnekleriyle açıklanmaya çalışılmıştır.

DİL

İnsan yaratılışından itibaren kendini ifade etme ihtiyacı hissetmiş ve bunu çeşitli şekillerde ortaya koymuştur. Bu, kimi zaman işaretlerle kimi zaman konuşarak kimi zaman da yazı ile olmuştur. İletişim kurma, sosyalleşme, geleceğe bir şeyler bırakma arzusu da insanların dil kullanımıyla şekillenmeye başlamıştır. İnsan sahip olduğu dil yetisiyle ilk olarak çevresini anlamlandırmış, çevresinden edindiği bilgileri dil ile içselleştirerek düşünce üretmiş ve düşüncelerini yine dil ile aktarma imkânı bulmuştur. İnsan tüm bunları iletişim kurabilme becerisiyle gerçekleştirmiştir.

Hızla gelişen ve değişen bilimsel, teknolojik, sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel değerlerle örülü günümüz dünyasında iletişim becerilerinin ve araçlarının önemi, her geçen gün artmaktadır. Gelişen dünya şartları ile birlikte toplumların birbirleriyle etkileşim hızları ve alanları da farklı boyutlar kazanmaktadır. Bu çok boyutluluk içerisinde toplumların sahip oldukları dilsel, kültürel ve edebî değerlerin önemi daha belirgin bir hâle gelmektedir. Sosyal ve kültürel değerlerin taşıyıcısı olan *dil, bir toplumun tarih sahnesine çıkış serüveninin yegâne şahidi olduğu gibi yine o toplumun birlik ve beraberliğinin en temel simgesi olan millî kimliğidir*. Bu yüzden günümüze kadar pek çok araştırmacı dilin farklı yönlerine vurgu yapan araştırmalarda bulunmuştur. Günümüzde de konuyla ilgili araştırmalar yoğun olarak devam etmektedir.

Dil, bir göstergeler dizgesidir ve belirli kuralları olan bir sistemdir.

Aksan'a (2007) göre dil, düşünülemeyecek kadar çok yönlü, değişik açılardan bakılınca farklı nitelikleri beliren, çözülemeyen birçok sırrı barındıran büyülü bir varlıktır. Yine insan ve onun mensubu olduğu toplumların kültürel varlıklarının oluşmasında ve devam ettirilmesinde temel unsur olan bir kurumdur. Demir (2004) dili insanın dünyadaki yerini ve değerini belirleyen unsur olarak nitelendirmiştir. Bu tanım, insan etkinlikleriyle dil kullanımları arasındaki ilişkiyi belirlemeye dönük çalışmalarla temellendirilebilir. Korkmaz *vd.* (2007) de insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliğin zekâ ve düşünme yeteneği olduğunu, zekâ ve düşünme yeteneğinin insanın benliğinin oluşmasını sağlayan ögeler ve bu ögelerin oluşturduğu duygu ve düşüncelerin dışarı aktarımında en büyük yardımcının dil olduğunu dile getirmişlerdir. Bu görüşe göre dil, insan benliğinin oluşmasında ve insanın varoluşunu ortaya koymasında bir araç niteliği taşımaktadır. Ünalan (2005) ise dilin kültürel boyutunu vurgulamış ve dili; onu konuşan milletin yaşayış biçimini, kültürünü, dünya görüşünü ve tarihî süreçte geçirdiği evreleri, diğer toplumlarla kurduğu ilişkilerin bir yansıtıcısı, başka bir ifadeyle aktarıcısı olarak nitelendirmiştir. Wittgenstein, "Tractatus" adlı eserinde düşüncenin anlamlı önermeler olduğunu ve önermelerin toplamının da dili ifade ettiğini (*akt.* Hadot, 2011) dile getirmiştir. Düşünce üretimi ve aktarımının vurgulandığı bu tanımla dilin soyut özelliği de belirtilmiştir. Macit ve Cavkaytar (2012) ise dilin konuşma boyutunu öne çıkaran bir tanım yaparak dilin öğrenilmediğini, edinildiğini ve kulaktan kulağa aktarıldığını ifade etmişlerdir. Dil tanımları dikkate alındığında dilin düşünceyi oluşturma ve düşünceyi ifade etme gibi önemli iki boyutu ortaya çıkmaktadır. Vurgulanması gereken bir diğer nokta ise dilin insanın bireysel ve toplumsal gelişimini sağlayan bir işleve sahip olmasıdır. Bu tanımlardan genel bir yargı çıkarmak gerekirse şöyle söylenebilir: *Dil, insanın çevresini algılaması ve algıladıklarını aktarması bakımından bir araç; insanın algıladıklarını anlamlandırması, dönüştürmesi, öznelleştirip yeni bir ürün ortaya koyması bakımından da kaynak niteliği taşımaktadır*.

Ferdinand de Saussure (1998) tarafından ortaya konulan dil tanımı ise dilin niteliğini açıklaması bakımından 20. yüzyıldaki dil anlayışını derinden etkilemiştir. *Saussure'e (1998) göre dil, bir göstergeler dizgesidir ve belirli kuralları olan bir sistemdir.* Yapısalcı dil bilim anlayışı da bu düşünce üzerine şekillenmiştir. Yapısalcılık temelinde gelişen göstergebilimin temel kavramlarından olan göstergenin de burada açıklanması gerekmektedir. "Gösterge; bir dilsel toplulukta bilgi alışveriş sürecinde nesnenin, olguların ve kavramların fiziksel anlatımıdır." (Kıran & Kıran, 2006: 60). "Gösterge, insanların her zaman ve her yerde kendilerini, kendilerine ve başkalarına karşı yansıtmakta kullandıkları simgesel biçimlerdir" (Günay, 2004: 56). Bu bağlamda dil de bir göstergedir ve dil göstergesi, bir dilin anlamlı en küçük birimleri olarak tanımlanmaktadır. Saussure, dil göstergesini gösteren ve gösterilen olmak üzere iki düzeyde açıklar. Gösteren daha çok dilin işitsel ve biçimsel boyutunu ifade ederken gösterilen dilin zihinsel boyutundaki soyut kavram olarak ifade edilebilir (Kıran ve Kıran: 2006).

Dil göstergesinde gösteren, işitsel ve biçimsel olmak üzere iki boyutta ele alınır. İşitsel boyut bir konuşan ve alıcı gerektirir. Konuşan bir iletişim

bağlamındaysa burada bir alıcı ortaya çıkar ve konuşma hedefine ulaşır. İletişim bağlamında günlük konuşma dilinde konuşan kişi mesajını sesli olarak muhatabına aktarır. Korkmaz (2005) konuşmayı insanın iç dünyasıyla dış dünyası arasında bağlantı kuran bir araç olarak niteler. Gündüz ve Şimşek'e (2014, s. 20) göre konuşma "zihinde oluşan düşüncelerin ağız, diş, dudak, gırtlak, nefes yolları, ses telleri, damak, geniz gibi ses organları yardımıyla anlamlı söz kalıbına dönüştürülmesi" şeklinde tanımlanmaktadır. Dil göstergesinde gösteren çift yönlüdür. Birinci yönü yukarıda tanımlandığı gibi düşüncenin ses organları yardımıyla sese dönüştürülmesi ve anlamlı dil birliklerinin oluşturulması; ikinci yönü ise seslendirme ile aktarımın biçimlerle ifade edilmesidir. Günay (2004) sözlü anlatımın daha sonraya kalması ve başkalarına da ulaşması için sözün görsel biçimi olan yazının geliştirildiğini ifade etmektedir. Günay'a (2004: 92) göre dil göstergesinde tek bir gösterilen olmasına karşın iki tür gösteren vardır. Bunlar, söz ve yazıdır.

Dil; sosyal, kültürel ve dinî anlayışıyla, gelenek, görenek, örf ve âdetleriyle bir toplumun dünya görüşünü yansıtan ayna gibidir.

Dil; anne karnında oluşmaya ve doğumla birlikte edinilmeye başlayan, düşünüleni aktarmak için sözlü ve yazılı ifade süreçlerinde kullanılan, tamamen insana özgü sistemli bir yapıdır (Aksan, 2007). Dilin bir anlaşma vasıtası olmaktan öte çok daha önemli işlevleri de vardır. Dil, onu konuşan bireyin ya da toplumun iç dünyasının dışarıya açıldığı kapıdır. Kendini ve yaşadığı toplumun değerlerini bilen, özümseyen ve bunların her birini hayatında yaşayan; böylece köklü bir kültürün oluşmasında üzerine düşen her türlü görevi yerine getirmeye çalışan bireylerin yetişmesinde dil, önemli bir unsurdur (Ünalan, 2005).

Dil; sosyal, kültürel ve dinî anlayışıyla, gelenek, görenek, örf ve âdetleriyle bir toplumun dünya görüşünü yansıtan ayna gibidir. Toplumu yansıtan bu değerlerle dil arasında güçlü ve etkili bir etkileşim vardır. Tüm bu değerler dili etkilediği gibi dilin ifade biçimlerini, kurallarını, ses ve anlatımlarını da şekillendirmektedir.

Dil, bir milletin tarihidir. Milletlerin tarihi incelenirken konuştukları dillerin gelişim ve değişim şartları üzerinde durulur; elde edilen veriler doğrultusunda coğrafi ve sosyal zemin ortaya konulmaya çalışılır. Geçmişten bugüne nesilden nesile aktarılarak ulaşan sözlü ve yazılı kaynaklar, dil vasıtasıyla varlıklarını devam ettirebilmiştir.

İnsanlar arası iletişimin en doğal, en samimi ve en etkili vasıtası dildir. *Aynı zamanda dil, dağınık hâlde bulunan insan yığınlarını millet hâline getiren en güçlü yapıdır.* Dil; bu gücünü taşıyıcısı, koruyucusu ve en temel ögesi olduğu kültürden alır. Bu hâliyle dil, ait olduğu toplumun tarihsel geçmişinin birikimi olan kültürü her yönüyle bünyesinde barındırır.

Dil, insanların bir arada yaşayabilmelerinin temel koşuludur. Çünkü bir arada yaşayan insanların en belirgin özellikleri, aralarında bir bildirişimin söz konusu olmasıdır (Aksan, 2007). Bu düşünceden hareketle iki birey arasındaki bildirişim incelendiğinde bu ilişkinin radyo alıcısı ve vericisi arasındaki ilişkiye benzediği görülür. Radyo yayınının gerçekleşebilmesi için radyo vericisinin yaydığı radyo dalgalarının radyo alıcısının alabileceği türden olması beklenmektedir.

İnsanlar arasındaki iletişime bakıldığında ise göndericinin gönderdiği mesajın alıcı tarafından tam olarak anlaşılabilmesi için her iki tarafından aynı dili konuşuyor olması gerekmektedir.

Dilin İşlevleri

İlkel toplumlardan modern toplumlara gelinceye kadar pek çok yenilik ve gelişme yaşanmıştır. Toplumsal gelişimin temel dinamiklerine bakıldığında ise özellikle bilim ve tekniğin önemli etkileri olduğu görülmektedir (John & Condon). Ateşin bulunması, demirin kullanılması, atın evcilleştirilmesi, teknik bilgiyle bunların doğanın şekillendirilmesinde kullanılması ve sonrasında bilimin de sürece dâhil edilerek modern toplum hayatının temellerinin atılması insanlık tarihindeki önemli dönüm noktalarıdır. Tüm bu keşif ve gelişmeler içerisinde insanoğlunun kullandığı en önemli araç ise dil olmuştur.

İlkel toplumlardan modern toplumlara kadar insanın yaşamış olduğu değişim ve gelişim merhaleleri ancak dil ile takip edilebilmektedir. İnsan tarih boyunca kendisini etkileyen olayları farklı ilkel çizimler, resim ve yazılar ile kayıt altına almış, bunun yanı sıra sözlü gelenek ile bunu geleceğe taşımaya çalışmıştır.

İlkel toplumlardan modern toplumlara kadar insanın yaşamış olduğu değişim ve gelişim merhaleleri ancak dil ile takip edilebilmektedir.

Dilin toplumsal yaşam için hayati değerde işlevleri vardır. Bu konuda ruhbilimcilerin, etnologların, halkbilimcilerin ya da dil bilimcilerin farklı görüşleri bulunmaktadır (Kılıç, 2002). Örneğin; dil bilimci Lyons'a göre betimleyici İşlev, anlatım işlevi ve toplumsal işlev olmak üzere dilin üç farklı işlevi bulunmaktadır. Bir başka dil bilimci olan Halliday'e göre ise dilin üç temel işlevi vardır: Düşünsel işlev, kişiler arası işlev ve metinsel işlev. Karl Bühler ise dili kültür açısından ele alarak dilin anlatım, çağrı ve betimleyici işlevlerinden bahseder. Etnolog Malinovski'ye göre dilin edimsel ve törensel olmak üzere iki temel işlevi vardır. Britton, dilin belgesel, yazınsal ve anlatım olmak üzere üç temel işlevine dikkat çekmektedir. Jakobson ise anlatım, çağrı, ilişki, betimleme, üstdil ve yazınsal olmak üzere dilin altı işlevinden bahsetmektedir.

Görüldüğü üzere farklı düşünürlere göre dilin farklı işlevleri bulunmaktadır. Fakat bu işlevlere bakıldığında özü itibarıyla hepsinin birbirine benzer ya da birisinin diğerini kapsadığı anlaşılmaktadır. Biz ise dilin anlatım, betimleme, çağrı, toplumsal ve edebî (Kılıç, 2002) olmak üzere beş işlevi üzerinde durmaya çalışacağız.

Anlatım işlevi

Göndericinin düşünceleri, hisleri, ilkeleri, öncelikleri, ön yargıları ve geçmiş deneyimleri hakkında alıcıya bilgi veren işlevdir.

Örnek

- Bir daha içeriğini bilmediğim projelerde yer almayacağım.
- Bilimselliğin en önemli göstergesi nesnelliktir.
- Bu çocuktan adam olmaz.

Yukarıdaki cümlelere bakıldığında göndericinin başından geçen olaylar neticesinde geliştirdiği duygu ve düşünceleri alıcıya iletmek için dilin anlatım işlevini kullandığı görülmektedir.

Betimleme işlevi

Göndericinin iletişim ortamında gerçek bilgileri alıcıya iletmek için kullandığı işlevdir. Göndericinin doğal ortamdaki olguları dilin betimleme işleviyle alıcıya aktarması işlemidir.

Örnek

- Köprüde trafik o kadar yoğun ki, araç kuyruğunun sonu görünmüyor.
- Adana'da hava sıcaklığı elli dereceye ulaşmış durumda...
- Suların çekilmesi bu gölün de kuruma tehlikesi yaşadığını göstermekte.

Yukarıdaki cümlelere bakıldığında göndericinin iletişim ortamıyla ilgili alıcıya gerçek bilgiler sunduğu anlaşılmaktadır.

Çağrı işlevi

Bir toplumun kullandığı dilin yapısını bilmek, o toplumun imkânlarını veya imkânsızlıklarını bilmekle eş değerdir.

Dilin çağrı işlevi tamamen alıcıyla ilgili bir konudur. Burada önemli olan göndericinin ilettiği mesajın alıcı üzerindeki etkisidir yani alıcı tarafından nasıl anlaşıldığıdır. Örneğin; göndericinin "Yüksek sesle konuşmasından rahatsız oluyorum." mesajının gönderici açısından anlamı bellidir fakat bu çağrının alıcı üzerinde nasıl bir etki uyandıracağı göndericiyi aşan, alıcının ortaya koyacağı tepkiyle ilgili bir konudur.

Toplumsal işlev

Dilin en önemli işlevlerinden birisi, sosyal bir varlık olan insanı diğer insanlarla iletişimsel bağlamlarda buluşturma ve topluluk hâlinde yaşama sürecinin devam etmesine katkı sağlamaktır.

İnsanlar arasındaki ilişkilerin canlı kalmasında ve bunun sürdürülmesinde dilin toplumsal işlevinin rolü büyüktür. Her gün karşılaştığımız komşularımızla karşılıklı olarak iyi dileklerimizi birbirimize sunmamız, çevremizdeki insanlarla selamlaşmamız, onların hatırlarını sormamız hep dilin toplumsal işlevinin ürünüdür.

Edebî işlev

Bir toplumun kullandığı dilin yapısını bilmek, o toplumun imkânlarını veya imkânsızlıklarını bilmekle eş değerdir. Toplum yüzyıllar boyunca edebî, tarihî, sosyal ve bilimsel ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken düşünce ve akıl yapısını bu değerler üzerine inşa eder. Bu değerlerin toplumun kültürel belleğinde canlı bir şekilde duruyor olmasında ise dilin sanatsal ve edebî işlevinin rolü çok büyüktür.

Dilin sadece sözcüklere ve dil bilgisi yapılarına bağlı kalarak soyut bir şekilde ele alınması doğru bir yaklaşım sunmaz. *Bir insanın ana dilini tam anlamıyla*

konuşabilmesi; mensubu olduğu toplumun kültürünü, kültür farklılığını, yaşayış tarzını, hayatla ilgili tasarımlarını tam manasıyla bilmesi demektir. Bu noktada dil, bireyin ana dilini öğrenerek sosyalleşmesinde önemli bir sorumluluğu yerine getirir. Dilin edebî işlevinin ürünleri olan edebiyat metinleri, yazıldıkları dilin edebî zevklerini, kültürünü ve toplumsal değerlerini yansıtır. Böyle düşünüldüğünde dilin edebî işlevlerinden birisinin de taşıdığı kültürel ve toplumsal değerleri genç kuşaklara tanıtmak ve kültürler arası iletişimi sağlamak olduğu söylenebilir (Kudat, 2007: 62).

"*Kültür ve onun en önemli unsuru olan edebiyat; gözü açılmayanların gözünü açar, ufkunu genişletir, görmediklerini gösterirken gördüklerini de görmediği yönleriyle ve boyutlarıyla gösterir.*" (Salihoğlu, 1994: 25). Bir Türk vatandaşının Türk edebiyatı ve kültüründen ana hatlarıyla haberdar olması onun sadece Türkçeyi günlük hayatta konuşma ve kullanma başarısını olumlu yönde etkilemekle kalmaz, kendi bireysel yeteneklerinin de gelişmesine yardımcı olur.

KÜLTÜR

Kültür kavramı tarih boyunca pek çok bilimin konusu olmuş, dolayısıyla da düşünürler tarafından farklı tanımları yapılmıştır. Kültürle ilgili yapılan tanımlar ve sıralanan özelliklere rağmen kültür tanımlanması hâlâ zor bir kavramdır.

Türk tarihinde kültür kavramına yönelik fikir yürüten ilk düşünür Ziya Gökalp'tir.

Türk düşünce hayatında da kültür kavramının mahiyetiyle ilgili çalışmalar yapılmış ve yapılmaya da devam etmektedir. *Türk tarihinde kültür kavramına yönelik fikir yürüten ilk düşünür Ziya Gökalp'tir. Gökalp, kültür kavramına Türkçe bir karşılık aramış ve bunun da hars olduğunu belirtmiştir. Gökalp'e göre kültür, bir topluma ait sanat, edebiyat, dil, inanç, değer, dünya görüşü, ekonomik, hukuk, gelenek ve göreneklerin tümüne verilen isimdir*. Miyasoğlu'na (1999: 13) göre kültür, kader birlikteliği yapmış insan topluluklarının belli bir ülkede ortaya koydukları ve ancak din ve devletle var olabilen, tarih boyunca gelişip değişen manevi değerin toplamdır. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere kültürün dil ile çok yakın bir ilişkisi bulunmaktadır. Kafesoğlu ise kültürün belirli bir topluma özgü sosyal davranış kalıplarından ve teknik kuruluşlardan meydana geldiğini ifade eder (2003: 16). Kültür bir millete şahsiyetini veren, onu diğer milletler içerisinde farklı kılmaya yarayan, tarihî seyir içerisinde oluşmuş, kendine has somut ve somut olmayan değerlerin bütünüdür (Bilgiç, 1986: 27). Kültür, "…tarihin derinliklerinden süzülüp gelen; zamanın ve ihtiyaçların doğurduğu şuurlu tercihlerle, manalı ve zengin bir sentez oluşturan; sistemli ve sistemsiz şekilde nesilden nesile aktarılan; bu suretle her bir insanda benlik ve mensubiyet duygusu, kimlik şuuru kazanılmasına yol açan; çevreyi ve şartları değiştirme gücü veren; nesillerden her birinin yaşadıkları zamana ve geleceğe bakışları sırasında geçmişe ait atıf düşüncesine yol açan inanışların, kabullenişlerin, yaşama şekillerinin bütününe, tamamı"na verilen addır (Tural, 1992: 138).

Yukarıdaki tanımlara bakıldığında kültürün insanın ortaya koyduğu, içinde insanın geçtiği tüm gerçeklikler olduğu anlaşılmaktadır. Kültür insanın doğadaki izidir. Doğaya bakıldığında insanların eliyle nasıl işlendiği, daha doğrusu nasıl insanlaştırıldığı görülmektedir. İşte doğanın bu insanlaştırılma süreci ve gerid

bıraktığı izleri bize kültürü vermektedir. İnsanın gelişimi ve varoluşsal gerçekliği kültürel genlerine kodlanarak yüzyıllar boyunca geleceğe taşınmıştır. Bu kültürel genlere bakıldığında insanın kendini nasıl gördüğü, neler düşündüğü; neler hissettiği, duyduğu, yaptığı ve istediği anlaşılmaktadır. Bir insan kitlesinin isteklerinin, ülkülerinin ve değerlerinin ne olduğu merak ediliyorsa bakılacak ilk yer kültürel anlayışıdır. Ekonomi, teknik, sanat, edebiyat, estetik, bilim, devlet, coğrafya ve bunlar gibi insanın meydana getirdiği her şey kültürün konusunu oluşturmaktadır (Uygur, 2003).

Kültür genel olarak "*insanoğlunun ortaya koyduğu maddi ve manevi değerlerin tümü*" şeklinde tanımlanabilir. Fakat burada maddi ve manevi değerlerin ne olduğuna bir açıklık getirilmesi gerekir. İnsanın ortaya koyduğu tüm araç ve gereçler kültürün maddi yönüne işaret ederken, yine insan ürünü olan tüm anlamlar, kurallar, değerler ise manevi kültüre işaret eder (Kongar, 2003). İnsanın ürettiği her ahlak kuralı ya da her araç kültürün ögesidir. İnsanların üzerindeki giysileri, günlük hayatta işlerini kolaylaştırmak için kullandıkları araçlar, kafalarından geçen her ahlaki ya da dinî düşünce kültürdür.

Kültür genel olarak "insanoğlunun ortaya koyduğu maddi ve manevi değerlerin tümü" şeklinde tanımlanabilir.

Kültürün en belirgin özelliklerinden birisi hayatımızı kuşatıcı olmasıdır. Kültürün hayatımızı kuşatması, her an onu etkilemesi ve bu etkiyi devam ettirmesi ile açıklanabilir. Çocukluktan yaşlılığa kadar başımızdan geçen tüm sosyal olayların hepsinde kültürü üretirken aynı zamanda ürettiğimiz kültürle kültürleniriz. Bu durum toplumsal bir olgudur. *İnsan kendi kültürünü yaratırken yarattığı kültür de onu etkiler ve geliştirir* (Uygur, 2003). Kültür bu açıdan hem nesne hem de özne konumundadır. İnsan kültür üretir ve ürettiği bu değerleri yine kültürle geleceğe taşır. İnsan ile kültür birbirlerinin mutlak kaynaklarıdır.

Belirli bir gruba ait insanların dünya görüşü, günlük hayat uygulamaları, kullandıkları dil ve tercih ettikleri iletişim şekillerinin kültürün kapsamına girmesi; kültürün önemli bir özelliğini göstermektedir. Belli bir gruba ait olma ve o grubun özelliklerini paylaşma, bunun beraberinde kendini diğer gruplardan farklı olarak görme, diğer grupların maddi ve manevi yaşayış tarzlarına yabancı olma durumları kültürün özgün bir grup yaratma ya da özgün bir topluluk oluşturma işlevini göstermektedir. Kültürün bu işlevi aynı kültürü paylaşan insanların (Scollon & Scollon, 1995);

- birbirlerini kolay anlamalarını
- birbirleriyle üretken ilişkiler kurmalarını
- birbirlerine yapıcı bir şekilde bağlanmalarını
- öznel bir kimlik oluşturabilmelerini,
- aynı idealler için mücadele etmelerini sağlar.

Kültür, yaşanarak öğrenilen değerler manzumesidir. Bir insanın gündelik hayatta kendisinden beklenen yeme, içme, giyinme, süslenme, inanma, sevinme, gücenme, kısma, kavga etme, gülme, eğlenme ve tanıma gibi sosyal hareketlilikler kültürün içerdiği davranış biçimleridir (Brooks, 1997). Tipik bir grup üyesinin bu davranışları nasıl, nerede, ne zaman, ne kadar ve kimlerle gerçekleştireceğini

öğrenmesi ise yine kültür vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Çocuklar çevrelerinin farkına varmaya başladıklarında bu davranış biçimlerini kültürel ortamda öğrenirler. Bu öğrenme süreci ise kimi zaman bilinçli ama çoğu zaman da bilinçsiz bir şekilde gerçekleşir. Çocuklar çevrelerinde olup biten olaylardan kendilerine pratik fayda sağlayacak olanları seçip alırlar ve bu öğrenme süreci onların hayatlarının bir parçası haline gelir (Güvenç, 2002). Burada dikkat edilmesi gereken husus, *çocukların öğrenirken bunu içgüdüsel ya da kalıtımsal olarak değil, yaparak ve yaşayarak öğrenmesidir. Dolayısıyla öğrenilmiş insan davranışlarının genel ifadesi olan kültür yeme, içme, uyuma gibi içgüdüsel; göz ve saç rengi, boy uzunluğu ya da kısalığı gibi kalıtsal özelliklerden ayrı değerlendirilmelidir*. Kültürel değerlerden bahsedilebilmesi için sadece belli bir kara parçasında belirli bir grup tarafından paylaşılmasının yeterli olmadığı, aynı zamanda öğrenilmiş olmasının da gerektiği göz önünde bulundurulmalıdır.

Kültürel ögeler temelde maddi ve manevi olmak üzere iki başlık altında ele alınabilir.

Kültürel Ögeler

Kültürün oluşum süreci göz önünde bulundurulduğunda kültürel ögeleri belli birkaç başlık altında toplamak çok zordur. Fakat kültürel ögeler temelde maddi ve manevi olmak üzere iki başlık altında ele alınabilir. *Kültürün soyut olan kısmı manevi kültürel ögeleri temsil ederken bunun dışında kalan ve doğal ortamda varlığını sürdüren ögeler ise maddi kültürel ögeleri ifade etmektedir*.

Maddi kültürel ögeler

Toplumların konuştukları dilleri, inançları, sahip oldukları dünya görüşü, örfleri ve gelenekleri, uymakla yükümlü oldukları sosyal kurallar, maddi olmayan kültürel ögeleri oluştururken gündelik hayatta kullandığı elbiseleri, caddeleri, sokakları, tiyatro binaları, müzeleri, park ve bahçeleri, evleri, binaları, silahları ve bunlar gibi pek çoğu maddi kültürel ögeleri oluşturmaktadır.

Türk kültüründen hareketle maddi kültürel ögelerin bir toplum için ne kadar anlamlı ve önemli olduğunu göstermeye çalışalım. İlk olarak Orhun Yazıtları'nı ele alalım. Türk kültürü için çok önemli bir yere sahip Orhun Yazıtları; Türk tarihi, edebiyatı, sanatı, yaşayışı, dünya görüşü, devlet anlayışı gibi pek çok kültürel değeri barındıran ve Türk tarihinin yüzlerce yıl öncesine ışık tutan kadim eserleridir. Bugün bu maddi kültürel ögelerden haberdar olamasaydık kültürel yapımızın derinliği hakkında bu kadar bilgiye de sahip olamayacaktık.

Türk kültürü açısından büyük bir önem arz eden Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lügati't-Türk adlı eseri de maddi kültürel ögelere verilebilecek diğer bir örnektir. Bu kültür abidesiyle biz Türk dili, edebiyatı, sanatı, yaşayışı, inanışları ve idealleri hakkında önemli bilgiler edinmekteyiz.

Maddi kültürel ögelerle ilgili verilen bu örnekler gibi insanların giysileri, yaşadıkları ortamlar, çalıştıkları mekânlar, yedikleri yemekler de o insanların mensup oldukları toplumun ya da milletin kültürel izlerini taşımaktadırlar. Kısacası insanın ürettiği ve sonrasında bunlardan etkilendiği maddi olarak her ne varsa bunların hepsi maddi kültürel öge kapsamında değerlendirilebilir.

Din

Din, insan olmanın en önemli ihtiyaçlarından birisidir. İnsan; çevresini aklıyla şekillendirip kendine en uygun hâle getirirken ruh dünyasını da din ile düzenlemekte, geleceğe dair planlarını dinin kendisine vermiş olduğu ruhsal rahatlıkla yapmaktadır. Din, insanoğlunun çevresindeki bilinmezliklere veya aklının yetmediklerine cevap vererek ruhsal açıdan doyuma ulaşmasını sağlamaktadır. İnsanlar dinî inançları bağlamında tutum ve davranış örüntüleri geliştirirler (Emiroğlu & Aydın, 2003). Bu durum tüm insanlık için geçerlidir. Farklılıklar ise tutum ve davranış örüntüleri olarak ifade edilen ibadet ve ayinlerde ortaya çıkmaktadır.

Dinin kültürel hayat üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Dinî inançlar insanların iş hayatındaki davranışlarından, politik uğraş ve bireysel inançlara kadar pek çok değeri doğrudan etkiler ve şekillendirir (Samovar, Porter & McDaniel, 2010). Örneğin; İslamiyet'in Türk kültürü üzerindeki etkilerini mimari, sanat, yönetim, günlük hayat ve bunlara benzer pek çok toplumsal değerde gözlemlemek mümkündür.

İnsanlar kültürel değerlerini ancak dil ile birbirleriyle paylaşır ve yine ancak dil ile bunları yaşarlar.

Dil

Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan, sözlü ve yazılı bir gelenekle geçmiş ile bugün arasında bağ kurarak şu anda şekillenmeye devam eden kültürel değerleri geleceğe taşıyan köprü konumundaki sistemli yapıdır. Bu tanımda dikkat edilmesi gereken nokta, dilin sadece bireyler arasında anlaşmayı ve bilgi paylaşımını sağlamakla kalmayıp aynı zamanda kültürel değerlerin de geleceğe aktarımında rol almasıdır. Bu nedenle kültürel belleğin canlı kalabilmesi, dilin toplumsal hayattaki işlevselliğine bağlıdır.

Türk kültürüne ait en eski zamanlardan kalma yas törenleri, şölenler, savaşlar, önemli tarihsel kırılmalar hep dil vasıtasıyla günümüze aktarılmakta, dil ile yorumlanmakta ve anlaşılmaktadır. Sagular, savlar, destanlar ve koşuklar hep İslam öncesi Türk kültürü hakkında bilgi verirken mesneviler, gazeller, kasideler kıssalar, tezkireler, siyasetnameler ise İslamiyet dönemi Türk yaşayışı hakkında önemli bilgiler vermektedir. İster İslam öncesi dönem ister İslam sonrası dönem olsun, her ikisinde de ortaya konular ürünlerin ham maddesi dil olmuştur.

Kültürün bir toplum bağlamında müşterek hâle gelmesinde dilin hayati bir işlevi vardır. İnsanlar kültürel değerlerini ancak dil ile birbirleriyle paylaşır ve yine ancak dil ile bunları yaşarlar. Dilin kültür içerisindeki bu önemli işlevi farklı kültürler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi bağlamında da oldukça önemlidir. Her ne kadar kültürel değerlerin özgünlüğü söz konusu olsa da farklı kültürleri yaşayan insanlarla da iletişim kurulması elzemdir. Bu noktada farklı kültürler arasındaki kültürel alışverişin de yine dil ile yapıldığı anlaşılmaktadır.

Tarih

İnsanları bir arada tutan ya da bir arada yaşamaya istekli kılan en önemli kültürel ögelerden birisi de tarihtir. İnsanlar sahip oldukları tarihsel köklere bağlı olarak birlik ve beraberlik şuuruna sahip olup geleceğe dair aynı hayalleri

paylaşırlar. Farklı tarihî köklere sahip insanların aynı kültürel değerleri yaşaması çok zordur.

Türk tarihi, Türk kültürünün varlığını devam ettirebilmesinde önemli bir yere sahiptir. Kazandığımız zaferler, kaybettiğimizde ortaya koyduğumuz azim, en çetin zaman dilimlerinde göstermiş olduğumuz cesaret ve kahramanlıklar Türk kimliğinin şekillenmesinde ve bunun gelecek kuşaklara aktarılmasında bir tarih şuurunu elzem kılmaktadır. Tam bu noktada tarih ile kültürün ortak bir yanına değinilmektedir: Tarih de kültür gibi genç kuşaklara aktarılması gereken değerler manzumesidir.

Değerler

İnsanın, ait olduğu toplumun kültür bilgisini öğrenmesi ve bu bilgi eşliğinde pratik ihtiyaçlara da cevap verebilecek şekilde kültürlenmesi gerekir.

Değerler, olaylar karşısında geliştirilecek tepkilerin içeriği ve şekliyle ilgili ipuçları veren, âdeta insan hayatını bir örümcek ağı gibi sarıp sarmalayan yaşam koşullarıdır. İnsanlar ne kadar çok değeri paylaşırsa o toplumun kültürel zemini de o kadar sağlam ve güçlüdür. Toplumsal değerlerin insanlar arasındaki kabul düzeylerinin farklılaşması ise kültürel bağların zayıf olduğuna işaret eder. Örneğin Amerikan yerlilerinde büyüklere çok derin bir saygı duyulur. Onların ağızlarından çıkanlar, Amerikan yerlileri için çok büyük bir öneme sahiptir. Amerikan vatandaşları için ise gençlik daha önemlidir (Samovar, Porter & McDaniel, 2010). Böyle bir ortamda değerlerin farklılaşmasından dolayı iki kutuplu bir toplumsal anlayış ortaya çıkmaktadır.

Dünya görüşü

Dünya görüşü; toplumları bir arada tutan ve geleceğe aynı pencereden bakmalarını sağlayan, hâldeki tutum ve davranışlarını şekillendiren bilgi ve değerler bütünüdür. Her toplumun kendine özgü bir dünya görüşü vardır. Örneğin; Türklerin dünya görüşü, hâkim olunan topraklarda adaleti ve iyi bir yönetim anlayışını egemen kılarak insanların refah ve huzur içerisinde yaşamalarını sağlamaktır. Türklerin sahip olduğu bu dünya görüşü İslamiyet öncesinde olduğu gibi İslamiyet sonrasında da aynen devam etmiştir. İslamiyet öncesinde farklı inanç ve yaşayışlara saygı duyan Türk dünya görüşü, İslamiyet sonrasında Fatih Sultan Mehmet ile en üst düzeyde temsil edilmiş, Mustafa Kemal Atatürk'ün "Yurtta barış, dünyada barış" temel ilkesiyle Türk sınırlarını aşarak evrensel bir nitelik kazanmıştır. Buna rağmen günümüzde sömürü, baskı, şiddet gibi insanlık dışı prensipler temelinde gelişip tüm dünyayı kasıp kavuran dünya görüşlerinin de varlığı hem görülmekte hem de yaşanmaktadır.

DİL, KÜLTÜR VE EDEBİYAT İLİŞKİSİ

İnsan yığınlarının millet olabilmesinde dilin önemli bir yeri vardır. *Dil, dağınık hâlde bulunan insan yığınlarını bir araya getirip ortak bir paydada buluşturmakla kalmaz, oluşmasını sağladığı bu birlikteliğin devam etmesinde de rol almaya devam eder.* İnsanın, ait olduğu toplumun kültür bilgisini öğrenmesi ve bu bilgi eşliğinde pratik ihtiyaçlara da cevap verebilecek şekilde kültürlenmesi gerekir. Bu süreç kültürel bir kimlik inşa etme sürecidir. İnsan ait olduğu toplumun kültürel

anlayışıyla kültürlendikten sonra kendisini diğerlerinden farklı kılan özellikleriyle o toplumun bir ferdi olarak milletler camiasındaki yerini alır.

Milletler tarih sahnesindeki varlıklarını millî kültüre borçludurlar. *Kültürel değerlerine sahip çıkan milletler, uluslararası camiada varlıklarını kabul ettirip hür bir şekilde yaşama imkânına kavuşurlar.* Her millet ancak kültür ve dili sayesinde millî hafızasını canlı tutabilir. Millî hafızası canlı olan fertler bağımsız yaşama azmi içerisindedirler. Millî hafıza oluşmadan, kültürel kimliğin oluşması ve gelişmesi düşünülemez. Millî hafızası açık olan toplum, sahip olduğu kültürel kimlikle kendisini diğer toplumlara tanıtır ve diğer milletlerden farklı kılan kültürel özellikleri ortaya koyar. Kültürel kimlik bir millî kültüre mensup olunduğunun en açık ifadesidir (Kösoğlu, 2002: 135).

Kültürle ilgili yapılan tüm tanımlarda dilin kültürü çağrıştıran yönüne dikkat çekildiği görülmektedir.

Kültürle ilgili yapılan tüm tanımlarda dilin kültürü çağrıştıran yönüne dikkat çekildiği görülmektedir. Aksan'a (2007) göre kimi sözcükler toplumun inançları, gelenekleri, bireylerin kendi aralarındaki davranış ve ilişkileri, maddi ve manevi kültürü hakkında bizlere fikir verebilir. Kültür bir yaşam tarzıdır ve aynen dile yansır. Oktay Sinanoğlu konuyla ilgili şöyle bir karşılaştırma yapar: "Âdeta her kelimenin üstünde bir çağrışımlar bulutu var. Şu cam bardağa Türkçe 'bardak', İngilizcede 'glass' diyebilirsiniz. Aynı nesne tanımlanmış olur. Ancak, Türkçe 'bardak' bana bir Karacaoğlan şiirini (Elifin elinde bardak, yeşil başlı güzel ördek…) çağrıştırır. İngiliz'e ise 'glass' viski içmeyi çağrıştırabilir. İşte bu çağrışım bulutları dilden dile, kültürden kültüre değişir (Sinanoğlu, 1998; akt. Ünalan, 2004: 16). Sinanoğlu'nun da belirtmiş olduğu gibi toplumlar günlük hayatlarında kullandıkları sözcüklere ve kavramlara kendi hislerini, duyuşlarını, hayallerini, dünya görüşlerini ve tasarımlarını yüklerler. O sözcük ve kavramlar artık ait olduğu toplumun aynası hüviyetindedir, kendilerine has millî değerleri vardır. Kaplan (2002: 139), dili toplumun duygu ve düşüncelerinin kabı olarak nitelendirir ve toplumun kültürel değerlerinin bu kap ile nesilden nesle aktarıldığı üzerinde durur.

Dil bir milletin kimliği olması dolayısıyla kendisini konuşan toplumun özelliklerini en iyi yansıtan araçtır. Toplumun tarihsel süreç içerisinde üretip insanlık hizmetine sunduğu kültürel değerlerin izleri, dil üzerinde kendisini gösterir. Kültür ile dil birbirini tamamlar; biri olmadan diğerinin düşünülmesi zordur. Dil, bir kültür aktarıcısı ve kuşaklar arasında manevi bir köprü olduğu gibi kültürün sürekliliğini ve bütünlüğünü sağlayan da en önemli vasıtadır. *Diller çok eski zamanlardan geldiği için geçmişin izlerini kültürün derinliklerine kadar işler* (Akarsu, 1998: 83).

Dilin kültürel bir araç olarak ortaya çıkmasında, estetik bir anlayışla en üst düzeyde işlendiği edebiyatın çok büyük bir etkisi vardır. Edebiyat, kültürün en önemli şubelerinden birisidir. Edebiyat, düşünce, his, inanç ve hayallerin manzum ya da mensur olarak güzel ve etkili bir şekilde anlatılması sanatıdır. *Edebiyatın ana malzemesi dildir, dolayısıyla dil gibi edebiyat da kültürün hem unsuru hem de taşıyıcısıdır. Bu yönüyle edebiyatın diğer kültür ögeleri arasında ayrı bir yeri vardır*. Edebiyatın ait olduğu toplumun kuşakları arasında köprü işlevi görmesi, diğer kültür değerleri arasında kendisine seçkin bir yer edindirmiştir. Öyle ki, edebiyatın insanı en geniş bir biçimde ele alması, tüm zenginliklerini kapsaması ve diğer

toplum fertleriyle ortak bir paydada buluşturması yönleri, bazı düşünürler tarafından kültürün ta kendisi olarak kabul edilmesine bile vesile olmuştur (Cunbur & Parlatır, 1990: 203). Edebiyat bir kültür taşıyıcısı olduğu gibi kültürün de önemli ögesidir.

Edebiyat bir milletin hayallerinin, zevklerinin ve yaratma gücünün en belirgin biçimidir. Bir insan ait olduğu toplumun edebiyatını ne kadar iyi bilirse kendini de o kadar iyi anlamış olur (Kaplan, 2002: 26) ve kendisini ne kadar iyi anlarsa diğer topluluklara o kadar etkili bir şekilde anlatır. Bugün yeryüzünde varlıklarını devam ettirebilen toplumlar şüphesiz bunu edebiyatlarıyla sağlamışladır. Toplumlar millî hafızanın temel yapı taşı olan edebiyatla bilinir, değerlendirilir ve ancak diğer milletler arasında saygın bir yer edinebilir.

Toplumlar kültürel değerlerini kendi üyelerine ya da başkalarına aktarmaya ya da tanıtmaya çalışırken edebiyat ürünlerinden çokça faydalanırlar.

Edebiyat yeni yetişen nesillerin kimlik ve şahsiyet kazanmasında etkili bir kültürel unsurdur. Millî kültür edebiyatla genç nesillere aktarılır ve genç neslin kültürel özelliklerle donatılması, ruhi ve fikrî olgunluğa erişmeleri yine edebiyatla sağlanır (Günay, 1985: 142). Edebî eserler vasıtasıyla toplumun ideal insan tipi genç nesillere tanıtılır ve model olarak sunulur. Bu ideal insan tipinin yaşam şekli, hayata bakışı, kişiler arası iletişimi, tutum ve davranışları genç nesillere kazandırılmaya çalışılır. Yani toplum yeni neslin karakter edinmesinde en etkili kültür unsuru olarak yine edebiyattan faydalanır.

Toplumlar kültürel değerlerini kendi üyelerine ya da başkalarına aktarmaya ya da tanıtmaya çalışırken edebiyat ürünlerinden çokça faydalanırlar. Kültürü meydana getiren millî, dinî, ahlaki ve insani değerler dil ve edebiyat aracılığıyla bireylere kazandırılır ve millî varoluş bu şekilde sağlanmış olur (Özbay, 2002: 115). Dil, edebiyatın temelidir. Edebiyat ise bir milletin maddi ve manevi bütün değerlerini bünyesinde toplayan bir sanattır. *Dil olmadan bir edebiyatın varlığından bahsedilemez. Edebiyat ise o dili konuşan insanların millî, ahlaki ve insani değerlerinin toplamı olan kültürden ayrı düşünülemez*.

Dilin en iyi şekilde kullanılarak vücuda getirildiği edebî eserler, toplumun kültürel değerlerini yansıtırken diğer yandan da kendisinin duyuş alanına giren toplum fertlerinin duygularına hitap ederek onların gelişmesini sağlar ve onlara hayata daha estetik bakabilmenin bakış açılarını sunar. Bundan dolayı edebiyatın insan ve toplum hayatında hem sosyolojik hem de duygusal anlamda önemli etkileri vardır. Dil ve kültür ediniminde bu kadar etkili ögeleri bünyesinde taşıyan edebî eserler, kültürlenme sürecinde dikkatle üzerinde durulması gereken bir konudur.

Edebî eserlerin en belirgin özellikleri dilin etkili, güzel ve sanatlı bir şekilde kullanılmasıdır. Edebî eserler toplumun geçmişini, bugününü ve geleceğini konu edinerek kültürel değerleri görünür hâle getirmeye çalışırken diğer yandan da insanların estetik hislerine hitap ederek onları duyusal anlamda geliştirmeye çalışır. Edebî metinleri okuyan ve ondan estetik bir haz alan bireyler, yaptıkları işten hem zevk alır hem de eğlenirler.

Bireysel Etkinlik

- Türk dilinin günümüzde yaşadığı sorunları göz önünde bulundurarak bunların kültürel gelişmemiz üzerindeki etkilerini tartışan bir yazı yazınız.

Özet

- **DİL**
- Aksan'a (2007) göre dil; düşünülemeyecek kadar çok yönlü, değişik açılardan bakılınca farklı nitelikleri beliren, çözülemeyen birçok sırrı barındıran büyülü bir varlıktır. Yine insan ve onun mensubu olduğu toplumların kültürel varlıklarının oluşmasında ve devam ettirilmesinde temel unsur olan bir kurumdur.
- **Dilin İşlevleri**
- Dilin toplumsal yaşam için hayati değerde işlevleri vardır. Bu konuda ruhbilimcilerin, etnologların, halkbilimcilerin ya da dil bilimcilerin farklı görüşleri bulunmaktadır (Kılıç, 2002).
- **Anlatım işlevi**
- Göndericinin düşünceleri, hisleri, ilkeleri, öncelikleri, ön yargıları ve geçmiş deneyimleri hakkında alıcıya bilgi veren işlevdir.
- **Betimleme işlevi**
- Göndericinin iletişim ortamında gerçek bilgileri alıcıya iletmek için kullandığı işlevdir. Gönderici doğal ortamdaki olguları dilin betimleme işleviyle alıcıya aktarması işlemidir.
- **Çağrı işlevi**
- Dilin çağrı işlevi tamamen alıcıyla ilgili bir konudur. Burada önemli olan göndericinin ilettiği mesajın alıcı üzerindeki etkisidir yani alıcı tarafından nasıl anlaşıldığıdır.
- **Toplumsal işlev**
- Dilin en önemli işlevlerinden birisi, sosyal bir varlık olan insanı diğer insanlarla iletişimsel bağlamlarda buluşturma ve topluluk hâlinde yaşama sürecinin devam etmesine katkı sağlamaktır.
- **Edebî işlev**
- Dilin sadece sözcüklere ve dil bilgisi yapılarına bağlı kalarak soyut bir şekilde ele alınması doğru bir yaklaşım sunmaz. Bir insanın ana dilini tam anlamıyla konuşabilmesi; mensubu olduğu toplumun kültürünü, kültür farklılığını, yaşayış tarzını, hayatla ilgili tasarımlarını tam manasıyla bilmesi demektir.
- **KÜLTÜR**
- Kültürün en genel tanımının "insanoğlunun ortaya koyduğu maddi ve manevi değerlerin tümü" olduğu düşünülürse yanlış olmaz. Fakat burada maddi ve manevi değerlerin ne olduğuna bir açıklık getirilmesi gerekir. İnsanın ortaya koyduğu tüm araç ve gereçler kültürün maddi yönüne işaret ederken, yine insan ürünü olan tüm anlamlar, kurallar, değerler ise manevi kültüre işaret eder (Kongar, 2003).

Özet (devamı)

- **Maddi kültürel ögeler**
- Toplumların konuştukları dilleri, inançları, sahip oldukları dünya görüşü, örfleri ve gelenekleri, uymakla yükümlü oldukları sosyal kurallar, maddi olmayan kültürel ögeleri oluştururken gündelik hayatta kullandığı elbiseleri, caddeleri, sokakları, tiyatro binaları, müzeleri, park ve bahçeleri, evleri, binaları, silahları ve bunlar gibi pek çoğu maddi kültürel ögeleri oluşturmaktadır.
- **Din**
- Din, insan olmanın en önemli ihtiyaçlarından birisidir. İnsan çevresini aklıyla şekillendirip kendine en uygun hâle getirirken ruh dünyasını da din ile düzenlemekte, geleceğe dair planlarını dinin kendisine vermiş olduğu ruhsal rahatlıkla yapmaktadır.
- **Dil**
- Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan, sözlü ve yazılı bir gelenekle geçmiş ile bugün arasında bağ kurarak şu anda şekillenmeye devam eden, kültürel değerleri geleceğe taşıyan köprü konumundaki sistemli yapıdır.
- **Tarih**
- İnsanları bir arada tutan ya da bir arada yaşamaya istekli kılan en önemli kültürel ögelerden birisi de tarihtir. İnsanlar sahip oldukları tarihsel köklere bağlı olarak birlik ve beraberlik şuuruna sahip olup geleceğe dair aynı hayalleri paylaşırlar.
- **Değerler**
- Değerler, olaylar karşısında geliştirilecek tepkilerin içeriği ve şekliyle ilgili ipuçları veren, adeta insan hayatını bir örümcek ağı gibi sarıp sarmalayan yaşam koşullarıdır. İnsanlar ne kadar çok değeri paylaşırsa o toplumun kültürel zemini de o kadar sağlam ve güçlüdür.
- **Dünya görüşü**
- Dünya görüşü; toplumları bir arada tutan ve geleceğe aynı pencereden bakmalarını sağlayan, hâldeki tutum ve davranışlarını şekillendiren bilgi ve değerler bütünüdür. Her toplumun kendine özgü bir dünya görüşü vardır
- **Dil, Kültür ve Edebiyat İlişkisi**
- Dilin kültürel bir araç olarak ortaya çıkmasında, estetik bir anlayışla en üst düzeyde işlendiği edebiyatın çok büyük bir etkisi vardır. Edebiyat, kültürün en önemli şubelerinden birisidir. Edebiyat, düşünce, his, inanç ve hayallerin manzum ya da mensur olarak güzel ve etkili bir şekilde anlatılması sanatıdır.

DEĞERLENDİRME SORULARI

I. Toplumların tarihsel belleğidir.
II. Sosyal ve kültürel değerlerin taşıyıcısıdır.
III. Birlik ve beraberliğin en temel simgesidir.

1. Dil ile ilgili olarak yukarıdakilerden hangisi ya da hangileri doğrudur?
   a) Yalnız III
   b) I ve II
   c) I ve III
   d) II ve III
   e) I, II ve III

2. Aşağıdakilerden hangisi dilin niteliklerinden birisi <u>değildir</u>?
   a) Düşünülemeyecek kadar çok yönlü olması
   b) Değişik açılardan bakıldığında farklı niteliklerinin olması
   c) Bünyesinde pek çok sırrı barındırması
   d) Zamandan ve mekândan bağımsız olması
   e) İnsanın dünyadaki yerini ve değerini belirlemesi

3. Wittgenstein'ın düşüncenin anlamlı önermeler olduğunu ve önermelerin toplamının da dili ifade ettiğini dile getirdiği eseri aşağıdakilerden hangisidir?
   a) Tractatus
   b) Language and Mind
   c) Reflections on Language
   d) Structures
   e) Cartesian Linguistics

4. ……. daha çok dilin işitsel ve biçimsel boyutunu ifade ederken ……. dilin zihinsel boyutundaki soyut kavram olarak ifade edilebilir. Cümlede boş bırakılan yerlere sırasıyla aşağıdakilerden hangisi getirilmelidir?
   a) Yazı-konuşma
   b) Biçim-anlam
   c) Anlatım-anlam
   d) Gösteren-gösterilen
   e) Şekil-düşünce

I. Betimleyici işlev
II. Toplumsal işlev
III. Çağrı işlevi

5. Yukarıdakilerden hangisi ya da hangileri Lyons'a göre dilin işlevlerindendir?
   a) Yalnız II
   b) I ve II
   c) I ve III
   d) II ve III
   e) I, II ve III

I. Bu yılki tohum ekiminde özellikle domatese ağırlık vereceğim.
II. İnşaat böyle yavaş ilerlerse kooperatife biz daha çok para öderiz.
III. Arkadaşlarının arkasından konuşan insanlardan hiç hoşlanmam.

6. Yukarıdakilerden hangisi ya da hangileri dilin anlatım işlevine örnek olabilir?
   a) Yalnız II
   b) Yalnız III
   c) I ve II
   d) II ve III
   e) I, II ve III

Dilin sadece sözcüklerden ve dil bilgisi yapılarından ibaret olarak görülmesi yanlıştır. Dil, toplumsal ve kültürel birikimin aklın ve mantığın temelinde estetik bir duyuşla işlendiği muazzam bir varlıktır.

7. Paragrafta dilin hangi işlevinden bahsedilmektedir?
   a) Anlatım
   b) Betimleme
   c) Edebî
   d) Toplumsal
   e) Çağrı

8. Kültür ile ilgili olarak aşağıdaki bilgilerden hangisi <u>yanlıştır</u>?
   a) Geçmiş günümüze kadar gelen somut değerlerin bütünüdür.
   b) Bireye çevreyi ve şartları değiştirme gücü verir.
   c) Nesillerden her birinin geçmişe dair bilgilerini canlı tutar.
   d) İnsanların yaşama şekillerinin bütününe verilen isimdir.
   e) Zamanın oluşturduğu ihtiyaçların sentezidir.

I. Mimari
II. Dünya görüşü
III. Gelenek

9. Yukarıdakilerden hangisi ya da hangileri maddi kültüre örnektir?
   a) I ve III
   b) Yalnız I
   c) II ve III
   d) I, II ve III
   e) Yalnız III

Edebiyatın ana malzemesi ……. ; dolayısıyla dil gibi edebiyat da ……. hem unsuru hem de taşıyıcısıdır.

10. Cümlede boş bırakılan yerlere sırasıyla aşağıdakilerden hangisi getirilmelidir?
   a) kültürdür-toplumun
   b) sanattır-sanatın
   c) dildir-kültürün
   d) kültürdür-dilin
   e) duygudur-estetiğin

Cevap Anahtarı
1.e, 2.d, 3.a, 4.d, 5.b, 6.e, 7.c, 8.a, 9.b, 10.c

YARARLANILAN KAYNAKLAR

[1] Akarsu, B.(1998). *Wilhelm Von Humboldt'da dil-kültür bağlantısı.* İstanbul: İnkılâp Yayınları.

[2] Aksan, D. (2007). *Her yönüyle dil (ana çizgileriyle dilbilim)*. (4. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

[3] Brooks, N. (1986). Culture in the classroom. In J.M. Valdes (Eds) *Culture bound,* 123-129. Cambridge University Press.

[4] Cunbur, M. & Parlatır, İ. (1990). *Edebiyat, millî kültür unsurlarımız üzerine genel görüşler*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

[5] De Saussure, F. (1998). *Cours de linguistique generale.* (Çev. Vardar, B.). İstanbul: Multilingual Yayınları.

[6] Demir, T. (2004). *Türkçe dilbilgisi*. (1. Baskı). Ankara: Kurmay Yayınları.

[7] Emiroğlu, K. & S. Aydin. (2003) *Antropoloji sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

[8] Günay, D. (2004). Dil ve iletişim. İstanbul: Multilingual.

[9] Günay, U. (1985). Gençlik ve Türk İslam eserleri. *Millî Kültür ve Gençlik Sempozyumu*, Ankara: Gazi Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.

[10] Gündüz, O., Şimşek, T. (2012). *Anlatım teknikleri 2: Uygulamalı yazma eğitimi*. (2. Baskı). Ankara: Grafiker Yayınları.

[11] Güvenç, B. (2002). *Kültürün abc'si*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

[12] Hadot, P. (2011). *Wittgenstein ve dilin sınırları*. (2. Baskı). (Çev. Erşen, M.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

[13] John C. & Condon, J. (1998). *Kelimelerin büyülü dünyası*. (Çev. Murat Çiftkaya). İstanbul: İnsan Yayınları.

[14] Kafesoğlu, İ. (2003). *Türk millî kültürü*, İstanbul: Ötüken Nesriyat.

[15] Kaplan, M. (2002). *Kültür ve dil.* İstanbul: Dergâh Yayınları.

[16] Kılıç, V. (2009). *Anlambilime giriş*. İstanbul: Papatya Yayınları.

[17] Kıran, Z. & Kıran, A. (2006). *Dilbilime giriş*. (3. Baskı), Ankara: Seçkin Yayınları.

[18] Kongar, E. (2003). *Kültür üzerine*. İstanbul: Remzi Ktabevi

[19] Korkmaz, Z. (2005). *Türk dili üzerine araştırmalar*. Ankara: TDK Yayınları.

[20] Korkmaz, Z., Ercilasun, A., Gülensoy, T., Parlatır, İ., Zülfikar, H. & Birinci, N. (2007). *Türk dili ve kompozisyon*. (2. Baskı). Ankara: Ekin Yayıncılık.

[21] Kösoğlu, N. (2002). *Küreselleşme ve millî hayat*, İstanbul: Ötüken Nesriyat.

[22] Kudat, C. (2007). Yabancı dil öğretiminde yazınsal metin kullanımı. *Yabancı Dil Eğitimi Bölümlerinde Edebiyat Öğretimi*, Ankara: Anı Yayıncılık.

[23] Macit, M. & Cavkaytar, S. (Ed.). (2012). *Türk dili- 1*. (1.Baskı). Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.

[24] Miyasoğlu, M. (1999). *Kültür hayatımız*, Ankara: Akçağ Yayınları.

[25] Özbay, M. (2002). Kültür aktarımı açısından Türkçe öğretimi. *Türk Dili, 602*, 112-120.

[26] Salihoğlu, H. (1994). Edebiyat mı? Kültür mü? Yabancı dilde edebiyat öğretimi üzerine düşünceler. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *11(1-2),* 21-30.

[27] Samovar, A.L., Porter, E. R. & McDaniel, R.E. (2010). *Intercultural communication: A reader.* (12. Basım). Boston: Wadsworth.

[28] Scollon, R., & Scollon, S. W. (1995). *Intercultural communication: A discourse approach*. Massachusetts: Blackwell Publishers Inc.

[29] Tural, S. (1992). *Kültürel kimlik üzerine düşünceler*, Ankara: Ecdad Yayınları.

[30] Uygur, N. (2003). *Kültür aktarımı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

[31] Ünalan, Ş. (2004). *Dil ve kültür*. (3. Baskı). Ankara: Nobel Yayınları.

DİL AİLELERİ-DİL GRUPLARI / TÜRKÇENİN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ

Atatürk Üniversitesi
Açıköğretim Fakültesi

TÜRK DİLİ - I

Prof. Dr.
Lokman TURAN

İÇİNDEKİLER

- Dünya Dillerine Genel Bir Bakış
  - Yapı bakımından diller
  - Kaynak bakımından diller
- Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri
- Türkçenin Tarihsel Gelişimi
  - Türk dilinin tarihsel dönemleri

HEDEFLER

- Bu üniteyi çalıştıktan sonra;
  - Türkçenin dünya dilleri arasındaki yerini söyleyebilecek,
  - Türkçenin özelliklerini sıralayabilecek,
  - Türkçenin tarihsel dönemlerini ve çağdaş Türk lehçelerini öğrenebileceksiniz.
  - Dil ailelerini, dil gruplarını açıklayabileceksiniz.

ÜNİTE 3

© Bu ünitenin tüm yayın hakları Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi'ne aittir. Yazılı izin alınmadan ünitenin tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

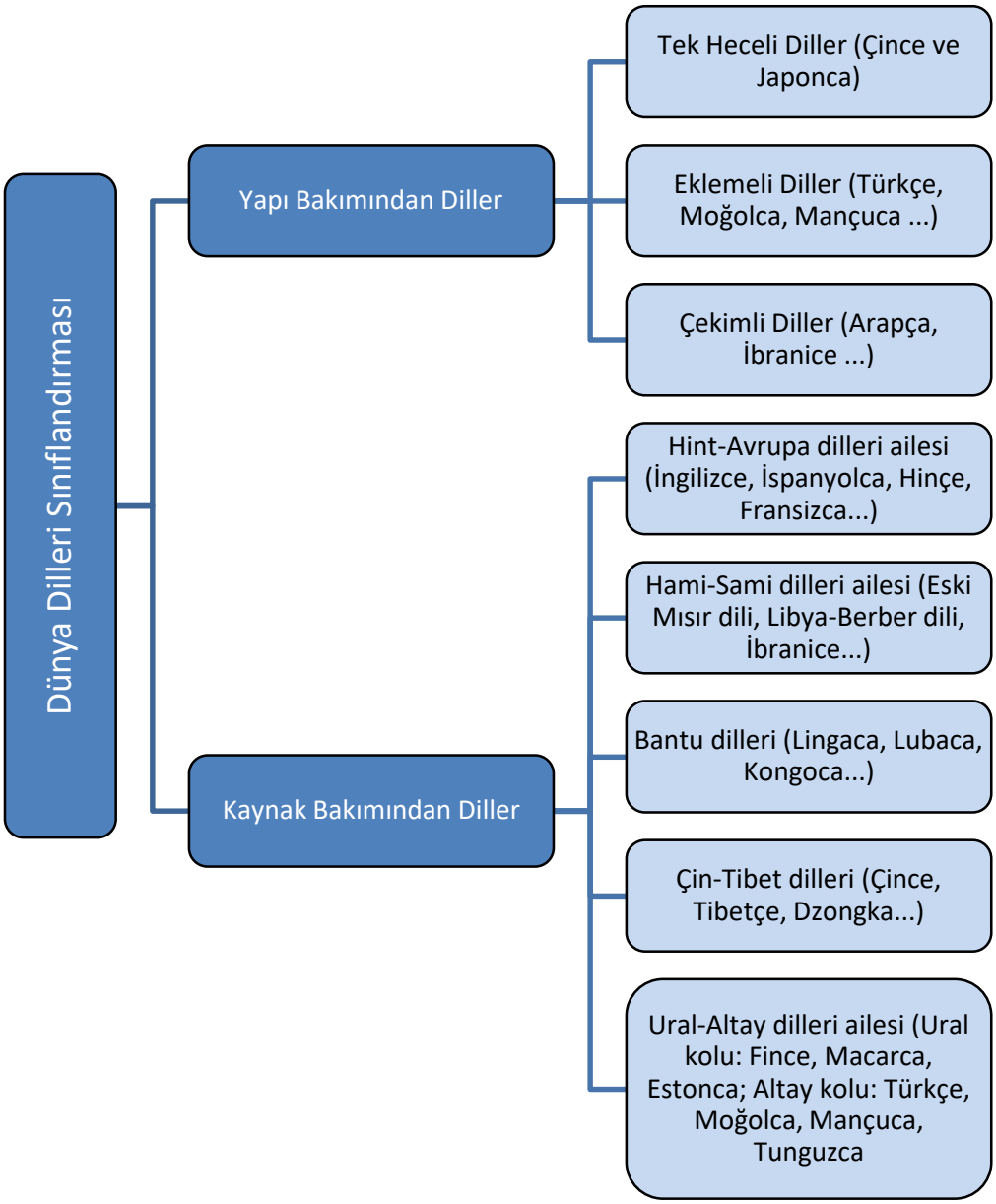
Dünya Dilleri Sınıflandırması
Yapı Bakımından Diller
Tek Heceli Diller (Çince ve Japonca)
Eklemeli Diller (Türkçe, Moğolca, Mançuca ...)
Çekimli Diller (Arapça, İbranice ...)
Kaynak Bakımından Diller
Hint-Avrupa dilleri ailesi (İngilizce, İspanyolca, Hinçe, Fransizca...)
Hami-Sami dilleri ailesi (Eski Mısır dili, Libya-Berber dili, İbranice...)
Bantu dilleri (Lingaca, Lubaca, Kongoca...)
Çin-Tibet dilleri (Çince, Tibetçe, Dzongka...)
Ural-Altay dilleri ailesi (Ural kolu: Fince, Macarca, Estonca; Altay kolu: Türkçe, Moğolca, Mançuca, Tunguzca

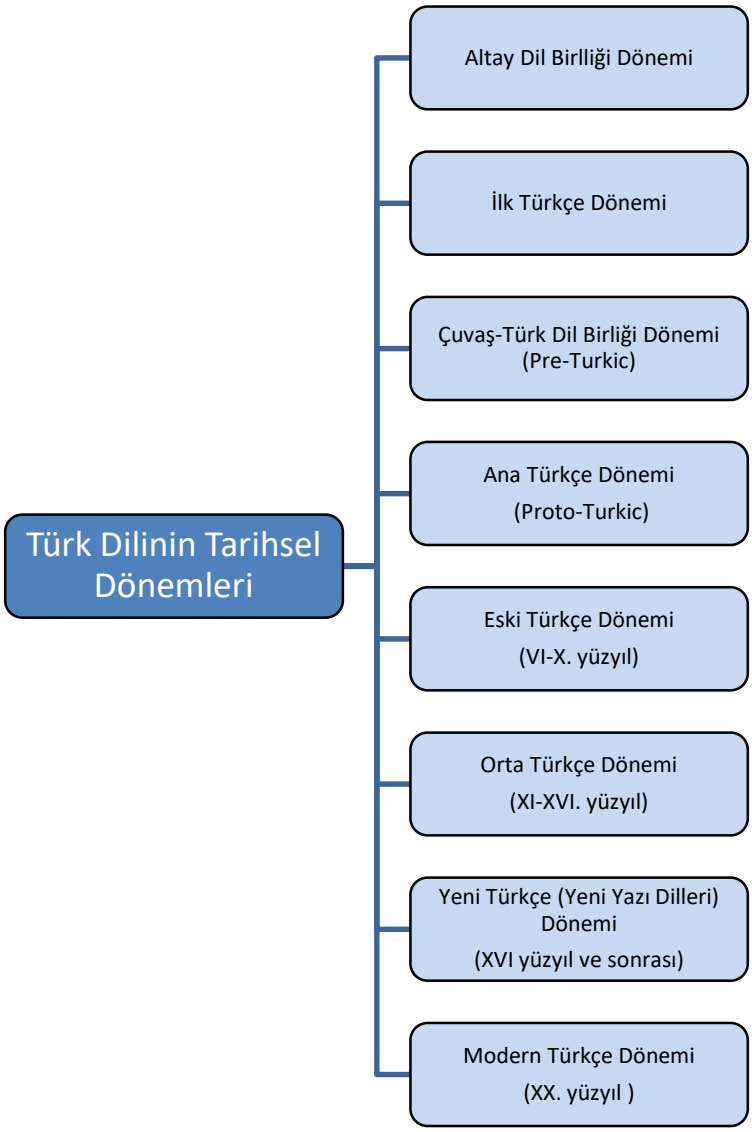
Türk Dilinin Tarihsel Dönemleri
Altay Dil Birlliği Dönemi
İlk Türkçe Dönemi
Çuvaş-Türk Dil Birliği Dönemi (Pre-Turkic)
Ana Türkçe Dönemi (Proto-Turkic)
Eski Türkçe Dönemi (VI-X. yüzyıl)
Orta Türkçe Dönemi (XI-XVI. yüzyıl)
Yeni Türkçe (Yeni Yazı Dilleri) Dönemi (XVI yüzyıl ve sonrası)
Modern Türkçe Dönemi (XX. yüzyıl)

GİRİŞ

Asya'nın ortalarından Avrupa'ya kadar yayılan bir dilin tarihî hüviyetini tespit ve tayin etmek kuşkusuz kolay bir iş değildir. Bir dilin esas varlığı ortaya konulan eserlerle anlaşılır. Şüphesiz bu eserlerin ortaya çıktığı ve etkileşimde bulunduğu dillere göre ses ve şekil bakımından farklı hususiyetler arz etmesi söz konusudur. Ayrıca ister akraba diller olsun ister olmasın varlığını farklı suretlerde gösteren diller hem gelişmiş hem de değişerek bugünlere kadar gelmiştir. Şüphesiz bu değişim ve gelişim sürecini tamamlayamayan diller kaybolmuşlardır.

Bir dilin başka bir dile çok fazla kelime vermesi veya bir dilden çok fazla kelime alması akrabalık karinesi olarak değerlendirilemez. Genel olarak en temel ihtiyaçları ifade eden kelimeler dillerde ortak ise bu takdirde bu dillerin birbirleriyle akrabalık ilişkileri değerlendirmeye tabi tutulur. Örneğin Türkçeden Sırpçaya veya Boşnakçaya binlerce kelime geçmesine rağmen bu dillerle akrabalık söz konusu değildir. Aynı şekilde Türkçe, Macarca ile en temel ihtiyaçları belirten kelimeler sınırlı olmasına ve farklı ses özellikleri göstermesine rağmen akraba dillerdir. Demek ki dil ailelerini veya akraba dilleri incelerken göz önüne alınması gereken hususlar bilimsel bir titizlikle ele alınmak durumundadır.

Türkçenin dünya dilleri arasındaki yerini tanımlayabilmek için öncelikle dünya dillerinin özelliklerine kısaca bakmak gerekir. Bu bölümde dünya dilleri yapı ve kaynak bakımından ele alınacak, sonrasında Türk dilinin tarihî gelişimi verilmeye çalışılacaktır.

DİL AİLELERİ - DİL GRUPLARI

Yapı Bakımından Diller

Dünya dilleri, dili oluşturan kelimelerin, eklerin, bu eklerin kuruluş ve işleyişleri gibi yapı bakımından gösterdikleri benzerliklerine göre üç gruba ayrılır.

Dünya dilleri, dili oluşturan kelimelerin, eklerin, bu eklerin kuruluş ve işleyişleri gibi yapı bakımından gösterdikleri benzerliklerine göre üç gruba ayrılır. Bunlar; tek heceli diller, eklemeli diller ve çekimli dillerdir.

• *Tek heceli diller*

Bu gruptaki dillerde kelimeler bir heceden oluşmaktadır. Cümleyi meydana getiren kelimeler ek almazlar ve şekil değişikliğine uğramazlar.

• *Eklemeli diller*

Bu gruptaki dillerde tek veya çok heceli kelime kökleriyle ekler vardır. Kelime köklerinden yeni kelimeler türetilirken veya kelimelerin geçici durumları yapılırken kelime köklerine ekler getirilir. Türetme veya çekim sırasında kökte bir değişme olmaz. Türkçemiz bu grubun en belirgin örneğidir.

• *Çekimli diller*

Çekimli dillerde de kelime kökleriyle ekler vardır. Fakat yeni kelimeler türetilirken veya çekim yapılırken kelime kökünde değişiklikler olur.

Kaynak Bakımından Diller

Kaynak bakımından birbirine yakın olan diller bir aile oluşturur. Aynı kaynaktan beslenen diller bu şekilde farklı dil ailelerine ayrılır. Bir dil ailesi, tarihin bilinmeyen dönemlerinde bir ana dilden türeyen dillerin oluşturduğu topluluktur.

Dünyadaki başlıca dil aileleri şunlardır:

• *Hint-Avrupa dilleri ailesi*

Hint-Avrupa dil ailesi, dünyanın en büyük dil ailesidir. Yüzlerce dil ve lehçe içerir. Dünyada 2,5 milyardan fazla insanın ana dili, Hint-Avrupa dil ailesine aittir. Günümüzde dünyada en çok konuşulan yirmi dilden on ikisi Hint-Avrupa dil grubuna aittir. Bunlar İngilizce, İspanyolca, Hintçe, Portekizce, Bengalce, Rusça, Almanca, Fransızca, Marati, İtalyanca, Puncapca ve Urducadır.

• *Hami-Sami dilleri*

Orta Doğu ve Kuzey Afrika'ya yayılmış çeşitli topluluklarca konuşulan yaklaşık 250 dilden oluşur. Hami ve Sami alt grupları olmak üzere ikiye ayrılır:

Hami dilleri: Eski Mısır dili, Kuşi dili, Libya-Berber dili, Çad dili Sami dilleri: Arapça, İbranice (Kenanca), Habeşçe, Akatça

Bu ailenin yaşayan en önemli dilleri Arapça ve İbranicedir.

• *Bantu dilleri*

Bantu dilleri Orta ve Güney Afrika'da yaşayan kabilelerin konuştukları 400'den fazla dile verilen addır. Lingalaca, Lubaca, Kongoca, Swahili (Svahili), Pölce, Susuca, Gurca, Akanca Bantu dilleri grubundandır.

• *Çin-Tibet dilleri*

Çin (Sin) ve Tibet-Burma dilleri gruplarında yer alan 300 Doğu Asya dilinden oluşur. Çince, Tibetçe, Dzongka, Birmanca, Vietnamca ve Kmerce bu gruba girer.

• *Ural-Altay dilleri*

Ural ve Altay dilleri akrabalığı öteden beri tartışma konusu olmuştur. Genel görüşe göre bu iki kol tek kaynaktan çıkmış, ancak bu kolların zamanla akrabalık bağları çok zayıflamıştır.

Ural kolu: Fince, Macarca, Estonca*Altay kolu: Türkçe, Moğolca, Mançuca, Tunguzca, Japonca ve Korece*

Türkçe, dil ailelerinden Ural-Altay dilleri grubuna girer.

TÜRKÇENİN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ

Türkçe yukarıda belirtilen dil ailelerinden Ural-Altay dilleri grubuna girer. Ural-Altay dilleri bahsi geçen dil aileleri gibi sağlam bir dil ailesi yapısı göstermez. Örneğin, Hint-Avrupa dilleri arasındaki yakın benzerlikler Ural-Altay dilleri arasında görülmez. Bu nedenle Ural- Altay dillerini bir dil ailesi olarak değil, bir dil grubu olarak görmek daha yerinde olur [1], [2].

Dil bilginlerinin yaptıkları çalışmalar sonucunda Ural-Altay dillerinin bir aile olarak görülemeyeceğinin sebepleri şu şekilde ifade edilmiştir:

- Üç Altay dilinde (Türk, Moğol, Mançu-Tunguz) de ortak olan hiçbir ek yoktur.
- Sayılar arasında başka dil ailelerinde bulunan benzerlik Altay dillerinde yoktur.
- Yine başka dillerin aile sayılma ölçüsü olan ortak adlandırmalar bu dillerde yoktur [1].

Dil bilginlerinin yapmış oldukları çalışmalar neticesinde Ural-Altay dilleri, Ural ve Altay dilleri olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Bu ayrımı yapan ilk kişi ise Wilhelm Schoot (1802-1889)'tur.

Türkçe, Ural-Altay dilleri grubunun Altay dilleri kolunda yer alır. Dış yapıya (ses kuruluşu, bitişkenlik, son ek düzeni, söz dizimi sırası vb.*) dayanılarak genişletilmek istenen Altay dil birliğinden, ikinci, üçüncü derecedeki katmanlar çıkarılır; Kore dili bir tarafa bırakılırsa Altay dilinin Türkçe-Moğolca-Tunguzcadan oluştuğu varsayımı kabul edilir [3]. Başlangıçta sadece Türk, Moğol, Tunguz dillerinin akrabalığı üzerinde durulurken XX. yüzyılın ortalarından itibaren Korece ve Japonca da Altay dilleri grubuna katılmıştır [4].*

Altay dilleri üzerine çalışma yapan en önemli isimler, Fin bilgini Gustaf John Ramstedt (1873-1950), Alman asıllı Nicholas Poppe (1897-1991) ve yine Finlandiyalı Pentti Aalto (1917-?)'dur.

Altay dilleri üzerine çalışma yapan en önemli isimler, Fin bilgini Gustaf John Ramsted, Alman asıllı Nicholas Poppe ve yine Finlandiyalı Pentti Aalto'dur.

Ural ve Altay dillerinin akrabalığı bugün için aşağıdaki benzerliklere dayanmaktadır:

- Ses uyumu, bütün Ural-Altay dillerinde müşterek bir esastır.
- Bu dillerde gramatik cinsiyet yoktur.
- Artikeller bulunmaz.
- Tasrif, eklerle yapılır.
- İsimlerin çekiminde mülkiyet eki kullanılır.
- Fiil şekilleri zengindir.
- Hint-Avrupa dillerindeki prepozisyon yerine postpozisyon kullanılır.
- Sıfatlar isimlerden önce gelir.
- Sayı sözlerinden sonra çokluk eki kullanılmaz.
- Mukayese, ablativ (-den hâli) ile yapılır.
- Yardımcı fiil olarak "habere" (malik olmak) yerine "esse" (olmak, imek) kullanılır.
- Ural-Altay dillerinin birçoğunda menfi hareket için hususi fiil vardır.
- Soru eki mevcuttur.
- Bağlar yerine fiil şekilleri kullanılır [5].

Wiedeman 1938 yılında çalışmalar yapmış ve o da Temir [5] gibi bu dil grubunun Hint-Avrupa dillerinden farklı özelliklerini on dört madde altında toplamıştır.

Altay dillerinin ortak özellikleri ise şu şekilde sıralanabilir:

• Ünlü uyumları vardır.

• Ünsüzlere göre ünlüler bakımından daha zengindir.

• Kelimeler çift ünsüzle başlamaz.

• Cinsiyet ayrımı gösteren ek bulunmaz.

• Sayı sıfatlarından birinin bulunduğu sıfat tamlamalarında isim unsuru çoğul ek almaz.

• Anlatım dolayısıyla çekim, son eklerle sağlanır.

• Eylem tabanları emir, isim tabanları tekildir.

• Genel olarak özne-tümleç-nesne-yüklem sırası vardır.

• Tamlamalarda belirtilen unsur önde, belirtilen unsur ise sonda gelir.

Ural-Altay dillerinin Altay dillerini oluşturan Türk, Moğol, Tunguz-Mançu dillerinin akrabalığını savunan, bu dillerin ortak bir kaynaktan geldiğine inanan ve bunu ortaya çıkarmaya çalışan teoriye *Altay Dilleri Teorisi* denir. Bu dillerin kültürel unsurlarını araştıran, inceleyen bilim koluna Altayistik, bununla uğraşan bilim adamına ise Altayist denir. *Türkiye'de Altayistik bilim kolunda çalışma yapan bilim adamları şunlardır: Ahmet Temir, Osman Nedim Tuna ve Talat Tekin. Bu araştırmacılar içerisinde en fazla Altayistik çalışma yapan bilim adamı ise Talat Tekin'dir.*

Ural-Altay dillerinin Altay dilerini oluşturan Türk, Moğol, Tunguz-Mançu dillerinin akrabalığını savunan, bu dillerin ortak bir kaynaktan geldiğine inanan ve bunu ortaya çıkarmaya çalışan teoriye Altay Dilleri Teorisi denir.

Altay dillerinin özellikleri verildikten sonra Türkçenin genel özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

• Türkçe, diğer Türk dilleriyle birlikte Altay dil ailesinin bir kolunu oluşturur. Bu ailenin diğer üyeleri Moğolca, Mançu-Tunguzcadır. Günümüzde Korece ve Japoncanın da Altay dil grubunun üyeleri oldukları varsayılmaktadır.Türkçe, diğer Altay dilleri gibi eklemeli, yani sözcüklerin eklerle yapıldığı ve çekildiği, sondan eklemeli bir dildir.

• Türkçe sözcüklerde, Arapça, Almanca *vb.* dillerde görülen erillik, dişillik (yani cinsiyet ayrımı) özelliği yoktur.

• Türkçede sayı sıfatlarından sonra gelen adlar çoğul eki almazlar. Örneğin, üç ağaçlar değil, üç ağaç.

• Önlük-artlık (kalınlık-incelik) ve düzlük-yuvarlaklık uyumları vardır. İlk uyuma göre bir sözcükteki ünlüler ya hep art ya da ön, ikinci uyuma göre de ya hep düz ya da yuvarlak olurlar.

• f, j ve h ünsüzleri Türkçe kökenli sözcüklerde bulunmazlar. (Bir kaç Türkçe sözcükte başka seslerden değişmiş olarak f görülebilir: öfke <öpke, ufak <ubak, ...

• Türkçe sözcüklerde söz başında bulunabilen ünsüz sayısı sınırlıdır: b, ç, d, g, k, s, t, v, y, c ünsüzü, söz başında başka ünsüzlerden değişmiş olarak birkaç sözcükte bulunur: cibinlik <çıpın *vb*.

• n ünsüzü Türkçe kökenli sözcükler içinde yalnız ne ve türevlerinde bulunur: ne, neden, niçin, nasıl *vb*.

• p ünsüzü de söz başında, birkaç Türkçe sözcükte b'den değişmiş olarak bulunur: piş- <biş-, parmak <barmak *vb*.

Altay dilleri ile Türkiye Türkçesinin ortak özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

• Ünlü uyumları vardır.

• Dokuz ünlü, yirmi dört ünsüz ile ünlü-ünsüz zenginliği göstermektedir.

• Çift ünsüzle başlayan kelime yoktur.

• Cinsiyet ayrımı gösteren ek yoktur.

• Sayı sıfatı alan sıfat tamlamalarında isim unsuru çoğul ek almaz.

• Anlatım ve çekim son eklerle yapılır.

• Eylem tabanları emir, isim tabanları tekildir.

• Genel olarak özne-tümleç-nesne-yüklem sırası vardır.

• Tamlamalarda tamlayan önde, tamlanan sonda gelir.

TÜRKÇENİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Dillerin tarihsel gelişim dönemlerini birbirinden ayıran kesin çizgiler yoktur. Dillerin gelişim dönemleri belirlenirken dil bilimsel ölçütler dikkate alınmalıdır. Fakat yazı dili olmayan tarihî dillerle, lehçe ve ağızlarla ilgili yeterli filolojik malzeme bulunamadığında, dilsel süreçlerin tarihsel, siyasî, sosyal ve politik olgular aracılığıyla belirlenmesi zorunlu hâle gelmektedir. *Türk dili tarihinin temel çizgilerini oluşturan Türk yazı dilleri, lehçeleri ve ağızlarındaki sayısız çeşitlenmelerine karşılık sınırlıdır.* Türk yazı dilinin alanıyla ilgili elimizde sınırlı dil malzemesi bulunmaktadır. Dolayısıyla Türkçenin tarihsel dönemlerinin tespit edilmesinde, tarihî dönemler arasındaki geçiş ve dallanma proseslerinin, ilişkilerinin belirlenmesinde bu sınırlı dil malzemesi çoğu zaman yetersiz kalmış, bunun yanında başka tarihsel, siyasî ve sosyal olgular, tarihsel dil süreçlerinin belirlenmesinde ölçüt olarak kullanılmıştır [6].

OrhunYazıtları, Türk yazı dili tarihini VII. ve VIII. yüzyıllara kadar götüren önemli dil yadigârlarıdır.

Orhun Yazıtları, Türk yazı dili tarihini VII. ve VIII. yüzyıllara kadar götüren önemli dil yadigârlarıdır. Orhun Yazıtları'nda kullanılmış olan gelişmiş, işlek ve sanatlı dil, ayrıca komşu ülke kaynaklarında yer alan bilgiler, Türk yazı dilinin başlangıcının çok daha eskiye gittiğini gösterir. *Yakın dönemde bulunan yeni yazıtların okunması Türk yazı dilinin tarihini daha da gerilere götürmemize imkân tanımaktadır.* Ayrıca karşılaştırmalı ses bilim ve biçim bilim çalışmaları ve diğer dillerdeki alıntı sözlerden Türkçenin yaşının ortaya konulması yolunda önemli veriler elde edilmiştir.

Bu bölümde Türkçenin tarihsel gelişim dönemleri yedi başlık altında değerlendirilecektir.

Türk Dilinin Tarihsel Dönemleri

- *Altay Dil Birliği Dönemi*
- *İlk Türkçe Dönemi*
- *Çuvaş-Türk Dil Birliği Dönemi (Pre-Turkic)*
- *Ana Türkçe Dönemi (Proto-Türkçe)*
- *Eski Türkçe Dönemi (VI-X. yüzyıl)*
- *Orta Türkçe Dönemi (XI-XVI. yüzyıl)*
- *Yeni Türkçe (Yeni Yazı Dilleri) Dönemi (XVI. yüzyıl ve sonrası)*
- *Modern Türkçe Dönemi (XX. yüzyıl ve sonrası)*

Türk dili tarihinde en erken dönem *Altay Dil Birliği Dönemi*'dir. Bu dönem, Türk, Moğol, Tunguz ve Kore ile Japon dillerinin ortak olduğu zamandır. Bu dönemde Türklerin, Moğolların, Tunguzların, Korelilerin atalarının bu ortak dil döneminde birbirlerinden farklı, fakat Ana Altayca varyantlarına sahip bir dil kullandıkları düşünülmektedir.

Türk dili tarihinde en erken dönem Altay Dil Birliği dönemidir.

Kuramsal Altay dilinden ilk olarak Japoncanın, ardından Korecenin ayrıldığı düşünülmektedir. Japonca ve Korecenin ayrılmasından sonra Türk-Moğol dil birliği denen ikinci bir aşama söz konusudur. Öte taraftan aynı şekilde Türkçenin Altay dil birliğinden ayrıldığı devir, Türkçenin tarihî devirleri içinde İlk Türkçe devri olarak adlandırılır. Yine hipotetik şekillere dayalı bu döneme ait sınırlı bilgimiz vardır. İlk Türkçe (Pre-Turkic) döneminin başlangıcı kesin olarak bilinmemekle birlikte; *MÖ* birkaç bin yıllık dönemi kapsadığı tahmin edilmekte ve Milat sıralarında sona erdiği düşünülmektedir. İlk Türkçe dönemi Türkçenin Ana Altaycadan ayrıldıktan sonraki ilk dönemi kabul edilebilir. Bu döneme Çuvaş-Türk Dil Birliği Dönemi adı da verilmektedir.

Eski Türkçe, yazı dili olarak Göktürklerin diliyle bunların yerini alıp 840 yılına kadar siyasî varlık göstermiş olan Uygurların dilini içine alan iki büyük kol meydana getirmiştir.

Milat sıralarında başladığı kabul edilen Ana Türkçe (Proto-Türkçe) Dönemi ise Hun çağı ile ilişkilendirilmektedir. Proto-Türkçe veya diğer bir deyişle Ana Türkçe, bugün için kesin olarak bilinmeyen, ancak muhtemel tarihlendirmesi Hun çağı olarak yapılan bir devrede iki ana kola ayrılmıştır.

Eski Türkçe Dönemi

Proto Türkçe diğer bir deyişle Ana Türkçe Dönemi'nden sonra gelen ve Türkçenin yazılı metinlerle bilinen en eski devresi Eski Türkçe Dönemi'dir. Bu dönem Türk dilinin bilinen en eski yazılı belgelerinin bulunduğu devreyi oluşturmaktadır.

Bu dönem Türkçenin işlek bir yazı dili olarak kullanıldığının da ispatı olabilecek en eski dönemidir. Bu döneme ait yazılı belgeler incelendiğinde, yazı dili tarihinin edebî dil olarak çok eskilere kadar gittiği açıkça görülmektedir.

Eski Türkçe Dönemi'nde yaşanan önemli olaylardan biri Türk yazı dilinin başlangıcı olarak sayılabilecek metinlerin bulunmasıdır. *Eski Türk çağlarından bugüne kalan metinler, Türklerin kendi dillerinin yazımında birden çok alfabeyi kullandıklarını göstermektedir.* Göktürk Dönemi'ne ait metinlerin hemen hemen hepsi Türk Runik yazısıyla yazılmıştır. Bir anlamda Eski Türk çağında Runik yazısı Türklerin asıl kullandığı alfabe değerinde olmuştur. Yine Eski Türk çağında oluşan yeni din çevreleri (Maniheizm, Budhizm) yeni alfabeleri de peşinden getirmiştir. Runik yazısından sonra Eski Türkçe Dönemi'nde Mani ve Uygur yazısı Türkçenin yazımında kullanılmıştır. Yine bu çağda Hristiyan olan Türklerin Uygur alfabesi yanında Süryani alfabesini de kullandıkları elde mevcut olan metinlerden Yine Sogd, Brahmi, Tibet ve Çin yazılarının Türkçenin yazımı için az da olsa kullanıldığını belgeleyen metinler bugün elimizde mevcuttur [7].

Eski Türkçe Dönemi'nin dil, kültür ve edebiyat özelliklerini başarılı bir şekilde yansıtan ve Türk yazı dilinin başlangıcı olarak kabul edilen eser Orhun Yazıtları'dır. Bu yazıtlar, başta Türk dilinin tarihî gelişimi, Türk tarihi, kültürü ve edebiyatı olmak üzere birçok hususta aydınlatıcı bilgiler vermektedir ve bilimsel çalışmalarda çok önemli bir değere sahiptir.

Bugün için bilinen en eski ve korunmuş yazıtlar *Orhun Yazıtları'*dır. Göktürk veya Orhun Yazıtları'nın bulunması, Türk yazı dili ve kültürü açısından son derece önemlidir. Yazıtlar, Türkoloji çalışmalarına yeni bir boyut getirmiş ve açıklık kazandırmıştır. Özellikle Wilhelm Thomsen'in yazıtların alfabesini 1893'te deşifre etmesinden ve bu Runik yazılı belgelerin Türklere ait olduğunun anlaşılmasından sonra Türkoloji alanına dünya bilim çevresinde özel bir ilgi gösterilmiş, Türkoloji araştırmaları hızla ilerlemiştir.

Göktürk alfabesi, otuz sekiz harf ve işaretten oluşur.

Göktürk alfabesi, Türkçenin yazımı için Türkler tarafından kullanılmış bilinen ilk alfabedir. Bugün için Türkologlarca bu alfabeye, Türk Runik alfabesi veya sadece Runik denilmesinin nedeni, bu harflerin Runik adı verilen eski İskandinav kitabelerinin yazımında kullanılan harflere benzemesidir. Göktürk alfabesi otuz sekiz harf ve işaretten oluşur. Bunlardan dördü ünlü, otuzu ünsüz, dördü de hece işaretleridir. Harfler bitiştirilmeyip ayrı ayrı yazılır. Sözcükler aralarına iki nokta üst üste konarak ayrılır. Sözcük başı ve içindeki ünlüler yazılmazken sondakiler yazılır.

Ergin [2], Orhun Yazıtları'nın Türk dili ve tarihi açısından önemini şu şekilde belirtmiştir:

Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk metin… İlk Türk tarihi… Taşlar üzerine yazılmış tarih… Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, milletle hesaplaşması… Devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri… Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası… Türk askerî dehasının, Türk askerlik sanatının esasları… Türk gururunun ilahî yüksekliği… Türk feragat ve faziletinin büyük örneği… Türk içtimaî hayatının ulvi tablosu… Türk edebiyatının ilk şaheseri… Hükümdarane eda ve ihtişamlı hitap tarzı. Yalın ve keskin üslubun şaşırtıcı numunesi… Türk milletçiliğinin temel kitabı… Bir kavmi bir millet yapabilecek eser… Asırlar içinden millî istikameti aydınlatan ışık… Türk dilinin mübarek kaynağı… Türk yazı dilinin ilk, fakat harikulade işlek örneği… Türk yazı dilinin başlangıcını miladın ilk asırlarına çıkartan delil… Türk ordusunun

kuruluşunu en az 1250 sene öteye götüren vesika… Türklüğün en büyük iftihar vesilesi olan eser. İnsanlık âleminin sosyal muhteva bakımından en mânâlı mezar taşları… Dünyanın bugün belki de en büyük meselesi olan Çin hakkında 1250 sene evvelki Türk ikazı…

Eski Türkçe Dönemi'nin ikinci önemli kolu ise Uygur Türkçesi Dönemi'dir.

Uygurlar birçok milletle ticari, kültürel ve siyasi münasebetler kurmuş; kendi Gök Tanrı dini dışında Budizm'e, Maniheizm'e ve Hristiyanlığa inanmışlardır. Uygurların kendilerine has Uygur alfabeleri vardır. Bu alfabe ile eser verdikleri gibi Sogd, Süryani, Nesturi alfabelerini kullanarak da eserler yazmışlardır. Uygurlardan kalma üç büyük kitabe bulunmaktadır. Bu kitabeler şunlardır:

• *Suci*: Kuzey Moğolistan'da Ar-Aşatu dağı, Dolon-Huduk civarında bulunmuştur.

• *Şine-Usu:* 1909'da Arhangay ile Bulgan aymagları sınırında, Mogoyn Şine-Usu bölgesinde bulunmuştur.

• *Karabalgasun*: Uygurların başkenti Karabalgasun civarında bulunmuş üç ayrı anıta verilen isimdir.

Uygurlardan kalan metin ve kitapların büyük bir bölümü dinî mahiyettedir. Bunun dışında matematiğe, astronomiye ait birçok eser yazmışlardır. Önemlileri şunlardır:

• *Sekiz Yükmek (Sekiz Yığın):* Çinceden çevrilen Sekiz Yükmek'te Burkancılığa ait dinî-ahlakî inanışlar ve bazı pratik bilgiler vardır. Uygurlar arasında çok yayılan bu eser; kısa cümleleriyle, içten anlatımı ve zengin söz varlığıyla dikkati çeker.

• *Altun Yaruk (Altın Işık*): Sıngku Seli Tutung tarafından Çinceden Uygurcaya çevrilen en hacimli sudurdur. Burkancılığın temellerini, felsefesini ve Buda'nın menkıbelerini içerir. En meşhur hikâyeleri Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi, Dantipali Bey Hikâyesi ve Çaştani Bey Hikâyesi'dir. Aşağıda Şinasi Tekin tarafından hazırlanmış "Uygurca Metin" adlı kitaptan örnek aktarılmıştır [8].

Örnek

•**Uygurca Metin**

•1 (namo but)… namo drm…namo sang 2. (kuanşi i)m pusar alkudın sıngar etüz körkin 3. (körtgürü)p tınlıglarka asıg tusu kılmakı biş otuzunç 4. …ornınta 4a. Ün eşidgüç tip atantı // ki .. .. ince 5. Tiser tözün … tiser eşidgeli erklig 6. Tip titir.. bu yirtinçüdeki kim emgeklig tınlıglar atasar ol 7. Sav yok kim kentü eşidmeser .. anı üçün bu bodisvt arya- 8. –valokdişvar tip atanur.. tavgaçça kuanşi im titir .. ince

•**Tercüme**

•(1)Burkana saygı! Dine saygı! Cemaate saygı! (2.) Kuanşi im pusar'ın her yerde görünüp (sözlü anl.: vücut gösterip) (3.) Canlı varlıklara fayda (eş. Anl.) sağlaması(ndan bahseden) [Asîl Dinin Nilüfer Çiçeği'nin] yirmi beşinci bölümü. Vaktiyle "Tükenmez gönüllü budisvt (skr. Aksayamati) (4.) Yerinden [kalktı. Sağ omuzunu açıktan ve el pençe divan durduktan sonra Burkan'a döndü ve şu sözleri söyledi: Ey tanrım, Kuanşi im pusar (skr. Avolokiteşvara bodhisattva) bu adı hangi sebepten dolayı taşıyor? Tanrı Burkan, tükenmez gönüllü bodhisattva'ya (skr. Aksayamati) karşılık verdi: Ey asîl, ızdırap çeken bir çok canlı varlık vardur.) (4a.) Ses işiten diye adlandırıldı. Böyle (5.) dense işitmege muktedir. (6.) demektir. Bu yer yüzündeki ızdırap çeken canlı varlıkların söyleyeceği hiçbir söz yoktur ki (7.) Kendisi (onu) işitmesin. Onunu için bu bodhisattva, (8.) Aryavalokiteşvara diye adlandırılır.Çincesi Kuanşi im (kuan-şi-yin) demektir.

• *Irk Bitig (Fal Kitabı*): Göktürk yazısıyla yazılmış bir fal kitabıdır. Her biri ayrı fal olarak yazılan altmış beş paragraftan oluşur. Çeşitli inanışlar ve masal unsurlarının bulunduğu kitapta günlük dile ait pek çok kelime de vardır.

• *Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi* (İyi Düşünceli Şehzade ile Kötü Düşünceli Şehzade): Burkancılığa ait bir menkıbenin hikâyesidir: İyi düşünceli şehzadenin bütün canlılara yardım etmek ve canlıların birbirlerini öldürmelerini engellemek için bir mücevheri elde etmek üzere yaptığı maceralı yolculuk anlatılır. Uygurlar, yazılarında Uygur alfabesini kullanmışlardır. Uygurların üçü ünlü, on biri ünsüz olmak üzere on dört harften oluşan bir alfabesi vardır. Harf sayısı daha sonraları on sekize kadar çıkmıştır. Sağdan sola doğru yazılır. Harfler, sözcüğün başında, ortasında ve sonunda değişik şekiller alırlar. Uzun süre Asya göçebe devletleri tarafından kullanılmıştır. Türklerin İslamiyet'i benimsemelerinden sonra da uzun süre yaşamıştır. Bugün elimizde Uygurca yazılmış pek çok metin bulunmaktadır. Uygurlar, bu yazı ile kütüphaneler dolusu edebiyat, sanat, din, hukuk konularında kitap yazmışlardır. Uygur Türkleri Çin, Hint ve İran kültürlerinin etkisinde kalmış ve çok renkli bir kültür geliştirmişlerdir.

Orta Türkçe Dönemi

Eski Türkçe Dönemi'nden itibaren süregelen yazı dili geleneği Türklerin X. yüzyılda İslamiyet'i kabul ederek girmiş olduğu çevrede de devam etmiştir. Fakat Eski Türkçe Dönemi İslamiyet'in kabulüyle kapanmış, Orta Türkçe Dönemi (XI-XVI. yüzyıl) başlamıştır.

Bu dönemde Türk toplulukları Ön Afrika ve Avrasya coğrafyasına yayılmaya başlamışlardır. Ogurlar ve Kıpçaklar, Kıpçak bozkırlarına (Deşt-i Kıpçak) ve Mısır- Suriye bölgesine; diğer eski Türk toplulukları batıya, Avrasya derinliklerine; Uygurlar güneye, Şincan'a; Oğuzlar ise güneybatıya, İran, Anadolu ve Balkanlar'a yönelmişlerdir. Bu dönem çeşitli Türk yazı dillerinin oluşma dönemidir. Bu dönemdeki yazı dillerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

Karahanlı Türkçesi (XI-XIII. yüzyıl)

Harezm Türkçesi (XIV. yüzyıl)

Kıpçak Türkçesi (Altın Orda Kıpçak Türkçesi) (XIII-XVI. yüzyıl), Memlûk Kıpçak Türkçesi (XIV-XVI. yüzyıl), Ermeni Kıpçakçası (XVI-XVII. yüzyıl)

Eski Anadolu Türkçesi (XIII-XV. yüzyıl)

Çağatay Türkçesi (XV-XIX. yüzyıl)

Karahanlı Türkçesi, Hakaniye Türkçesi veya Karluk-Uygur Türkçesi diyeanılandil, Karahanlı Devleti'nin diliydi.

Karahanlı Türkçesi

Karahanlı Türkçesi, Hakaniye Türkçesi veya Karluk-Uygur Türkçesi diye anılan dil, Karahanlı Devleti'nin diliydi. Bu alanda çalışan araştırmacıların bir kısmı Karahanlı Türkçesini Eski Uygur Türkçesinin İslami şekil altındaki devamı olarak saymışlardır. Ancak bu görüşün bazı yönlerden düzeltilmesi gerekmektedir.

Karahanlı ve Uygur Türkçesi arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Ses ve şekil bilgisi bakımından pek fark yokken Uygurların sahip oldukları medeniyet alanı ile Karahanlı Türklerinin bağlı olduğu medeniyet alanı, ister istemez kelime hazinesinde ve kavramlarda birtakım farklılıklar göstermektedir. Ayrıca Karahanlı Türkçesini meydana getiren Türk etnik unsuru ile Uygur Türkçesini oluşturan etnik unsur arasındaki farklılık da ister istemez bu iki dönem Türkçesi arasında bazı farklılıklar doğurmuştur. Yine de Karahanlı Türkçesi dil özellikleri bakımından Doğu Türkistan'daki Eski Uygur Türkçesinin devamı olarak sayılabilir [9] .

Karahanlı Türkçesi temelde Uygurcaya dayanır. Gramer özellikleri bakımından Uygurcanın devamıdır. Karahanlı yazı dili X. asırdan XIII. asra kadar devam etmiştir. Dönemin önemli eserleri ise şunlardır:

Kaşgarlı Mahmud – Dîvânü Lûgati't-Türk

Yusuf Has Hacib – Kutadgu Bilig

Edip Ahmed Yüknekî – Atebetü'l-Hakayık

Ahmed Yesevi – Dîvân-ı Hikmet

Dîvânü Lûgati't-Türk: Kaşgarlı Mahmud'u dilcilik alanına ve bilim dünyasına tanıtan bu eser, Türk dilinin ansiklopedik bir sözlüğüdür. Kaşgarlı bu eserini 1072 yılında yazmaya başlamış ve 1074 yılında tamamlayabilmiştir. Kaşgarlı'nın eserini Bağdat'ta mı, yoksa Kaşgar'da mı yazdığı belli değildir. Kaşgarlı, bu eserini yazabilmek için o dönem Türk dünyasını adım adım dolaşarak pek çok notlar almış, dil malzemeleri toplamış, sonra bu malzemeyi işleyerek ve çok iyi bildiği Arap dilinin kurallarına göre düzenleyerek bir sözlük hâline getirmiştir [10] .

Resim 3.1. Dîvânu Lugâti't-Türk [11]

Örnek

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten…

"Türk, Tanrı'nın, Nuh oğlu Türk'ün oğullarına verdiği addır. Bize Türk adını yüce Tanrı vermiştir, dedik, çünkü bize Kaşgarlı Halef oğlu İmam Şeyh Hüseyin, ona da İbnü'l-Garkî denilen kimse haber vermiştir ki:

İbni Ebiddünya'nın ahır zaman üzerine yazdığı kitapta Allah'ın Resulüne senetle ulaşan bir hadis yazılıymış, bu hadise göre Tanrı buyurmuş ki:

"Benim bir ordum vardır. Ona Türk adını verdim. Onları Doğu'da yerleştirdim. Bir kavme gazaplânırsam Türkleri o kavmin üzerine

Kutadgu Bilig: Kutadgu Bilig, her iki dünyada da mutluluğa kavuşmak için gidilmesi gereken yolu göstermek amacıyla kaleme alınmıştır. Yusuf Has Hacib'e göre, ahireti kazanmak için bu dünyadan el etek çekerek sadece ibadetle zaman geçirmek yanlıştır. Zira böyle bir insanın ne kendisine ne de toplumuna bir yararı olur. Oysa başka insanlara faydalı olmayan kişiler ölüleri andırır; bir insanın erdemi ancak başka insanlar arasındayken belli olur. Asıl din yolu, kötüleri iyileştirmek,

cefaya karşı vefa göstermek ve yanlışları bağışlamaktan geçer. İnsanlara hizmet etmek suretiyle faydalı olmak, bir kimseyi hem bu dünyada hem de öteki dünyada mutlu kılacaktır.

Resim 3.1. Kutadgu Bilig [12]

Örnek

Kutadgu Bilig'den…

Könül kimi sevse körür közde ol
Közin kançak baksa uçar yüzde ol
Könülde negü erse arzu tilek
Ağız açsa barça tilin sözde ol

(Gönül kimi severse gözünün önünde hep onu görür. Göz nereye baksa orada onun hayali uçar. Gönülde arzu, dilek ne ise, insan ağız açınca hep ondan söz açar.)

Atebetü'l-Hakayık (Gerçeklerin Eşiği): Edip Ahmed Yüknekî'nin, Karahanlı beylerinden Muhammed Dâd Sipehsalar'a sunduğu, hadislere dayanarak yazdığı şiirlerle, insan olmanın yollarını, ahlak kurallarını açıklamış, çeşitli ahlaki nasihatler vermiş ve bu yönüyle insanlara yol gösterici olmuştur. Eser önceleri "Hibetü'l-Hakayık" veya "Aybetü'l-Akayık" şeklinde isimlendirmiştir. Eserde dünya ve ahireti bilmenin sadece ilim yoluyla mümkün olacağı, bilginin faydaları, bilgisizliğin ise zararları ele alınmıştır.

Kutadgu Bilig, "mutluluk veren bilgi" anlamına gelmektedir.

Örnek

Atabetü'l-Hakayık'dan…

Yok erdim, yarattıñ yana yok kılıp
İkinç bar kılur-sen mukır-men muña

(Yok idim, yarattın yine yok kılıp yine var edeceksin, bunu ikrar ederim.)

Dîvân-ı Hikmet: Yesevilik tarikatının kurucusu Ahmet Yesevi tarafından yazılmıştır. Genel olarak dervişlik hakkında övgülerden, bu dünyadan şikâyetten cennet ve cehennem tasvirlerinden, Peygamber'in hayatından ve mucizelerinden bahsedilir. Dinî ve ahlaki öğütler veren şiirlere de yer vermiştir.

Örnek

Dîvân-ı Hikmet'den…

Can köydürüp yürek bağrım kebap itti
Pîrdin medet bolmas bolsa imdi manga
Bu dert bizni dostlar bî-had harap itti

(Aşk ateşini gizli tutup saklar idim, canımı yakıp yürek bağrımı kebap etti. Pîrden yardım olmaz olsa, şimdi bana, bu dert bizi dostlar hadsiz harap etti.)

Yusuf Has Hacib'in kaleme aldığı Kutadgu Bilig adlı eserdeki toplam kelime sayısı 2961'dir [13]. Atebetü'l-Hakayık, Kur'an Tercümeleri ve Dîvânü Lûgati't-Türk'teki kelimelerin büyük kısmı birbiri ile aynı olan sözlerden ibarettir. Zaten Dîvânü Lûgati't-Türk bir sözlük çalışması olduğu için bu eserde geçen kelimelerin pek çoğu dönemin diğer dört çalışmasında da kısmen mevcuttur.

Karahanlı Türkçesinin genel özellikleri şu şekilde başlıklandırılabilir [14]:

• Karahanlı Türkçesi, Türk dilinin en önemli safhalarından birini oluşturmaktadır. Döneme ait eserler, sayı bakımından fazla bir yekûn tutmaz. Fakat Türk dilinin söz varlığını anlatmaya yetecek nitelikte olduğu söylenebilir.

Dönem eserleri içerisinde kelime hazinesi bakımından en büyük eser kuşkusuz Dîvânü Lûgati't-Türk'tür. Toplam 8624 kelime yer almaktadır.

• Karahanlı Türkçesiyle yazılmış eserlerden dil bakımından en sağlam eser Kutadgu Bilig'dir. Bu eserin toplam kelime sayısı 2961 olarak tespit edilmiştir.

• Atebetü'l-Hakayık gerek dil gerek imla açısından dönemin diğer eserlerine göre daha zayıftır. Toplam 1306 kelime yer almaktadır.

• Dîvân-ı Hikmet, Karahanlılardan kalma bir eserdir. Fakat eserin yazıldığı döneme ait bir nüshası henüz elimize geçmemiştir. Bu yönüyle eserin söz varlığı çok tutarlı sayılamaz.

• Kur'an tercümesinin söz varlığı, yabancı kelimelere doğrudan karşılık verilerek oluşturulduğu için önemlidir.

• Kaşgarlı Mahmud, meşhur eserine halk arasında fazla kullanılmayan kelimeleri almadığını belirtmiştir. Ayrıca Müslüman olmayan Türk boylarından da kelimeler almamıştır [15]. Bu durum göz önüne alındığında Türk dilinin o devirdeki kelime sayısının, söz varlığının daha fazla olduğu söylenebilir.

• Karahanlı Türkçesinin söz varlığının büyük bir kısmı bugünkü Türk lehçelerinde yaşamaya devam etmektedir [4] .

Harezm Türkçesi

Harezm Türkçesi, Türk dilinin Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine bir geçiş dönemi olması açısından önem taşır.

Harezm Türkçesi, Türk dilinin Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine bir geçiş dönemi olması açısından önem taşır. Bu dönem, üzerinde az çalışılmış sahalardan biridir. Harezm Türkçesiyle yazılmış olan Kısasü'l-Enbiya, Nehcü'l-Feradis, Muînü'l-Mürîd ve Mukaddimetü'l-Edeb dönem açısından çok önemlidir [16]. Türk yazı dili geleneği XI. yüzyılda, Orta Asya'da, yazı dili-edebî dil seviyesinde iki ayrı sahada kendine gelişme yolu çizmiştir. Bunlardan doğuda olanının merkezi Kaşgar'ken, batıda yer alan sahanın merkezleri Harezm ve Sirderya Irmağı'nın güneyindeki Yedisu, Merv ve Buhara gibi şehirler olmuştur.

Kaşgar bölgesinde gelişen Karahanlı Türk edebî dili, temelde eski Uygur Türkçesine bağlı idi ve Türklerin İslamiyet'e girmesiyle birlikte İslami bir özellik de kazanmıştı. XII. yüzyıldan sonra Orta Asya'daki Türk edebî dilinin gelişme sahası Harezm bölgesi olmuş ve bu sahada gelenek olarak Karahanlı Türkçesine bağlı, bunun yanında Kıpçak-Oğuz unsurları yanında kendine has dil özellikleri olan ve geçiş Türkçesi özelliği taşıyan Harezm Türkçesi şekillenmiştir [17] .

Harezm Türkçesi, XIII. yüzyılda Harezm ile ona bağlı Aşağı Sirderya (Seyhun) Irmağı bölgesinde, Karahanlı yazı dili geleneğine bağlı olmakla birlikte Oğuz-Kıpçak lehçelerinin de etkilerini içine alarak kurulup gelişen yazı dilidir [9] . Daha öncesinde İran asıllı unsurların elinde bulunan Harezm bölgesi, 1017 tarihinde Gazneli Mahmud tarafından fethedilmişti. Gazneliler Dönemi'nde bu bölgenin idaresi Türk asıllı valilere verilmiştir. Bu bölgeye fiilen Selçuklular egemen oldukları gibi Oğuz, Kıpçak, Kanglı, Kalaç, Kimek gibi öteki Türk boylarına bağlı pek çok halk da buraya gelip yerleşmiştir. Türk boylarının bu bölgeye gelip yerleşmesiyle birlikte Harezm bölgesi XI-XII. yüzyıllarda yoğun bir şekilde Türkleşmiştir. Bir yandan Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine uzanan geçişi sağlarken bir yandan da Oğuz ve Kıpçak unsurlarının yoğunluğu nedeniyle bu lehçelere bağlı yeni yazı dillerinin oluşmasına beşiklik ve kaynaklık etmiş olması dil tarihi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Bu dönemde Oğuzca kendi varlığını hissedilir derece ortaya koyarak, daha önceki dönemlerde olduğu gibi öteki yazı dillerinin etkisinde kalmamıştır. Bu dönemde Oğuzca doğrudan doğruya Harezm Türkçesini temsil eden Kısasü'l-Enbiya, Nehcü'l-Feradis, Muînü'l-Mürîd gibi eserler üzerinde de etkisini göstermeye başlamıştır. Hatta bu etki önceki Karahanlı Türkçesini temsil eden Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık gibi eserlerde de kendini göstermektedir [18] .

Türk dilinin yayılma alanlarına bakıldığında Kıpçak Türkçesinin hem geçmişte hem de günümüzde oldukça geniş bir alanı kapsadığı anlaşılmaktadır.

Kıpçak Türkçesi

Türk dilinin yayılma alanlarına bakıldığında Kıpçak Türkçesinin hem geçmişte hem de günümüzde oldukça geniş bir alanı kapsadığı anlaşılmaktadır. *Orta Asya'nın batısından başlayıp Tuna kıyılarına, kuzeyde Orta İdil bölgesine, güneyde Kırım'a kadar uzanan Deşt-i Kıpçak bölgesi ile yakın doğuda özellikle Mısır ve Suriye'de varlıklarını yüzyıllarca sürdürmüş olan Kıpçak Türklerinden günümüze kalmış eser sayısı oldukça sınırlıdır. Elde olan eserlere bakıldığında bunlarla ilgili yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunun yurt dışında yapıldığı anlaşılmaktadır.* Bunun sebebi günümüze kalan eserlerin nüshalarının bir kısmının yurt dışında bulunması ve özellikle Türkoloji çalışmalarının yurt dışında Türkiye'den daha önce başlamış olmasıdır. Batılı ülkelerin dil ve din tarihlerini ilgilendiren bilgileri içerdiği için Codex Comanicus gibi bazı eserler ise batılı araştırmacıların ilgi odağı olmuştur [6]. Konuları açısından Kıpçak sahası eserlerini şu şekilde ifade edebiliriz:

Sözlük ve Gramerler

- *Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk*
- *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî Et-Tuhfeti'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye*
- *El-Kavânînü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lûgati't-Türkiyye*
- *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye*

Fıkıh Eserleri

- İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin
- Kitâb-ı Mukaddime-i Ebû 'l-Leysi's-Semerkandî Kitâb fi'l-fıkh
- Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisâni't-Türkî
- Mukaddemetü'l-Gaznevi fi'l-İbâdât (Ziyâ'u'l-Ma'nevî) Tercümesi Şerhü'l-Menâr

Okçuluk ve Atla İlgili Eserler

- Baytaratü'l-Vâzıh Münyetü'l-Guzât Kitâbü'l-Hayl
- Kitâb fi-ilmi'n-Nüşşâb (Hulâsa)

Edebî Eserler

- *Gülistan Tercümesi*

Eski Anadolu Türkçesi

Anadolu, Oğuz Türkçesinin XI-XIII. yüzyıllardaki yoğun göçlerle başlı başına bağımsız bir yazı dili durumuna geldiği bir bölgedir. XIII. yüzyıldan XV. yüzyıl ortalarına kadar süren bu dönem Eski Anadolu Türkçesi veya Eski Türkiye Türkçesi diye adlandırılır. Eski Anadolu Türkçesi, Oğuz Türkçesinin tarihî gelişim süreci içerisinde niteliği bakımından bir dönüm noktasıdır. Çünkü Eski Anadolu Türkçesi, Oğuz yazı dilinin bu zamandan sonraki dallanmalarında temel yapı olma rolünü üstlenmiştir [9].

Anadolu, Oğuz Türkçesinin XI-XIII. yüzyıllardaki yoğun göçlerle başlı başına bağımsız bir yazı dili durumuna geldiği bir bölgedir.

Eski Anadolu Türkçesi kendi içerisinde üç alt başlığa ayrılmaktadır:

- *Selçuklu Dönemi Türkçesi*
- *Beylikler Dönemi Türkçesi*
- *Osmanlı Dönemi Türkçesi*

Selçuklu Dönemi Türkçesi

Bu dönem XII-XIII. yüzyılları içine alır. Bu döneme Selçuklu Dönemi Türkçesi denir. Temsilcileri Mevlana, Sultan Veled, Ahmed Fakih, Şeyyad Hamza ve Hoca Dehhanî'dir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin resmî dili Farsçaydı. Dış yazışmalarda, dinî ve ilmî konularda ise Arapçanın önemli bir yeri vardı. Fakat her ne kadar resmî, dinî ve ilmî alanlarda Türkçe kullanılmasa da Selçuklu halkı Türkçe konuştuğu için devlet, halkla olan ilişkilerinde Türkçeyi kullanmaktaydı. Aynı zamanda halkın, dinî ve tasavvufî eğitiminin sağlanmasında kullanılan eserlerin dili de Türkçe idi. Destanî nitelikteki eserler ile bazı halk edebiyatı ürünleri de bu eserler içerisinde sayılabilir [9]. Selçuklu Dönemi'nden günümüze kadar gelebilmiş eserleri şu şekilde başlıklandırabiliriz:

- Ahmed Fakih'in Çarhnâme'si ile Kitâbu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife'si
- Hoca Dehhanî'nin manzumeleri
- Şeyyat Hamza'nın Yusuf ve Zeliha'sı ile Dâstân-ı Sultan Mahmud Mesnevisi
- Mevlana ve Sultan Veled'in Türkçe beyit ve manzumeleri
- Yunus Emre'nin Dîvân'ı ve Risaletü'n-Nushiyye adlı ahlakî nitelikteki mesnevisi

Beylikler Dönemi Türkçesi

Beylikler Dönemi Türkçe, eski Doğu Türkçesinin kalıntılarından ayıklanarak Oğuzcaya dayalı yepyeni yazı dilinin kurulduğu dönemdir. Bu dönemde Türkçe, Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılıp parçalanmasıyla (MS. 1307) ortaya çıkan Anadolu Beylikleri Dönemi'ni temsil eder. Beylikler Dönemi Türkçesi XIII. yüzyıl sonlarından XV. yüzyıl başlarına, yani Osmanlı Beyliği'nin öteki beyliklerin varlığına son vererek güçlü bir devlet durumuna geldiği zamana kadar uzanır. Her ne kadar Beylikler Dönemi Türkçesinin başlangıç ve bitiş noktasıyla ilgili tarihler verilse de Selçuklu Türkçesinin bitişi ile Beylikler Dönemi Türkçesinin başlangıcını birbirinden kesin çizgilerle ayırmak mümkün değildir. XIII. yüzyıl sonu, bu iki dönemi birbirine kaynaştıran bir halka durumundadır [9].

Osmanlı Türkçesi olarak adlandırılan dönem Osmanlıların Anadolu Beylikleri'nin siyasî varlıklarına son verip kendi idareleri altına almalarıyla başlamaktadır.

Osmanlı Dönemi Türkçesi

Bu dönem Osmanlıların Anadolu Beylikleri'nin siyasî varlıklarına son verip kendi idareleri altına almalarıyla başlamaktadır. XV. yüzyılın ikinci yarısını kaplayan bu dönemde, dil yapısı bakımından Eski Anadolu Türkçesini Osmanlı Türkçesine bağlayan bir geçiş evresi yaşanmıştır. Bu geçiş evresine Osmanlı Türkçesine geçiş evresi denilebilir. Bu dönemde dile Arapça ve Farsça kelimeler girmeye başlamıştır [9].

Osmanlı Türkçesine geçiş evresinden sonra Arap ve Fars dilleri Türk yazı dilini o devrin kültür yapısını oluşturan etkenlerden dolayı yoğun ölçüde etkileri altına almış; bu dillerden çok sayıda söz varlığı ve ekler Türkçeye aktarılmıştır.

Saray ve aydınlar topluluğunda Osmanlı-İslam sisteminin egemen olması, Osmanlıca diye adlandırılan bu dönemin dilini Eski Anadolu Türkçesinden kesin çizgilerle ayırmış ve Türkçe, Arapça ve Farsçadan oluşan karma bir yazı dili biçimine sokmuştur. Her ne kadar Osmanlı Türkçesi edebiyat, bilim ve sanat alanlarında büyük bir gelişme göstererek üst düzeyde, işlenmiş bir yazı dili durumuna ulaşmış ise de bu durum Türkçenin aleyhine yol alan bir gelişme olmuştur. Aynı zamanda yazı dili ile konuşma dili kesin sınırlarla birbirinden ayrılmıştır [9]. Bu durum Millî Edebiyat Dönemi'ne kadar böyle devam etmiştir.

Çağatay Türkçesi

Orta Türkçenin son dönemini temsil eden Çağatay Türkçesi, XIII. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadar devam eden yazı dili dönemidir. Çağatay edebî dili, bir yandan Hakaniye (Karahanlı), diğer yandan da Harezm Türkçesi tesiri altında Çağatay ulusunun meydana getirdiği yazı dilidir. Bu terim geniş mânâsıyla Moğol istilasından sonra Orta Asya'da meydana gelmiş Türk edebiyatı, dar anlamıyla Timurlular (1405-1502) devrinde meydana getirilen dil ve edebiyatı karşılamıştır.

Köprülü [19], Çağatay sözcüğünün anlamını genişleterek bu dönemi beş devreye ayırır:

- İlk Çağatay devri (XIII-XIV. yüzyıllar)
- Klasik Çağatay devrinin başlangıcı (XV. yüzyılın ilk yarısı- Nevaî'ye kadar)
- Klasik Çağatay devri (XV. yüzyılın son yarısı-Nevaî devri)
- Klasik devrin devamı (XVI. yüzyıl Babur ve Şeybanlılar devri)
- Gerileme ve Çökme devri (XVII-XIX. yüzyıllar)

Köprülü [18] 'nün yapmış olduğu bu tasnif Eraslan [20] tarafından da kabul edilmiştir. Eraslan'a göre Çağatay dilinin ortaya çıkmasında Moğol istilasından sonra yerli şivelerin karışmasının ve müşterek Orta Asya yazı dilinin büyük etkisi olmuştur. Ayrıca, İslam kültürü ile Fars edebî dilinin de bu oluşumdaki etkisinin göz ardı edilemeyeceğini belirtmektedir.

Örnek

Ali Şîr Nevaî'den...
Bahâr boldu ve gül meyli kılmadı könglüm
Açıldı gonca ve lîkin açılmadı könglüm

*(*Bahar geldi, fakat gönlüm güle meyletmedi. Gonca da açıldı ama yine de gönlüm açılmadı.*)*

Yeni Türkçe Dönemi

Orta Türkçe Dönemi'ndeki Türk lehçelerinin, edebiyatlarının gelişerek devam ettiği dönemdir. Bu dönemi, dil bilgisi yapısı bakımından belli farklılıklar olmakla birlikte Orta Türkçe Dönemi'nden kesin çizgilerle ayırmak pek mümkün değildir.

Ancak Türkçenin dış etkiler sebebiyle bazı değişikliklere uğradığı zamanlar bu dönem içinde değerlendirilebilir.

Bu dönemde bir tarafta Orhun, Uygur, Karahanlı Türkçeleri, Harezm Türkçesi ve onun devamı niteliğinde olan ve geçmişteki ses ve yapı bilgisi özelliklerini koruyan Çağatay Türkçesi gelişmesini sürdürürken, diğer tarafta Anadolu Selçuklularıyla birlikte Oğuz ağzı yazı dili olmaya başlamış ve kısa sürede büyük gelişmeler göstererek Türkçenin ikinci büyük, edebî yazı dili olmuştur [16].

Modern Türk dili, Balkanlar'dan Büyük Okyanus'a, Kuzey Buz Denizi'nden Tibet'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada etkisini göstermektedir.

Modern Türkçe Dönemi

Modern Türk dili Balkanlar'dan Büyük Okyanus'a; Kuzey Buz Denizi'nden Tibet'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada etkisini göstermektedir. Türk dili tarihsel gelişimi içerisinde içeriden ve dışarıdan gerçekleşen etkileşimlerle farklı kollara ayrılmıştır. Türkçenin bu farklı kolları bugün pek çok devletin millî, edebiyat ve resmî dili olarak kullanılmaktadır.

Modern Türk dili alanı dil bilim temelinde incelendiğinde altı gruba ayrılmaktadır:

- *Güneybatı Türk - Oğuz Türk Lehçeleri*
- *Güneydoğu - Uygur - Karluk Lehçeleri*
- *Kuzeybatı - Kıpçak Türk Lehçeleri*
- *Kuzeydoğu - Sibirya Türk Lehçeleri*
- *Çuvaşça*
- *Halaçça*

Türk lehçeleri ve bunların konuşulma sahaları ise aşağıdaki gibidir:

Güneybatı Türk Lehçeleri (Oğuz)

- *Türkiye Türkçesi*
- *Azerice*
- *Türkmence*
- *Horasanca*
- *Gagauzca*

Tablo: 3.1. Güneybatı (Oğuz) Türk lehçeleri ve bu lehçelerin konuşuldukları coğrafi alanlar

Türkiye Türkçesi	Azerice	Gagauzca	Türkmence	Horosanca
Türkiye Bulgaristan Kıbrıs Avusturalya Makedonya Romanya Yugoslavya Yunanistan Batı Avrupa ülkeleri	Azerbaycan Ermenistan Gürcistan İran Irak	Moldova Bulgaristan Kazakistan Romanya Rusya Federasyonu (Kafkaslar) Ukrayna	Türkmenistan Afganistan İran Irak	İran

Kuzeybatı - Kıpçak Türk Lehçeleri

- *Başkurtça*
- *Kırgızca*
- *Kazakça*
- *Karakalpakça*
- *Karaçay-Balkarca*
- *Kumukça*
- *Karayimce*
- *Kırım Tatarcası*

Tablo: 3.2. Kuzeybatı-Kıpçak Türk lehçeleri ve bu lehçelerin konuşuldukları coğrafi alanlar

Tatarca	**Başkurtça**	**Kırgızca**	**Kazakça**	**Karakalpakça**
Rusya Fed. Tataristan Bulgaristan Kazakistan Romanya Rusya Fed. Başkurdistan Çin Türkiye Finlandiya ABD Avrupa ülkeleri Ukrayna Tacikistan Kırgızistan Azerbaycan	Rusya Fed. Başkurdistan	Kırgızistan Afganistan Çin	Kazakistan Afganistan Çin Moğolistan Türkmenistan Özbekistan	Özbekistan Afganistan
Nogayca	**Karaçay-Balkarca**	**Kumukça**	**Karayimce**	**Kırım Tatarcası**
Rusya Fed. Kafkaslar	Rusya Fed. Kafkaslar	Rusya Fed. Kafkaslar	Litvanya Polonya Ukrayna	Kırım Özbekistan

Güneydoğu - Uygur - Karluk Lehçeleri

- *Özbekçe*
- *Uygurca*
- *Sarı Uygurca*
- *Salarca*

Tablo: 3.3. Güneydoğu-Uygur-Karluk Türk lehçeleri ve bu lehçelerin konuşuldukları coğrafi alanlar

Özbekçe	Yeni Uygurca	Sarı Uygurca	Salarca
Özbekistan Afganistan Çin Kazakistan Kırgızistan Tacikistan Türkmenistan	Çin Kazakistan Moğolistan	Çin	Çin

Türkçe çok geniş bir kültür havzasına sahip Asya'nın ortalarından Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafi alanda konuşulan bir dünya dilidir.

Kuzeydoğu - Sibirya Türk Lehçeleri

- *Yakutça (Sahaca)*
- *Tuvaca*
- *Hakasça*
- *Altayca*

Tablo: 3.4. Kuzeydoğu-Sibirya Türk lehçeleri ve bu lehçelerin konuşuldukları coğrafi alanlar

Yakutça	Tuvaca	Hakasça	Altayca
Rusya Fed. Yakutistan	Rusya Fed. (Altay bölgesi ve Güney Sibirya) Moğolistan Çin	Rusya Fed. Hakas Otonom Cumhuriyeti	Rusya Fed. (Oyrotça, Teleütçe)

Bireysel Etkinlik

- Günümüzde Türkçe konuşan devletler hangileridir? Araştırınız.
- Hazırladığınız ödevi sistemde ilgili ünite başlığı altında yer alan "ödev" bölümüne yükleyebilirsiniz.

Özet

- Dillerin birbirleriyle akrabalıklarını tespit ve tayin etmek için belli kriterler dikkate alınır. Bir dilin başka bir dile çok fazla kelime vermiş olması bu dillerin akraba olduklarını göstermez.
- Yapılan tespitlerde başka birtakım ölçütler dikkate alınmakla birlikte en temel ihtiyaçları gösteren kelimeleri ortak olan diller akraba diller sınıfında kabul edilirler. Örneğin Türkçe, Sırpça ve Boşnakçaya çok fazla kelime vermesine rağmen bu dillerle akraba değildir. Bununla birlikte Türkçe birtakım ses farklılıkları olmasına rağmen temel ihtiyaçları gösteren kelimeleri ortak olan diller ile akrabadır. Örneğin Macarca gibi.
- Dillerin tarihsel gelişim dönemlerini birbirinden ayıran kesin çizgiler yoktur. Dillerin gelişim dönemleri belirlenirken dil bilimsel ölçütler dikkate alınmalıdır. Fakat yazı dili olmayan tarihî dillerle, lehçe ve ağızlarla ilgili yeterli filolojik malzeme bulunamadığında, dilsel süreçlerin tarihsel, siyasi, sosyal ve politik olgular aracılığıyla belirlenmesi zorunlu hâle gelmektedir.
- Dünya dilleri, dili oluşturan kelimelerin, eklerin, bu eklerin kuruluş ve işleyişleri gibi yapı bakımından gösterdikleri benzerliklerine göre üçe ayrılır. Bunlar; tek heceli, eklemeli ve çekimli dillerdir. Türkçe, eklemeli dil grubuna dâhildir.
- Kaynak bakımından birbirine yakın olan diller bir aile oluşturur. Aynı kaynaktan beslenen diller bu şekilde farklı dil ailelerine ayrılır. Bir dil ailesi, tarihin bilinmeyen dönemlerinde bir ana dilden türeyen dillerin oluşturduğu topluluktur.
- Kaynak bakımından ise diller beşe ayrılır. Bunlar: Hint-Avrupa dilleri, Hami-Sami dilleri, Bantu dilleri, Çin-Tibet dilleri, Ural-Altay dilleridir. Türkçe, bu dil gruplarından Ural-Altay dillerine dâhildir.
- Dil bilginlerinin yapmış oldukları çalışmalar neticesinde Ural-Altay dilleri, Ural ve Altay dilleri olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Bu ayrımı yapan ilk kişi Wilhelm Schoot (1802-1889)'tur.
- Türkçe yukarıda belirtilen dil ailelerinden Ural-Altay dilleri grubuna girer. Ural-Altay dilleri bahsi geçen dil aileleri gibi sağlam bir dil ailesi yapısı göstermez. Örneğin, Hint-Avrupa dilleri arasındaki yakın benzerlikler Ural-Altay dilleri arasında görülmez. Bu nedenle Ural- Altay dillerini bir dil ailesi olarak değil, bir dil grubu olarak görmek daha yerinde olur.
- Türk yazı dilinin tarihi VII. ve VIII. yüzyıllarda Orhon vadisinde dikilmiş olan yazıtlarla başlar.
- Türkçenin tarihsel gelişim dönemleri yedi başlık altında değerlendirilmiştir: Bunlar; Altay Dil Birliği Dönemi, İlk Türkçe Dönemi-Çuvaş-Türk Dil Birliği Dönemi (Pre-Turkic), Ana Türkçe Dönemi (Proto-Türkçe), Eski Türkçe Dönemi (VI- X.yüzyıl), Orta Türkçe Dönemi (XI-XVI. yüzyıl), Yeni Türkçe (Yeni Yazı dilleri) Dönemi (XVI. yüzyıl ve sonrası), Modern Türkçe Dönemi (XX. yüzyıl ve sonrası) dönemleridir.
- Türk dili, tarihsel gelişimi içerisinde içeriden ve dışarıdan gerçekleşen etkileşimlerle farklı kollara ayrılmıştır. Türkçenin bu farklı kolları bugün pek çok devletin millî, edebiyat ve resmî dili olarak kullanılmaktadır. Modern Türk dili alanı dil bilim temelinde incelendiğinde altı gruba ayrılmaktadır. Bunlar; Güneybatı Türk - Oğuz Türk Lehçeleri, Güneydoğu - Uygur - Karluk Lehçeleri,
- Kuzeybatı - Kıpçak Türk Lehçeleri, Kuzeydoğu - Sibirya Türk Lehçeleri, Çuvaşça, Halaççadır.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Türkçe aşağıdaki dil gruplarından hangisine dâhil edilmektedir?
   a) Hint-Avrupa Dilleri
   b) Hami-Sami Dilleri
   c) Bantu Dilleri
   d) Çin-Tibet Dilleri
   e) Ural-Altay Dilleri

2. Aşağıdaki dillerden hangisi Ural-Altay dillerinden biri <u>değildir</u>?
   a) Fince
   b) Moğolca
   c) Mançuca
   d) Arapça
   e) Tunguzca

3. Aşağıdaki dil özelliklerinden hangisi Ural-Altay dillerinin benzerliklerinden biri <u>değildir</u>?

   a) İsimlerin çekiminde mülkiyet eki kullanılır.
   b) Sayı sözlerinden sonra çokluk eki kullanılır.
   c) Soru eki mevcuttur.
   d) Bağlar yerine fiil şekilleri kullanılır.
   e) Bu dillerde gramatik cinsiyet yoktur.

   I. Türkçede sayı sıfatlarından sonra gelen adlar çoğul eki almazlar.
   II. Türkçede önlük-artlık (kalınlık-incelik) ve düzlük-yuvarlaklık uyumları vardır.
   III. Türkçe, diğer Türk dilleriyle birlikte Altay dil ailesinin bir kolunu oluşturur.

4. Yukarıdakilerden hangisi ya da hangileri Türkçenin genel özellikleri arasında yer alır?

   a) Yalnız I
   b) I ve II
   c) I ve III
   d) II ve III
   e) I, II ve III

5. Aşağıdakilerden hangisi Altay dilleri ile Türkiye Türkçesinin ortak özelliklerinden biri <u>değildir</u>?

   a) Çift ünsüzle başlayan kelime sayısı çoktur.
   b) Cinsiyet ayrımı gösteren ek yoktur.
   c) Anlatım ve çekim son eklerle yapılır.
   d) Genel olarak özne-tümleç-nesne-yüklem sırası vardır.
   e) Tamlamalarda tamlayan önde, tamlanan ise sonda gelir.

6. Aşağıdakilerden hangisi Türkçenin tarihsel gelişim dönemlerinden biri <u>değildir</u>?
   a) Altay Dil Birliği Dönemi
   b) Çin-Moğol Dil Birliği Dönemi
   c) Eski Türkçe Dönemi
   d) İlk Türkçe Dönemi
   e) Yeni Türkçe Dönemi

7. Aşağıdakilerden hangisi Ortak Türkçe Dönemi'nde oluşan yazı dillerinden biri <u>değildir</u>?
   a) Karahanlı Türkçesi
   b) Harezm Türkçesi
   c) Kıpçak Türkçesi
   d) Eski Anadolu Türkçesi
   e) Göktürk Türkçesi

8. Aşağıdakilerden hangisi Karahanlı Türkçesi Dönemi'ne ait eserlerden biri <u>değildir</u>?
   a) Dîvânü Lûgati't-Türk
   b) Kutadgu Bilig
   c) Kısasü'l-Enbiya
   d) Atebetü'l-Hakayık
   e) Dîvân-ı Hikmet

9. Türk dili tarihinde en erken dönemdir. Dönem; Türk, Moğol, Tunguz ve Kore ile Japon dillerinin ortak olduğu zamandır. Bu dönemde Türklerin, Moğolların, Tunguzların, Korelilerin atalarının bu ortak dil döneminde birbirlerinden farklı bir dil kullandıkları düşünülmektedir.

   Paragrafta hakkında bilgi verilen Türk dili dönemi aşağıdakilerden hangisidir?
   a) İlk Türkçe Dönemi
   b) Altay Dil Birliği Dönemi
   c) Eski Türkçe Dönemi (VI-X. yüzyıl)
   d) Ana Türkçe Dönemi (Proto-Türkçe)
   e) Orta Türkçe Dönemi (XI-XVI. yüzyıl)

10. Eski Türkçe Dönemi ile ilgili aşağıdakilerden hangisi yanlıştır?

a) Ana Türkçe Dönemi'nden sonra gelen ve Türkçenin yazılı metinlerle bilinen en eski devresidir.
b) Türk dilinin bilinen en eski yazılı belgelerinin bulunduğu devreyi oluşturmaktadır.
c) Bu dönem Türkçenin işlek bir yazı dili olarak kullanıldığının ispatı olabilecek en eski dönemidir.
d) Bu döneme ait yazılı belgeler incelendiğinde, yazı dili tarihinin, edebî dil olarak çok eskilere kadar gittiği açıkça görülmektedir.
e) Bu dönemde Türk toplulukları Ön Afrika ve Avrasya coğrafyasına yayılmaya başlamışlardır.

Cevap Anahtarı

1.e, 2.d, 3.b, 4.e, 5.a, 6.b, 7.e, 8.c, 9.b, 10.e

YARARLANILAN KAYNAKLAR

[1] Baranoğlıp, Ş. (1996). Türkçe ve Ural-Altay Meselesi, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, Denizli: s. 14-19.
[2] Ergin M. (1986). *Türk Dil Bilgisi*, 15. Baskı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
[3] Dilaçar, A. (1964). *Türk Diline Genel Bir Bakış*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
[4] Ercilasun, A. B. (2011). Türk Dili Tarihi / Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla, Ankara: Akçağ Yayınları.
[5] Temir, A. (2002). *Ural-Altay Dilleri Teorisi Türk Dünyası El Kitabı*, 2, Ankara: Dil Kültür-Sanat.
[6] Demir, N.-Yılmaz, E. (2003). *Türk Dili El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları.
[7] Barutcu, Ö. - Sema, F. (2002). Eski Türklerde Dil ve Edebiyat, *Türkler*, III, Ankara: s. 481-501.
[8] Tekin, Ş. (1960). Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
[8] Derviş, H. (2009). *Azerbaycan Türkçesine Çevrilmiş Kutadgu Bilig'in Kiril Harfli Metninin Yazı Çevrimi ve Dizini*, Ankara: Kitap Atölyesi Yayınları.
[9] Korkmaz, Z. (2010). Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri. *Turkish Studies*, V/1, s. 1-41.
[10]Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, (Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu), Ankara: TDK Yayınları.
[11]Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig I Metin (Haz. Reşit Rahmeti Arat), Ankara: TDK Yayınları.
[12]Hacıeminoğlu, N. (2003). *Karahanlı TürkçesiGrameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
[13]Üşenmez, E. (2008). Karahanlı Eserlerindeki Söz Varlığı Hakkında, *Akademik İncelemeler*, III/1, Sakarya: s. 247-253.
[14]Özkan, M. (2004). *Tarih İçinde Türk Dili*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
[15]Toprak, F. (2005). Harezm Türkçesinde İkilemeler, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, V/2, İstanbul: s. 277-192.
[16]Özyetgin, A. M. (2006). Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı, *(Conference) Chinese Academy of SocialScience, Sino-Foreign Relationship Department of Institute of History*, Beijing (CHINA) (23 January 2006), (published in www.eurasianhistory.com)
[17]Gülsevin, G. (2007). Oğuzca Olmayan Tarihî Metinlerde Oğuzca Unsurlar ve Nehcü'l-feradis Örneği, *Uluslararası Altayistik Konferansı (PIAC), 46, 22-27 Haziran 2003*, Ankara: s. 163-175.
[18] Köprülü, F. (1997). Çağatay Edebiyatı, *İslam Ansiklopedisi*, III, Eskişehir: s. 270-323.
[19] Eraslan, K. (1986). XV. yüzyıl Çağatay Edebiyatı, *Büyük Türk Klasikleri Tarih-Antropoloji-Ansiklopedi*, III, İstanbul: s. 60-62.

DİL TÜRLERİ (LEHÇE, ŞİVE, AĞIZ)

Atatürk Üniversitesi
Açıköğretim Fakültesi

İÇİNDEKİLER

- Lehçe, Şive ve Ağız kavramları
- Türk Dilinin Lehçeleri ve Şiveleri
  - Batı Grubu/ Oğuz Grubu
  - Doğu Grubu / Çağatay Grubu
  - Kuzey Grubu / Kıpçak Grubu
  - Sibirya Grubu
- Türklerin Kullandıkları Alfabeler
  - Göktürk, Uygur, Arap, Latin, Kiril Alfabeleri

HEDEFLER

- Bu üniteyi çalıştıktan sonra;
  - Dilin türlerini öğrenebilecek,
  - Lehçe, şive ve ağız kavramlarını birbirinden ayırt edebilecek,
  - Türk dilinin lehçelerini, şivelerini, ağızlarını kavrayabilecek,
- Türk dilinde kullanılan alfabeleri öğrenebileceksiniz.

TÜRK DİLİ - I

Prof. Dr.
LokmanTURAN

ÜNİTE
4

© Bu ünitenin tüm yayın hakları Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi'ne aittir. Yazılı izin alınmadan ünitenin tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

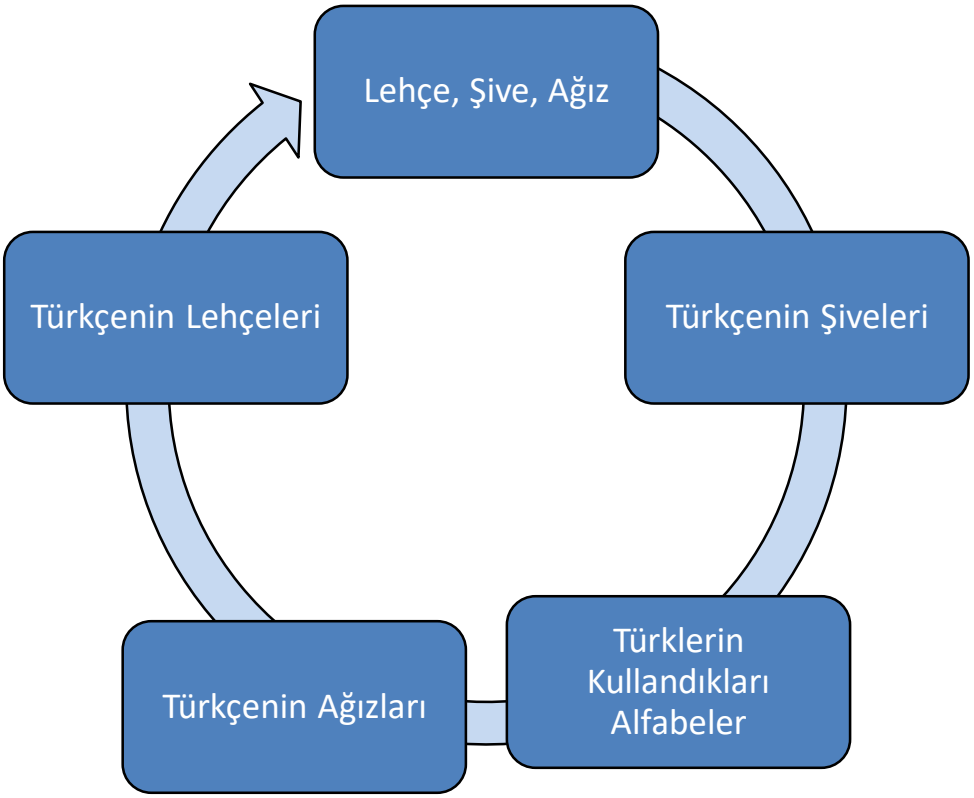
Lehçe, Şive, Ağız
Türkçenin Şiveleri
Türklerin Kullandıkları Alfabeler
Türkçenin Ağızları
Türkçenin Lehçeleri

GİRİŞ

Dil bilimin özellikle 19. yüzyıl başlarında bir bilim dalı olarak bilim dünyasında yerini alması akabinde yapılan çalışmalar, dillerin dünya üzerindeki varlığı ve geçmişi adına daha detaylı bilgiler edinmemize yardımcı olmuştur. Dünya üzerindeki dillerin sayısıyla alakalı olarak verilen veriler birbirini tutmamaktadır. Bunun en önemli nedeni, bir dilin birden çok lehçe ve şivesinin olması ve dillerin yazılı biçimlerinin çeşitlilik arz etmesidir. Bu da dil bilimciler tarafından belirli bir ölçütle ölçülememektedir. Dünya üzerinde günümüzde 3000'den fazla dil konuşulduğu tahmin edilmektedir. Bu dillerden bir kısmı sadece belli bir bölgede ve kabileler arasında az sayıda insan tarafından kullanılmaktadır ve bu dillerin yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı UNESCO'nun yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan diller için hazırladığı atlasta belirtilmektedir.

Dillerin tarihi, kökeni ve şu anki durumu itibarıyla Türkçe ise tarihi 4500 yıl öncesine kadar uzanan, dünyanın en eski ve en çok konuşulan dillerinden biridir. Türkçenin tarihî gelişim süreci içinde çeşitli lehçelere ayrıldığı tespit edilmektedir. Şüphesiz bu, bir dilin yeni bir dil olma eğilimi gösterdiği karanlık dönemlerde gerçekleşir. Ayrıca dilin birbiriyle anlaşabilen, çok eski zamanlara dayanmayan kolları vardır ki, bunlara da şive denir. Aynı şekilde yeni zamanda birbirinden ses bakımından farklılık gösteren aynı dil içinde, çeşitli bölgelere göre değişen ağızlar vardır.

Dünya üzerinde günümüzde 3000'den fazla dil konuşulduğu tahmin edilmektedir. Bu dillerden bir kısmı sadece belli bir bölgede ve kabileler arasında az sayıda insan tarafından kullanılmaktadır.

Diğer dünya dilleri gibi Türk dilinin de kendi içinde ne zaman ayrıştığı konusunu tam olarak bilmem imkânına sahip değiliz. Yaygın kanaat Çuvaşça'nın Türkçeden ilk olarak ayrıldığı, ardından Halaçça ve Yakutçanın Türkçeden ayrıldığı yönündedir.

Türkçe; Türkiye, Irak, İran, Suriye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Bulgaristan, Arnavutluk, Ukrayna, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Hakas Cumhuriyeti, Tuva Cumhuriyeti, Tataristan, Afganistan ve adını sayamadığımız birçok Orta Asya, Avrupa ve Amerika'da konuşulmaktadır.

Dil konusunda çalışan uzmanların dil, lehçe ve şive kavramlarının tanımlarında çeşitli münakaşalar yaptıklarını, bu konuda ikiye bölündüklerini belirtelim. Kimileri dil velehçeyi kimileri lehçe ve şiveyi birbirleriyle eş anlamlı olarak kullanırlar. Nurettin Demir, "Akademik çevrelerdeki dil-lehçe-ağız ayrımıyla ilgili olarak farklı geleneklerden söz etmemiz gerekir. Bunlardan dil altında lehçe-şive-ağız şeklinde üçlü bir ayrım yapma daha çok İstanbul Türkoloji ekolüne hastır ve bu ayrımın temelinde, önceki dil tartışmalarını bir tarafa bırakacak olurkas, Reşit Rahmeti Arat'ın görüşleri yatar. Arat Türk şivelerini sınıflandırma denemesinde kavmî birliğin esasını teşkil eden unsurlardan biri de dildir. Onun için, Türk lehçe, şive ve ağızları bahis mevzu olurken kavmî birlik meselesi ile karşılaşılması bazı hususların bu birliklere göre izaha çalışılması tabii görülmelidir, cümleleriyle bu üçlü ayrımı zikreder." [1]. Demir, tartışılan konuyu İstanbul ve Ankara merkezli Türkoloji uzmanlarının görüşlerine göre değerlendirir ve konuyla ilgili çeşitli gelenekler olduğunu söyler. Burada anılan tartışmalara değinilmeye

genel kabuller çerçevesinde konu ele alınmaya çalışılacaktır [1]. (Konuyla ilgili tartışmalar için *bk*. [1].)

Bu ünitede dil türleri, Türkçenin lehçe, şive ve ağızları ile Türkçede kullanılan alfabeler hakkında bilgi verilecektir.

DİL TÜRLERİ (LEHÇE, ŞİVE, AĞIZ)

Demir'e göre [1] "dil, lehçe ve şive tartışmalarının temelinde Sovyet Devrimi sonrası Türkçe kaynaklı yazı dillerinin ortaya çıkış biçimi ve adlandırılmaları, yeni adların Türkiye dışındaki Türkologlar tarafından benimsenmesi" yatar. Bu kavramların tanımlanması problemi öteden beri önemini yitirmemiş bir konudur. Konunun İstanbul ve Ankara gibi önemli Türkoloji merkezlerinde yetkin bilim adamları tarafından farklı şekillerde ele alındığına işaret eden Demir [1], İstanbul'da Muharrem Ergin tarafından aşağıda bizim de benimsediğimiz tanımı yaygın bir görüşü temsil eder. Şive terimini yakın ve uzak lehçe tanımlarından "yakın lehçe" olarak tanımlayan Zeynep Korkmaz'ın tasnifinde "şive" yer bulmaz. Talat Tekin ise bir dönem İstanbul ekolünün lehçe terimiyle gösterdiklerine dil, şive ile gösterdikleri içinse lehçe terimini kullanır. Amerika'dan döndükten sonra ise şive veya lehçe ile ifade edilen kavramlar için "dil" terimini kullanmaya başlar. Bu tasniflerde karşılıklı anlaşılabilirlik ve bilinmeyen dönemde ayrılma/bilinen dönemde ayrılma zıtlığı üzerinden ortaya çıkan ayrışmalar göze çarpar. Demir'e göre dilbilimsel açıdan her iki görüş de bir ölçüt sayılamaz. Özetlemek gerekirse dil, lehçe, şive ve ağız terimleri konusunda Türkologlar arasında bir birlik yoktur. Her iki tarafın görüşlerinin çürütülebilir yanları ve ideolojik sebepleri bulunduğundan burada bugüne kadar en yaygın bir biçimde Türkiye'de kabul görmüş olan tasniften hareketle konu ele alınacaktır.

Bir dilin tarihi çok eski zamanlara dayanmayan, yeni ayrılan ve birbirleri ile anlaşan kollarına şive denirken bir dilin şivesi içinde kalan, en yeni zamanda ayrılmış koluna ağız denir.

Lehçe

Bir dilin bilinmeyen bir zamanda kendisinden ayrılan ve yeni bir dil olma yolu tutan koludur. *Çuvaşça ve Yakutça, Türkçenin iki farklı lehçesidir.* Bu lehçelerle Türkiye Türkçesi arasındaki benzerlikler Tablo 4.1'de kimi atasözlerinden hareketle gösterilmeye çalışılmıştır.

Tablo 4.1 Bazı atasözlerinin Yakutça ve Türkiye Türkçesindeki söylenişleri

Yakut Lehçesi	Türkiye Türkçesi
Bil balık bahıttan sıyıtar.	Balık baştan kokar.
Kırcağastan ıyıtıma, sıkıbıttan ıyıt.	Yaşlıdan değil, gezenden sor.
Taptaltan kihi haralğan.	Aşk insanı kör eder.
Ölbüt ölbütünen, ölbütü kıtta ölör suoh.	Ölen ölmüştür, ölen ile ölünmez.
Tıl unuoğa suoh.	Dilin kemiği yoktur.

Şive

Bir dilin tarihi çok eski zamanlara dayanmayan, yeni ayrılan ve birbirleri ile anlaşabilen kollarıdır. Şivede şekil ve ses bakımından bazı farklılıklar görülebilir. Şiveden geriye doğru gidildikçe bütün şivelerin aynı dilde ağız durumunda oldukları görülür. *Türkiye Türkçesi ile Azerî Türkçesinin teşkil ettiği Oğuzca, Kırgızca, Kazakça ve Türkmence Türkçenin şivelerini oluştururlar.*

Tablo 4.2 Kimi atasözlerinin şivelerde söyleniş biçimleri

Türkiye Türkçesi	Kızım sana söylüyorum gelinim sen anla
Kırım	Kızım sanga aytaman, kelinim sen dingle
Azerbaycan	Gızım sene deyirem, gelinim sen eşit
Türkmen	Gızım sanga aydayıng, gelnim sen düş
Karaçay	Kızım sana aytem, kelinim sen eşit
Balkanlar	Kızım sanga aytama, kelinim sen eşit
Kumuk	Gelinim saga aytaman, kızım sen tıngna
Tatar	Kızım sınga eytem, kilinim sin tıngla
Başkırt	Kızım hinge eytem kilnem hin tıngda
Kazak	Kelinim sagan aytam, kızım sen tıngda
Karakalpak	Kızım sagan aytaman, kelinim sen tıngla
Kırgız	Keregim saga aytam, kelinim sen uk
Özbek	Kızim senga aytaman, kelinim sen eşit
Yeni Uygurca	Kızım sanga aytay, kilınım sen tıngla

Aşağıdaki tabloda (Tablo 4.3.) Türk dillerinde aynı cümlenin farklı şivelerde nasıl söylendiğine dair örnekler gösterilmiştir:

Tablo 4.3 Türkçede normal bir cümlenin diğer şivelerde söyleniş biçimleri [5]

Türkiye Türkçesi	Çocuklar okulda dilimizi Latin alfabesi ile yazıyor.
Gagavuzca	Uşaklar şkolada / okulda dilimizi Latin alfavitindä yazêr.
Azerice	Uşaqlar mektebde dilimizi Latin elifbası ile yazır.
Türkmence	Çagalar mekdepde dilimizi Latyn elipbiyi bile(n) yazyar.
Özbekçe	Bolalar maktabda tilimizni Latin alifbosi bilan / ila yozadi.
Uygurca	Balilar mektepte tilimizni Latin elipbesi bilen yazidu.
Kazakça	Balalar mektepte tilimizdi Latin alfavitimen jazadı.

Kırgızca	Baldar mektepte tilibizdi Latın alfaviti menen jazat.
Tatarca	Balalar mäktäpdä telebezne Latin älifbası bilän / ilä yaza.

Ağız

Bir dilin şivesi içinde kalan, en yeni zamanda ayrılmış kollarıdır. Ağızlardaki farklılık yalnızca seste görülür.

Örnek

- Koyun-goyun, alıram-alırım, bakıyom-bakıyorum-bahiram

Ağızlardaki farklılıklar konuşma dilinde görülür ve bunlar ortak bir yazı dilinde birleşirler. Türkiye Türkçesinin yazı dili İstanbul ağzıdır.

Türkiye Türkçesi, Türk dilinin Batı /Oğuz grubunda yer almaktadır.

TÜRK DİLİNİN LEHÇE VE ŞİVELERİ

Türk dilinin lehçe ve şiveleri şu şekilde tasnif edilmiştir:

Batı Grubu /Oğuz Grubu

- Türkiye Türkçesi
- Azerbaycan Türkçesi
- Türkmen Türkçesi
- Gagavuz Türkçesi
- Güney Kırım Türkçesi
- Kaşgay Türkçesi
- Halaç Türkçesi
- Solar Türkçesi
- Horasan Türkçesi
- Irak Türkmen Türkçesi

Türkçede şivelerde görülen farklılıklar lehçelerde görülen farklılıklar kadar büyük değildir.

Doğu Grubu /Çağatay Grubu

- Özbek Türkçesi
- Uygur Türkçesi

Kuzey Grubu / Kıpçak Grubu

- Kırgız Türkçesi
- Kazak Türkçesi
- Tatar Türkçesi
- Karakalpak Türkçesi
- Nogay Türkçesi
- Başkurt Türkçesi
- Kumuk Türkçesi
- Karay Türkçesi
- Karaçay-Balkar Türkçesi

Sibirya Grubu

- Yakut Türkçesi
- Çuvaş Türkçesi
- Tuva Türkçesi
- Altay Türkçesi
- Hakas Türkçesi
- Şor Türkçesi
-

Türkçe, yapısal özellikleri açısından sağlam kuralları olan dünya üzerindeki en eski dillerden biridir. Birçok dil araştırmacısı Türkçenin bu özelliklerini tespit etmiştir.

Türkler çok farklı coğrafyalarda yaşamış ve çok çeşitli alfabeler kullanmışlardır.

Şekil 4.1 Dünyada en çok konuşulan diller [6]

TÜRKLERİN KULLANDIKLARI ALFABELER

Türklerin kullandığı ilk alfabe Göktürk (Köktürk) alfabesidir.

Milletlerin veya medeniyetlerin tarih sahasına geçmeleri ancak yazıyla mümkün olmuştur. Yazılı sistemlerin ortaya çıkışı figüratif desenlerin, hiyerogliflerin veya Çincede olduğu gibi çivi yazısının biçemlenmesiyle gerçekleşmiştir. Sonraki aşamada simgeler kavramları temsil etmelerinden dolayı ideogramlara geçilmiş, en sonunda ise simgelerden bazıları, öncelikle ünsüzler sonra da ünlüler dilin belli bir sesini betimlediklerinde fonograflara ulaşılmıştır. Bugün bir tarafta Japon ve Koreli ses sistemleriyle yerel anlamda tamamlanan veya artık kullanılmayan Çin'deki sinogramlar, öte yandan Fenikelilerinkinden türitilmiş alfabeler –İbrani, Yunan, Hint, Latin, Ermeni, Gürcü, Habeş, Kiril, Moğol, Arap- arasında bülüşülmüştür. Bunlardan biri ve belki de dünyada en yaygın olanı Latin alfabesidir. Bunun en önemli sebebi olarak sömürge emperyalizmleri döneminden beri dünyanın görünümünde gitgide daha da belirginleşmiş ve günümüzde ekonomik, kültürel ve turistik küreselleşmeyle birlikte etkisini artırmıştır.

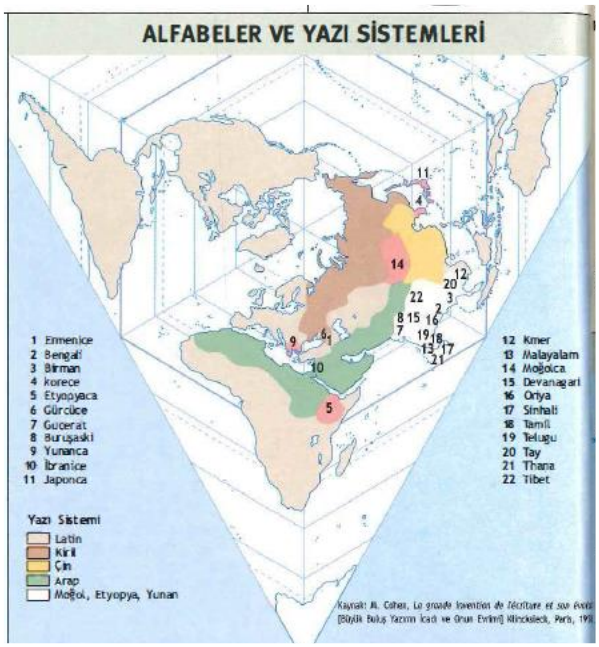

Şekil 4.2. Alfabeler ve Yazı Sistemleri [7].

Türkçenin binlerce yıllık geçmişi birçok dil ve alfabe ile etkileşimini de beraberinde getirmiştir. *Türkler, tarih boyunca birçok alfabe kullanmışlardır. Bunun temelinde Türklerin farklı coğrafyalarda yaşamış; savaşlar ve göçler nedeniyle çok geniş bir coğrafi alana yayılmış olmaları yatmaktadır.* Türklerin tarih boyunca kullandığı alfabeler şunlardır:

- İbrani Alfabesi
- Çin Alfabesi
- Manihey Alfabesi
- Göktürk Alfabesi

- Soğd Alfabesi
- Uygur Alfabesi
- Brahmi Alfabesi
- Tibet Alfabesi
- Süryani Alfabesi
- Ermeni Alfabesi
- Grek Alfabesi
- Arap Alfabesi
- Kiril Alfabesi
- *Latin Alfabesi*

Tablo 4.3 Yüzyıllara göre Türklerin kullandığı alfabeler

TÜRKLERİN KULLANDIĞI ALFABELER					
	Göktürk	**Uygur**	**Arap**	**Latin**	**Kiril**
Kullanıldığı dönem	VII-IX. yy.	VIII-XVIII. yy	XI-XX. yy.	XX. yy. başlarında n itibaren	XX. yy. başlarında n itibaren
Harf sayısı	38 harf (4'ü sesli, 26'sı sessiz, 8'i ise bitişken)	18 harf (4'ü sesli 14'ü sessiz)	29 harf (3'ü sesli 27'si sessiz)	29 harf (8'i sesli 21'i sessiz)	40 harf (Her ülkede farklı harfler ve sayıları da
Yazıldığı yön	Sağdan sola veya yukarıdan aşağıya doğru yazılır	Sağdan sola veya yukarıdan aşağıya doğru yazılır.	Sağdan sola yazılır.	Soldan sağa yazılır.	Soldan sağa yazılır.
Harflerin özellikleri	Harfler ayrı yazılır, kelimeler arasına ":" (iki nokta üst üste) konur.	Harfler başta, ortada ve sonda farklı biçimde yazılır, harfler bazen bitiştirilir.	Harfler başta, ortada ve sonda farklı biçimde yazılır, harflerin ayrı ve bitişik yazılmasının kuralları var.	Harfler ayrı veya el yazısında bitişik yazılabilir. Büyük ve küçük harfler diye farklı şekiller vardır.	Harfler ayrı, Latin alfabesine benzer yönleri fazladır.

Göktürk (Köktürk) alfabesini ilk olarak Danimarkalı Wilhelm Thomsen tarafından çözülmüş ve Köktürk Yazıtları okunmuştur.

Göktürk (Köktürk) Alfabesi

Türklerin kullandığı ilk alfabedir. Türkler tarafından tesis edildiği kabul edilmektedir. *Türkler arasında VII-IX. yüzyıllar arasında yaygın olarak kullanılan bu yazıya Batı'da "Runik" denilmesinin sebebi, harflerinin eski İskandinav yazıtlarında kullanılmış harflere benzemesidir.* Bu alfabe ilk olarak Danimarkalı Wilhelm Thomsen tarafından çözülmüştür. Göktürk alfabesiyle 732 yılında yazılan Köktürk (Orhun) Yazıtları, Türk edebiyatının yazılı ilk eserleri olarak bilinir.

Göktürk alfabesi 4'ü sesli, 26'sı sessiz, 8'i bitişken olmak üzere 38 harften oluşur. Sağdan sola ve yukarıdan aşağıya doğru yazılır. Harfler birbiriyle bitişmez; çivi yazısına benzerliğinden dolayı taş ve eşya üzerine kazınmaya elverişlidir.

Örnek

Kül Tigin Abidesi (Güney Cephesi)

Teñri teg teñride bolmış Türk Bilge ḳaġan bu ödke olurtum. Sabımın tüketi eşidgil. Ulayu ini yigünüm oġlanım biriki oġuşum budunum biriye şadpıt begler yırıya tarḳat buyruḳ begler Toḳuz Oġuz begleri budunı bu sabımın edgüti eşid ḳatıġdı tıñla:İlgerü kün toġsıḳ[ḳ]a birigerü kün ortusıñġaru anda içreki budun [ḳ]op m[añ]a k[örür]. [Bunç]a budun ḳop itdi. Ol amtı añyıġ yoḳ. Türk ḳaġan Ötüken yış olursar ilte buñ yoḳ.

(Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum. Sözümü tamamiyle işit.: Bilhassa küçük kardeş yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim, güneydeki şadpıt beyleri, kuzeydeki tarkat, buyruk beyleri, Otuz Tatar..... Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle! Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tabidir. Bunca milleti hep düzene soktum. O şimdi kötü değildir. Türk kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur.)

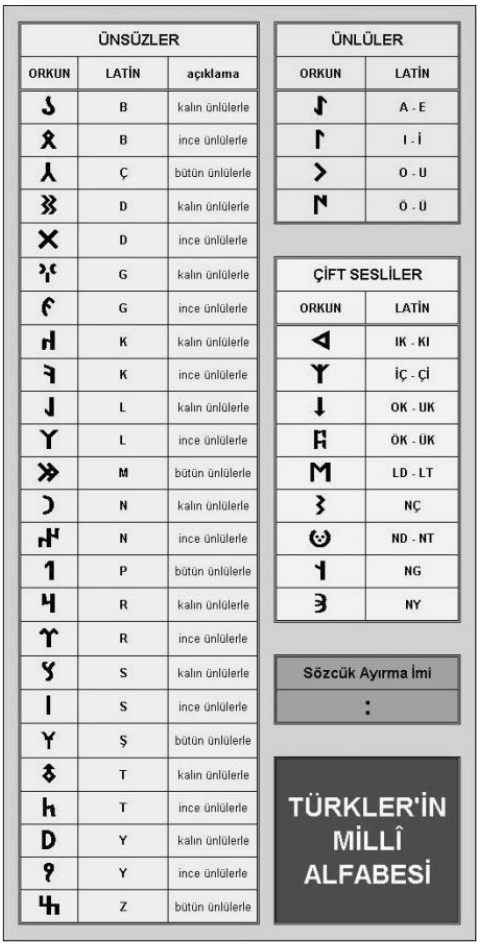

ÜNSÜZLER		
ORKUN	LATİN	açıklama
	B	kalın ünlülerle
	B	ince ünlülerle
	Ç	bütün ünlülerle
	D	kalın ünlülerle
	D	ince ünlülerle
	G	kalın ünlülerle
	G	ince ünlülerle
	K	kalın ünlülerle
	K	ince ünlülerle
	L	kalın ünlülerle
	L	ince ünlülerle
	M	bütün ünlülerle
	N	kalın ünlülerle
	N	ince ünlülerle
	P	bütün ünlülerle
	R	kalın ünlülerle
	R	ince ünlülerle
	S	kalın ünlülerle
	S	ince ünlülerle
	Ş	bütün ünlülerle
	T	kalın ünlülerle
	T	ince ünlülerle
	Y	kalın ünlülerle
	Y	ince ünlülerle
	Z	bütün ünlülerle

ÜNLÜLER	
ORKUN	LATİN
	A - E
	I - İ
	O - U
	Ö - Ü

ÇİFT SESLİLER	
ORKUN	LATİN
	IK - KI
	İÇ - Çİ
	OK - UK
	ÖK - ÜK
	LD - LT
	NÇ
	ND - NT
	NG
	NY

Sözcük Ayırma İmi
:

TÜRKLER'İN MİLLÎ ALFABESİ

Şekil 4.2. Köktürk Alfabesi ve Ses Karşılıkları [8]

Türklerin VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Doğu Türkistan'dan İstanbul'a geniş bir alanda kullandıkları alfabe Uygur Alfabesi'sidir.

Uygur Alfabesi

Türklerin Göktürk alfabesinden sonra kullanmış oldukları en önemli alfabedir. VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Doğu Türkistan'dan İstanbul'a kadar geniş bir alanda kullanılmıştır. Bu alfabe Ârâmî kökenli Soğd alfabesinden çıkmıştır.

Uygur alfabesiyle yazılmış eserlerin çoğunu Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlık'a ait metinler oluşturur. Bu alfabe Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra da kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'in tespit edilen üç nüshasından biri Uygur harfleriyle yazılmıştır.

18 harften oluşan alfabenin 4'ü sesli 14'ü sessiz harftir. Arap alfabesinde olduğu gibi harfler başta, ortada ve sonda farklı biçimlerde yazılır.

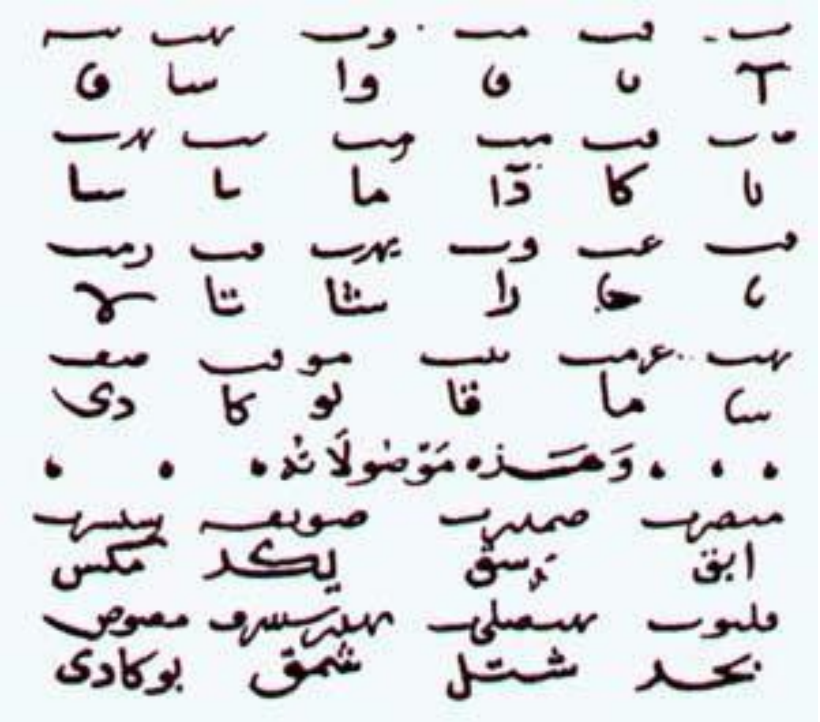

Şekil 4.3. Uygur Alfabesi Örneği

Türklerin İslam medeniyeti dairesine girdikten sonra kullandıkları alfabe, Arap Alfabesi'dir.

Aşağıda Uygur alfabesiyle yazılmış Kutadgu Bilig'den bir örnek verilmiştir:

Arap Alfabesi

Türklerin İslam'a girmeye başladıkları IX. yüzyıldan itibaren kullandıkları alfabedir. Türkçeyi Arap harfleriyle ilk defa yazanlar Karahanlılar olmuştur. *Mevcut bilgilere göre bu alfabeyle yazılan ilk metin Araplara Türkçe öğretmek için kaleme alınan Dîvânü Lûgati't-Türk'tür*.

Şekil 4.4. Dîvânü Lûgati't-Türk'te Bulunan Harita [9]

Örnek

Dîvânü Lûgati't-Türk'ten …

Ot tise agız köymes
(Ateş demekle ağız yanmaz.)

Öküz adakıbolgunça buzagu başı bolsa yig
(Öküz ayağı olmaktan buzağı başı olmak daha iyidir.)

Avcı neçe al bilse adıg ança yol bilir
(Avcı ne kadar hile bilse ayı o kadar yol bilir.)

Anası teflük yufka yapar oglı tetik koşa kapar
(Anası hünerli yufka yapar, oğlu tetik davranıp ikişer ikişer kapar.)

Karı öküz balduka korkmas
(Kart öküz baltadan korkmaz.)

Kutsız kudukka kirse kum yagar
(Talihsiz kuyuya girse kum yağar.)

Yir basrukı tag, budun basrukı beg
(Yer baskısı dağ, millet baskısı beydir.)
Başlagansa bohsuklanur
(Hiddet edenin boynu bağlanır.)

Kiril (Slav) Alfabesi

Osmanlı Türkçesi ve Türkiye dışındaki Türk dil ve lehçelerinin yazımında Arap alfabesinden sonra yaygın olarak kullanılan alfabedir.

XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Çuvaşlar, Ruslar'ın etkisiyle Kiril alfabesini kullandılar. Eski Sovyetler Birliği idaresindeki Türklere 1937-1940 yılları arasında Stalin yönetimi tarafından bu alfabe zorla kabul ettirilmiş ve her Türk boyu için bu alfabenin farklı biçimleri hazırlanmıştır. Bunun sonucunda Türkler arasında 20 ayrı Kiril alfabesi kullanılmıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türk Cumhuriyetlerinde alfabe değiştirme eğilimleri artmıştır. İlk olarak Azerbaycan Latin alfabesine geçmiş, Türk Cumhuriyetleri arasında kültür alışverişinin daha sağlıklı yapılması için ortak alfabe çalışmaları da başlatılmıştır.

1 Kasım 1928'den itibaren Türkiye Türkçesinin alfabesi Latin Alfabesi'dir.

Аа	Бб	Вв	Гг	Дд	Ее	Ёё	Жж	Зз
a	b	v	g	d	e	jo	ž	z
[a]	[b]	[v]	[g]	[d]	[ye]	[yo]	[ž]	[z]
Ии	Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр
i	j	k	l	m	n	o	p	r
[i]	[y]	[k]	[l]	[m]	[n]	[o]	[p]	[r]
Сс	Тт	Уу	Фф	Хх	Цц	Чч	Шш	Щщ
s	t	u	f	x	c	č	š	šč
[s]	[t]	[u]	[f]	[x]	[ts]	[tç]	[š]	[ç]
Ъъ	Ыы	Ьь	Ээ	Юю	Яя			
'	y	"	è	ju	ja			
silent	[ɯɨ]	silent	[e]	[yu]	[ya]			

Şekil 4.5. Kiril Alfabesi

Latin Alfabesi

1 Kasım 1928'de gerçekleştirilen Harf İnkılâbı'ndan itibaren Türkiye Türkçesinin yazımında kullanılan en son alfabedir. Bu alfabe bugün Türkiye'den başka Kıbrıs ve Yugoslavya'daki Türkler tarafından da kullanılmaktadır.

29 harften oluşan Latin alfabesinin 21'i sessiz, 8'i sesli harftir. Soldan sağa doğru yazılır. Türkçede asıl Latin alfabesinden farklı olarak *q/Q, x/X ve w/W* harfleri kullanılmazken, , *ı, ö, ü, ğ, ç ve ş* harfleri Türkçeye özgü harfler olarak alfabede yer alır.

Harfin Sırası	Harfin ADI	Kitap Yazısı		El Yazısı	
		Büyük	Küçük	Büyük	Küçük
1	a	A	a	*A*	*a*
2	be	B	b	*B*	*b*
3	ce	C	c	*C*	*c*
4	çe	Ç	ç	*Ç*	*ç*
5	de	D	d	*D*	*d*
6	e	E	e	*E*	*e*
7	fe	F	f	*F*	*f*
8	ge	G	g	*G*	*g*
9	yumuşak ge	Ğ	ğ	*Ğ*	*ğ*
10	he	H	h	*H*	*h*
11[3]	i	İ	i	*İ*	*i*

Şekil 4.5 Latin Alfabesi

Bireysel Etkinlik

- Yaşadığınız yörede kullanılan ağız hususiyetleri nelerdir, araştırınız.

Özet

- **DİL TÜRLERİ (LEHÇE, ŞİVE, AĞIZ)**

- Dillerin tarihi, kökeni ve şu anki durumu itibariıyla Türkçe ise tarihi 4500 yıl öncesine kadar uzanan, dünyanın en eski ve en çok konuşulan dillerinden biridir. Türkçenin tarihî gelişim süreci içinde çeşitli lehçelere ayrıldığı tespit edilmektedir. Şüphesiz bu, bir dilin yeni bir dil olma eğilimi gösterdiği karanlık dönemlerde gerçekleşir. Ayrıca dilin birbiriyle anlaşabilen, çok eski zamanlara dayanmayan kolları vardır ki, bunlara da şive denir. Aynı şekilde yeni zamanda birbirinden ses bakımından farklılık gösteren aynı dil içinde, çeşitli bölgelere göre değişen ağızlar vardır.
- Dil konusunda çalışan uzmanların dil, lehçe ve şive kavramlarının tanımlarında çeşitli münakaşalar yaptıklarını, bu konuda ikiye bölündüklerini belirtelim. Kimileri dil velehçeyi kimileri lehçe ve şiveyi birbirleriyle eş anlamlı olarak kullanırlar.
- Türkçe; Türkiye, Irak, İran, Suriye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Bulgaristan, Arnavutluk, Ukrayna, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Hakas Cumhuriyeti, Tuva Cumhuriyeti, Tataristan, Afganistan ve adını sayamadığımız birçok Orta Asya, Avrupa ve Amerika'da konuşulmaktadır.
- Lehçe
- Bir dilin bilinmeyen bir zamanda kendisinden ayrılan ve yeni bir dil olma yolu tutan koludur. Çuvaşça ve Yakutça Türkçenin iki farklı lehçesidir.
- Yakut Lehçesi: Bil balık bahıttan sıyıtar.
- Türkiye Türkçesi: Balık baştan kokar.
- Şive
- Bir dilin tarihi çok eski zamanlara dayanmayan, yeni ayrılan ve birbirleri ile anlaşabilen kollarıdır. Şivede şekil ve ses bakımından bazı farklılıklar görülebilir. Şiveden geriye doğru gidildikçe bütün şivelerin aynı dilde ağız durumunda oldukları görülür. Türkiye Türkçesi ile Azerî Türkçesinin teşkil ettiği Oğuzca, Kırgızca, Kazakça ve Türkmence Türkçenin şivelerini oluştururlar.
- Ağız
- Bir dilin şivesi içinde kalan, en yeni zamanda ayrılmış kollarıdır. Ağızlardaki farklılık yalnızca seste görülür.
- ÖRNEK: Koyun-goyun, alıram-alırım, bakıyom-bakıyorum-bahiram gibi.
- Ağızlardaki farklılıklar konuşma dilinde görülür ve bunlar ortak bir yazı dilinde birleşirler.
- TÜRK DİLİNİN LEHÇE VE ŞİVELERİ
- Türk dilinin lehçe ve şiveleri şu şekilde tasnif edilmiştir:
- Batı Grubu /Oğuz Grubu
- Türkiye Türkçesi / Azerbaycan Türkçesi /Türkmen Türkçesi /Gagavuz Türkçesi
- Güney Kırım Türkçesi / Kaşgay Türkçesi /Halaç Türkçesi / Solar Türkçesi
- Horasan Türkçesi / Irak Türkmen Türkçesi
- Doğu Grubu /Çağatay Grubu
- Özbek Türkçesi / Uygur Türkçesi
- Kuzey Grubu / Kıpçak Grubu
- Kırgız Türkçesi / Kazak Türkçesi / Tatar Türkçesi /Karakalpak Türkçesi /Nogay Türkçesi / Başkurt Türkçesi /Kumuk Türkçesi /Karay Türkçesi / Karaçay-Balkar Türkçesi
- Sibirya Grubu
- Yakut Türkçesi / Çuvaş Türkçesi / Tuva Türkçesi / Altay Türkçesi / Hakas Türkçesi / Şor Türkçesi
- Türkçe, yapısal özellikleri açısından sağlam kuralları olan dünya üzerindeki en eski dillerden biridir.

Özet(devamı)

- **TÜRKLERİN KULLANDIKLARI ALFABELER**
- Türkçenin binlerce yıllık geçmişi birçok dil ve alfabe ile etkileşimini de beraberinde getirmiştir. Türkler, tarih boyunca birçok alfabe kullanmışlardır. Bunun temelinde Türklerin farklı coğrafyalarda yaşamış; savaşlar ve göçler nedeniyle çok geniş bir coğrafi alana yayılmış olmaları yatmaktadır. Türklerin tarih boyunca kullandığı alfabeler şunlardır: İbrani alfabesi, Çin alfabesi, Manihey alfabesi,Göktürk alfabesi, Soğd alfabesi, Uygur alfabesi,Brahmi alfabesi, Tibet alfabesi, Süryani alfabesi,Ermeni alfabesi, Grek alfabesi, Arap alfabesi, Kiril alfabesi, Latin alfabesi.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Bir dilin bilinmeyen bir zamanda kendisinden ayrılan ve yeni bir dil olma yolu tutan kolu aşağıdakilerden hangisidir?
   a) Şive
   b) Lehçe
   c) Ağız
   d) Fonem
   e) Dizim

2. Aşağıdakilerden hangisi Türkçenin bilinmeyen bir zamanda ayrılan ve yeni bir dil olma yolu tutan lehçelerinden biridir?
   a) Azerbaycan Türkçesi
   b) Gagavuz Türkçesi
   c) Yakutça
   d) Kırım Türkçesi
   e) Irak Türkmen Türkçesi

3. …… bir dilin şivesi içinde kalan, en yeni zamanda ayrılmış ve farklılıkların sadece seste görüldüğü koludur.

   Cümlede boş bırakılan yere aşağıdakilerden hangisi getirilmelidir?
   a) Ağız
   b) Argo
   c) Terim
   d) Lehçe
   e) Şive

4. I. Farklı coğrafyalarda yaşamış olmaları

   II. Savaşlar

   III. Göçler

   Yukarıdakilerden hangisi ya da hangileri Türklerin tarih boyunca birçok alfabe kullanmalarının temel nedenlerindendir?
   a) Yalnız I
   b) Yalnız II
   c) I ve II
   d) I, ve III
   e) I, II ve III

5. Aşağıdakilerden hangisi Türklerin tarih boyunca kullandığı alfabelerden biri <u>değildir</u>?
   a) İbrani Alfabesi
   b) Çin Alfabesi
   c) Soğd Alfabesi
   d) Japon Alfabesi
   e) Uygur Alfabesi

6. Dil bilimcilere göre dünya üzerinde günümüzde yaklaşık olarak ……..'den fazla dil konuşulmaktadır?
   Cümlede boş bırakılan yere aşağıdakilerden hangisi getirilmelidir?
   a) 1000
   b) 2000
   c) 3000
   d) 4000
   e) 5000

7. Türkiye Türkçesi ve Azeri Türkçesi aşağıdakilerden hangisine dâhildir?
   a) Oğuz Türkçesine
   b) Çağatay Türkçesine
   c) Karahanlı Türkçesine
   d) Doğu Türkçesine
   e) Uygur Türkçesine

8. Türkiye Türkçesinin yazı dili aşağıdakilerden hangisidir?
   a) Ankara ağzı
   b) Konya ağzı
   c) İstanbul ağzı
   d) Erzurum ağzı
   e) Gaziantep ağzı

9. Aşağıdakilerden hangisi Göktürk alfabesinin özelliklerinden biri <u>değildir</u>?
   a) Sağdan sola veya yukarıdan aşağıya doğru yazılır.
   b) Soldan sağa veya aşağıdan yukarıya doğru yazılır.
   c) Harfler birbirinden ayrı yazılır.
   d) Kelimeler arasına ":" konur.
   e) Toplamda 38 harf bulunmaktadır.

10. Göktürk alfabesini ilk olarak çözen bilim insanı aşağıdakilerden hangisidir?
    a) Kâzım Mirşan
    b) Jean Paul Roux
    c) Josef von Hammer
    d) Wilhelm Thomsen
    e) Andreas Tietze

Cevap Anahtarı

1.b,2.c,3.a,4.e,5.d,6.c,7.a,8.c,9.b,10.d

YARARLANILAN KAYNAKLAR

[1] Demir, N. (2006). "Türkiye'de Dil-Lehçe-Şive-Ağız Tartışmaları", Türkiye'de Dil Tartışmaları, Derleyenler: Astrid Menz – Christoph Schroeder, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları. 119-146.
[2] Gülensoy, T. (2001). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ.
[3] Yavuz, K. , Yetiş, K. ve Birinci, N. (1996). *Üniversite Türk Dili ve Kompozisyon Dersleri*. İstanbul: Bayrak.
[4] Karatay, H. ve Güzel A. (2013), *Türkçe Öğretimi El Kitabı*. Ankara: Pegem Akademi.
[5] http://www.anadilim.org/sive.html
[6] https://www.uzakrota.com/dunyada-en-cok-konusulan-diller (Son erişim tarihi: 10.07.2018)
[7] Breton, R. (2007), Dünya Dilleri Atlası, İstanbul: NTV.
[8] http://pumafan.blogcu.com/turklerin-milli-alfabesi/911788
[9] http://www.wikiwand.com/tr/D%C3%AEv%C3%A2n%C3%BC_Lugati%27t-T%C3%BCrk

TÜRKÇENİN SÖZ VARLIĞI

Atatürk Üniversitesi
Açıköğretim Fakültesi

TÜRK DİLİ - I

Prof. Dr.
LokmanTURAN

İÇİNDEKİLER

- Türkçenin Söz Varlığı
- Temel Söz Varlığı
- Yabancı Kelimeler
- Deyimler
- Atasözleri
- Kalıplaşmış Sözler
- Terimler
- Çeviri Kelimeler
- Doldurma Sözler

HEDEFLER

- Bu üniteyi çalıştıktan sonra;
- Türkçenin söz varlığı ile ilgili genel durumu kavrayabilecek,
- Türkçenin söz varlığı içinde yabancı kelimelerin kullanım şekilleriyle ilgili bilgi elde edebilecek,
- Türkçenin söz varlığı konusunda deyimlerin, dili etkili bir şekilde kullanmada oynadıkları rolü öğrenebilecek,
- Türkçenin söz varlığı içinde yüzyıllardan beri kullanılagelen atasözlerinin dildeki fonksiyonlarını anlayabilecek,
- Türkçenin söz varlığından olan kalıplaşmış sözlerin kullanım şekillerini kavrayabileceksiniz.

ÜNİTE 5

© Bu ünitenin tüm yayın hakları Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi'ne aittir. Yazılı izin alınmadan ünitenin tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

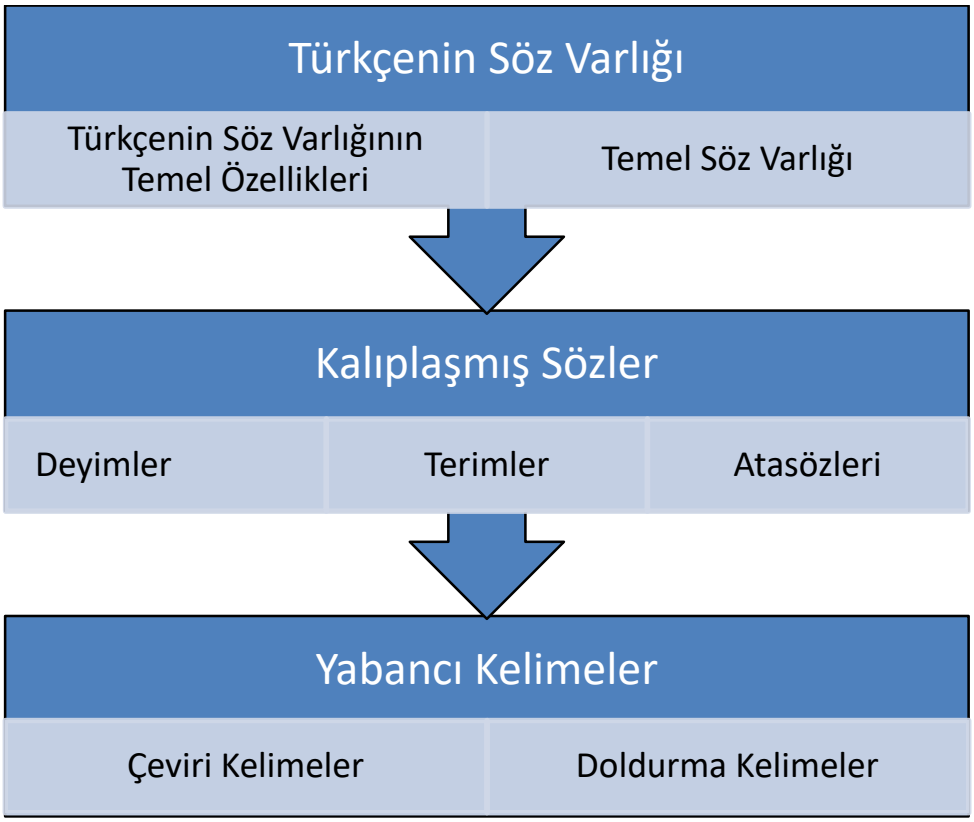
Türkçenin Söz Varlığı
Türkçenin Söz Varlığının Temel Özellikleri
Temel Söz Varlığı
Kalıplaşmış Sözler
Deyimler
Terimler
Atasözleri
Yabancı Kelimeler
Çeviri Kelimeler
Doldurma Kelimeler

GİRİŞ

Yapıtaşı, kelimeler olan bir varlıktır dil. Dili oluşturan kelimeler ve onların çağrışım dünyası ne kadar zengin olursa dilin zenginliği de o derece artmaktadır. Dil kullanıldıkça kelimelerin anlam katmanları çoğalmaktadır.

Çok kısa bir zaman zarfında farklı millet ve topluluklarla etkileşime giren Türk kültüründe önemli bir zenginlik ve çeşitlilik meydana gelmiş bu da doğal olarak dile yansımıştır. Bu durumda, Türkçenin çeşitli coğrafyalara yayılan ve yüzyıllar süren bir gelişim ve değişim izlemesi de önemli bir etken olmuştur. Ayrıca yukarıda bahsedilen etkenlerin yanında Türkçe, farklı milletlerden aldığı çeşitli unsurları bünyesinde eritmiş ve kendisine mal etmiştir. Özellikle farklı dillerden kelimelerin Türkçeye geçmesi bu yolla olmuştur.

Türkçe, dil bilgisi (gramer) özellikleri ve bunun yanında yapısı dolayısıyla farklı ifadelerin anlatımına, yeni ve yabancı kavramların karşılanmasına çok uygun bir dil olarak karşımıza çıkmaktadır. Eklemeli dillerin tipik bir örneği olan Türkçede, çekim ve yapımı gerçekleştiren çok sayıdaki ekler aynı zamanda değişik görevler de yüklenebildikleri için dile, esnek, işlevsel ve çok güçlü bir nitelik kazandırır.

Türkçenin, yukarıda da değindiğimiz türetme olanakları ve doğurganlığı, bu dilin kelime hazinesinde ve tespit edilebilen en eski metinlerde de gözle görülür bir zenginliğe yol açmıştır. Renk adlarında, akrabalık ilişkilerini anlatan ifadelerde ve doğa ile alakalı somut kavramlarda görülen anlatım çeşitliliği, soyut kavramlarda da kendini belli etmekte, birbirine çok yakın eş anlamlı ögeler göze çarpmaktadır.

Kelime hazinesi, sözcük dağarı, sözcük gömüsü, vokabüler *vb.* ifadeler yerine söz varlığı ifadesi de kullanılır.

TÜRKÇENİN SÖZ VARLIĞI

Kelime hazinesi, sözcük dağarcığı, sözcük dağarı, sözcük gömüsü, vokabüler ifadeleri yerine "söz varlığı" ifadesi de kullanılır.

Bir dilin söz varlığı sadece kelime hazinesiyle ilgili değil, deyimlerin, atasözlerinin, kalıp sözlerin, çeviri sözlerin, terimlerin bu dilde meydana getirdikleri anlam dünyasıyla ilişkilidir. Bir milletin kültürel yapısında öne çıkan unsurlar neyse onunla ilgili söz varlığı da ona göre değişkenlik gösterebilir. Örneğin Türk kültüründe aile ilişkileri önemli olduğu için bu ilişkiler kavramlaştırılmış "yenge, baldız, görümce vb. " ifadeler buna göre çeşitlilik göstermeye başlamıştır. Bazı dillerde bu tür ifadeler tek bir kelime veya kavramla ifade olunurken bizde farklı farklı şekillerde varlık gösterirler. (Örn. Amca, dayı, teyze ve hala akrabalık ifadelerine İngilizcede tek bir sözcükle karşılık verilir.)

Söz varlığı aynı zamanda bir milletin kültürel kodlarını da verir. Hangi coğrafyada yaşadığı, hangi milletlerle yakın veya uzak ilişkide bulunduğu, dâhil olduğu medeniyet dairesi vb. hususlar o milletin söz varlığının oluşmasında çok büyük rol oynar. Bu böyle olmakla birlikte aynı dili konuşan insanların farklı bölgelerde farklı atasözleri, deyimler ve ikilemeler veya kalıp sözler kullanmaları da söz konusu olabilmektedir.

Söz varlığı, sadece bir dilde birtakım seslerin bir araya gelmesiyle kurulmuş simgeler, kodlar ya da göstergeler değil, aynı zamanda o dili konuşan insanların kavramlar dünyası, maddi ve manevi kültürünün yansıtıcısı, dünya görüşünün bir

kesiti olarak düşünülmelidir [1].

Yeryüzünde saf, arınmış bir dil yoktur. Milletler, tarihî zaman içinde coğrafya ve buna bağlı olarak kültür ve medeniyet dairesi değiştirirler. Geldikleri bu yeni coğrafyanın kültür kalıntıları üzerine kendi kültürlerini kurarlar. Coğrafyada, daha önce yaşamış olanların dilinden sözler kalır. Mesela, yer adları birdenbire yenilenmez. Hele o yeri dil yoluyla sahiplenme konusunda ağır davranan kavimlerin yer adları hep önceki uygarlık ve kavimlerin dilinden miras kalır.

Türkçenin Söz Varlığının Temel Özellikleri

Yüzyıllardır farklı coğrafyalarda farklı toplumlarla etkileşim hâlinde olan Türkçe, yaşadığı değişim ve dönüşümlerle kendi özelliklerini kazanmış ve köklü bir dil olarak günümüzde milyonlarca insanın konuşup yazdığı, farklı kıtalarda çeşitli lehçeleriyle temsil edilen bir dil durumuna gelmiştir. Bu başlıkta Türkçenin sahip olduğu söz varlığının temel özelliklerini maddeler hâlinde açıklayacağız.

Türkçenin sahip olduğu temel dil özellikleri başlıca şunlardır:

- *Türkçe, matematiksel bir üretim ve birleştirme gücüne sahip bir dildir.* Bu özelliği Türkçeye somut ve soyut kavramların ifadesi için söz varlığında birçok sözcük bulundurmasına olanak sağlamaktadır. Türkçenin en eski dönemlerinden beri kavramlaştırma, Türkçenin düzenli yapısı sayesinde devam etmiştir.
- *Türklerin çok geniş bir coğrafyada, birçok milletle etkileşim hâlinde olması, Türkçenin de yabancı dillerle etkileşime geçmesine sebep olmuştur*. Türk dili, bazı zamanlarda yabancı etkiler karşısında kendini koruyamamış ve böylece yerli sözcüklerin yerine yabancı sözcükler kullanılır hâle gelmiştir. Bu duruma divan edebiyatı, Tanzimat edebiyatı dönemleri örnek gösterilebilir.
- *Türk dilinde var olan temel kelimeler, tarihî dönemlerin etkisiyle değişimler yaşanmasına rağmen büyük oranda korunmuş ve bugüne kadar süregelmiştir*. Ayrıca bahsedilen temel söz varlığı, ses değişikliklerine uğramış hâlleriyle de olsa neredeyse tüm Türk lehçelerinde ortaklık göstermektedir.
- *Türkçe, daha çok tabiatta var olan somut varlıklardan hareketle elde edilen canlı bir söz varlığına sahiptir.* Türklerin doğal çevreye vermis oldukları önem, dış dünyadaki somut nesneleri ve soyut kavramları daha iyi anlamalarını sağlamıştır. Bu nedenledir ki, Türkçede soyut kavramların zihinde canlandırılması daha kolay bir hâl almıştır.
- *Dünya üzerinde var olan birçok dilde bulunmayan ikilemeler, Türkçede anlatımı güçlü kılmak için sıkça başvurulan kalıplaşmış söz varlığı ögeleridir*. Bu da Türkçeye anlatımda güç ve canlılık katar.

Türk dilinde var olan temel kelimeler, tarihî dönemlerin etkisiyle değişimler yaşanmasına rağmen büyük oranda korunmuştur.

- *Türkçede eski dönemlerden beri bir sözcüğün birden fazla anlamı karşıladığı görülmektedir*. Bu durum, Türkçenin anlatım ve ifade yeteneğine çok büyük katkı sağlamaktadır. Bu duruma örnek olarak "saz" kelimesi verilebilir. Saz kelimesi hem "çalgı aleti" hem de "sulak ve otlak alan" anlamlarını içinde barındırabilir.
- *Türkçede birden çok sözcüğün aynı anlamı ifade etmek için kullanıldığı da görülmektedir.* Bu da yukarıda anlatıldığı gibi anlatıma kuvvet ve ifade zenginliği katar. Mesela, kırmızı rengi hem ismiyle hem de al kelimesi ile ifade edilebilir.
- *Türklerin dünya üzerinde geniş bir coğrafyaya dağılmasından dolayı, Türkçe de birçok lehçeye ve bu lehçelere bağlı olarak birçok ağıza sahip olmuştur*.

Aksan'a göre [2] bir dilin söz varlığı şunlardan oluşur:

Temel Söz Varlığı

En temel ihtiyaçları karşılayan kelimeler, başta organ isimleri olmak üzere yemek, içmek, uyumak, gitmek, gelmek, almak, vermek gibi kavramlar; akrabalık adları, sayılar ve maddi ve manevi kültür içine giren çeşitli kavramlar bu başlık altında incelenir. Temel söz varlığı bireyin sosyal hayatında en sık kullandığı ifadelerden oluşmaktadır. Bu kelimelere örnek olarak aşağıdaki cümlelerde var olan sözcükler gösterilebilir.

TDK'ya göre bugün için Türkçede 120.000'den fazla madde başı kelime bulunmaktadır.

Yaman'a göre [3] söz varlığının ölçütleri şunlardır:

- Kelime sayısı: Bir dilin söz varlığı denildiğinde ilk akla gelen hususlardan biridir. TDK'ya göre bugün için 120.000'den fazla madde başı kelimenin var olduğu görülmüştür.
- Söz varlığının önemli ölçütlerinden biri de bir dildeki soyut kavramlardır. Örneğin Göktürk Yazıtları (8. yy), % 33 oranında soyut kelimenin varlığı son derece önemlidir.
- Temel kavramların bir dilin kendi ürettiği öz malı olması da söz varlığının önemli ölçütlerinden biridir. (Örn, el, kol, baş, göz, kulak vb.)
- Dilin konuşan insanların hayat tarzlarını yansıtması. Buna göre Türkçenin çok sayıda fiil kökenli kelimeye sahip olması önemlidir: gel-, git-, koş-, gül-, vb.
- Bir dilin en önemli söz varlığı zenginliklerinden biri de yeni kelime kazandırma imkânıdır. Sondan eklemeli bir dil olan Türkçede sabit köklere çok sayıda ekler getirilerek yeni kelimeler türetilebilir.
- Bir dilin en önemli zenginliklerinden biri de anlatım yollarının kolay ve kıvrak olmasıdır ki deyimler, atasözleri, ikilemeler ve kalıp ifadeler

bu altıncı maddede ayrıntılandıracağımız konulardır.

Örnek

- "**Dili** mi paslı, **boğazı** mı kuru ne, **sesi** çıkmıyor bir türlü."
- "**Yaşadığımız** toprakların bu kanımızı uyuşturan büyüsünü **tanımak** için **geçmişe gitmek gerekir**."
- "Dayandığı kapı **büyük** bir takırtıyla **açılırken,** bir kâbustan **uyanıyormuş** gibi silkindi."

Temel söz varlığı, bireyin sosyal hayatında en sık kullandığı ifadelerden oluşmaktadır.

Yabancı Kelimeler

Her millet, ilişkide bulunduğu bir başka milletin dilinden etkilenir. Ticaret, siyaset, savaşlar, göçler, din, kültür ve sanat ilişkileri, etkileşim dolayısıyla hemen dile yansır. Bu bakımdan dünyadaki her dil başka bir dilden kelimeler ihtiva eder ki, bu kaçınılmaz bir alışveriştir.

Bir yabancı dilden alınan ögeleri iki başlıkta inceleyebiliriz:

Türkçenin ses kurallarına göre şekillenmiş olan yabancı kelimeler

Suat Yakup Baydur [4] "Dil ve Kültür" adlı eserinde şu cümleden hareketle Türkçeye giren kimi kelimelerin nasıl Türkçeleştiği konusunu vurgular:

Örnek

- Anadolu'nun limanları, körfezleri, sınırları, iklimi, ayazmaları, kiliseleri, panayırları, mandıraları, fındıkları, fesleğenleri, lahanaları ünlüdür.

Baydur, kendi kurduğu bu on üç kelimeden oluşan cümlede "ünlüdür" dışındaki bütün kelimelerin Yunanca olduğunu söyler.

Türkçede yer alan sözcüklerin toplam % 14.18'i yabancı dillerden Türkçeye girmiştir.

Örnek

Anatoli **Anadolu** olmuş; *limen*, **liman** hâlini almış, *korphos* **körfeze** dönüşmüş, *sünoros* yerini **sınıra** bırakmıştır.

- *Klima*, **iklim**le yer değiştirmiş,*agiazma* **ayazma**yı ve *ek-klesia*

Bu gruba giren kelimeler ise Türkçenin ses kurallarına göre şekillenmeyen, yabancılığı hemen belli olanlardır. Oksijen, lokomotif, kondüktör, enflasyon kelimeleri bunlardandır.

2005 yılında çıkmış *Türkçe Sözlük*'teki kelimeler incelendiğinde aşağıdaki

tabloyla karşılaşılır:

Tablo 5.1. Türkçeye yabancı dillerden giren kelimeler. [4]

	Sütün Başlık	Sütün Başlık	Sütün Başlık
Arapça	6.463	Macarca	19
Fransızca	4.974	Eski Yunanca	14
Farsça	1.374	Moğolca	13
İtalyanca	632	İbranice	9
İngilizce	538	Bulgarca	8
Yunanca	399	Japonca	7
Latince	147	Portekizce	4
Almanca	85	Norveçce	2
Rusça	40	Fince	2
İspanyolca	36	Arnavutça	1
Slavca	24	Korece	1
Ermenice	23	Soğdca	1

Buna göre,

Türkçede yer alan sözcüklerin toplam % 14,18'i (104.481 sözcüğün 14.816'sı) yabancı dillerden Türkçeye girmiştir.

Eski dönemlerde "Sav, darbımesel, tâbir, mesel" olarak adlandırılan deyimler, Batı dillerinden İngilizcede "*locution*, *idiom*, *expression*"; Almancada "*ausdruch*, *redensart*"; Fransızcada "*locution*" gibi kelimelerle karşılanır.

Örnek

- "**Aklım** sana emanet yarabbi!"
- "**Reddetmek** kolay mı sanıyorsun."

Örnek

- "**Teşrinisâni** ortaları. Havada azgın bir yağmura hazırlık var." (Peyami Safa, 1996:10)
- "Arabasının **torpido** gözü **arabesk kasetlerle** doludur."

Türkçe akraba adları bakımından son derece zengin bir dildir.

Örnek

Amca, dayı	**uncle**
Hala, teyze	aunt
Enişte, bacanak, kayınbirader	Schwager (Alm), beau-frère (Fr), brother-in-low (İng)
Baldız, elti, görümce, yenge	Schwägerin (Alm), belle-sœur (Fr), sister-in-law (İng)
hala kızı, hala oğlu, teyze kızı, teyze oğlu, amca kızı, amca oğlu	(cousin/cousine) kuzen (Fr)

DEYİMLER

Deyim, Türkçe Sözlük'te: "Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği" [4] olarak tarif edilir. Az sözle çok şey ifade etmek maksadıyla kullanılan deyimler, Türkçenin ilk yazılı metinlerinden beri sıklıkla kullanılagelmiş ve Türkçenin söz varlığı içinde önemli bir yere sahip olmuştur. Eski dönemlerde "Sav, darbımesel, tâbir, mesel" olarak adlandırılan deyimler, Batı dillerinden İngilizcede "*locution*, *idiom*, *expression*"; Almancada "*ausdruch*, *redensart*"; Fransızcada "*locution*" gibi kelimelerle karşılanır.

Genellikle atasözleriyle karıştırılan deyimler, oluşturulan kelime grupları içindeki en az bir kelimenin gerçek anlamı dışında kullanılmasıyla yeni bir anlamı karşılar. Anlatımı canlı ve etkili kılan, dildeki anlam inceliklerini ifade etmek amacıyla kullanılan deyimler, yapı olarak, tek tek anlamları olan sözlerden oluşmalarına rağmen, anlamlı parçalara ayrılamazlar.

Deyimler, bir milletin gelenek ve göreneklerini, inançlarını ve hayat felsefesini yansıtır. Örneğin "ortadan kaybolmak" anlamında kullanılan "kırklara karışmak" deyiminde inançlarımızın, tuz ekmek hakkı, sofrası açık, yüz görümlülüğü deyimlerinde ise gelenek ve göreneklerimizin, hayat felsefemizin izleri vardır. "kazan kaldırmak" deyimi, yeniçeri isyanını, "ye kürküm ye" deyimi Nasrettin Hoca'yı hatırlatır. [5].

Türk Dili, deyimler açısından son derece zengin bir dildir. Yaklaşık 1300 yıl önce Köktürk Yazıtları'nda "birinin sözünü kırmamak" anlamına gelen "Menin sabımın sımadı" (Benim sözümü kırmadı) gibi bugün bile varlığını devam ettiren pek çok deyim kullanılmıştır. Bir kısmı bugünlere kadar değişmeden gelen deyimler bulunduğu gibi, hayat şartlarından doğan çeşitli deyimler Türk dilinin söz varlığını zenginleştirmiştir. Yazılı dilde kullanılan ve sayısı altı bine ulaşan deyimlerin yanı sıra, Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan beş bin beş yüz civarındaki deyimler de dikkate alındığında deyimlerin söz varlığımız açısından ne denli önemli olduğu anlaşılacaktır.

Her dilde çeşitli anlam olaylarına, anlatım biçimine uyan deyimler kullanılır.

Türkçenin bu yoldan yararlanarak anlatımı zor, ayrıntı sayılabilecek durum ve olayları çok ince benzetmelere yer vererek âdeta sahneye koyarak dile getiren bir dil olduğunu görüyoruz. "Bir pire için yorgan yakmak", "Öküz altında buzağı aramak" deyimleri uzun uzadıya anlatılabilecek olan durumları öz ve somut bir şekilde göz önüne koyan deyimlerimizdendir.

Türkçeye yabancı dillerden giren bazı deyimler de bulunmaktadır. Örneğin *alamet-i fârika* Arapçadan, "*eflâke ser çekmek*" Farsçadan, "*beyin yıkamak, rekor kırmak, yeşil ışık yakmak* gibi deyimler ise Batı dillerinden Türkçemize geçen d[illegible]erdir.

Örnek

- "Şimdi **ayıkla pirincin taşını.**"
- "Çocukların **tepesi attı,** herifleri boks yumruklarıyla yere sermeğe kalktılar."

Deyimler, kelime ve kelime gruplarıyla ifade edilirken; atasözleri tam bir yargı bildirmek durumundadır.

•Abayı Yakmak

Bu deyim mecazen birisine âşık olmak, tutulmak, gönül vermek gibi anlamlar ihtiva eder. Dervişler arasında birilerinin aşkının büyüklüğünden bahsedilecekse eskiden 'Ooo! Abası hayli yanıktır!' gibi ifadeler kullanılırmış.

Eski tekkelerin mimari kompleksi içinde bir mescit (veya cami), ortada şadırvanı olan bir avlu, avluyu çevreleyen derviş hücreleri, büyükçe bir dershane, mutfak, kiler, ambar *vs.* bulunduğu bilinmektedir. Bilhassa kış aylarında dershanenin ocağı harlı ateşle yakılarak dervişanın burada toplanmaları sağlanırdı. Böylece hem iktisat yapılır hem de uzun saatler mürşitten istifade ortamı oluşturulurdu.

İşte böyle bir kış gecesinde, yün abalarına bürünmüş dervişler dershanede halka olup şeyh efendiyi dinlemeye başlamışlar. Efendi hazretleri coştukça anlatmış, anlattıkça coşturmuş ve dervişler kendilerinden geçecek derecelere gelmişler. Bu sırada ocağa sırtı dönük dervişlerden birisinin abasına ateş sıçrayıp dumanı tütmeye başlamışsa da dervişin sıcaklığı hissettiği yok! İçindeki ateş, dışındakinin sıcağını bastırmış durumda. "Pir aşkına, Yâr aşkına (Allah aşkına!)" yanmaya devam ediyor. Nihâyet şeyh efendi dumanı fark edip bu müridini ikaz ile yanmaktan kurtarıyor ve arkadaşları arasında mahçup olmasın diye onu diğerlerine 'gerçek Hak âşığı' olarak tanıtıyor.

Şimdi argo lisanında kullanılan 'abayı yakmak' deyimi, işte o hadisenin yadigârıdır. (İskender Pala)

ATASÖZLERİ

Bir toplumun bilgeliğini, tecrübelerini, dünya görüşünü ve anlatım gücünü yansıtan atasözleri, yüzyıllar boyunca yaşayan sözlerdir. *Atasözleri de tıpkı deyimler gibi aynı dilin değişik lehçelerinde varlığını sürdürmekte, böylece bir dilin değişik lehçeleriyle aynı dilin öz malı olduğunu göstermektedir*. Örneğin "Gülme komşuna gelir başına" atasözümüzü bugün Kazak lehçesinde hemen hiç değişmeden kalmış biçimiyle görülmektedir.

Deyimler kelime ve kelime gruplarıyla ifade edilirken, atasözleri tam bir yargı bildirmek durumundadır. Bu sebeple atasözlerinin deyimlerden farklı olarak bir hüküm bildirmesi zorunluluğu vardır."Kır atın yanında duran ya huyundan, ya suyundan" atasözü eksiltili bir cümle olmasına rağmen, bir yargı bildirmektedir. Burada, uzun süre aynı ortamı paylaşan insanların birbirlerinden etkileneceği şeklinde bir mana ifade edilmektedir.

Örnek

- "**Gün doğmadan neler doğar,** dedikten sonra gülümseyerek yaklaştı."
- "Bunlar böyle işte! Ömür törpüleri! diyordu Müjgan. Ne olacak işte, armut uzağa düşmez, **armut dibine düşer!**"

Atasözleri sahip oldukları anlam özellikleri bakımından 3 grupta incelenirler:

Gerçek Anlamlı Atasözleri

Kullanılan atasözünün mecazi bir anlam ifade etmediği, sadece gerçek anlamıyla kullanıldığı durumlardır.

- *İnsanın canı, acıyan yerindedir*.
- Kişi, arkadaşından bellidir.
- Ölüm hak, miras helal.
- Sebepsiz ölüm olmaz.
- Ucuz alan pahalı alır.
- Damlaya damlaya göl olur.
- Ağaç yaşken eğilir.
- Ak akçe kara gün içindir.
- İş insanın aynasıdır.

Atasözleri gerçek, yarı mecaz ve mecaz anlam olmak üzere üç başlıkta incelenir.

Yarı Mecaz Anlamlı Atasözleri

Bu anlamı ihtiva eden atasözlerinde hem gerçek hem de mecaz anlam beraber kullanılmıştır. Bu da dilin anlam ve ifade gücünün ne kadar zengin ve kuvvetli olduğunun göstergesidir.

- *Ağacı kurt, insanı dert yer*.
- Bin dost az, bir düşman çoktur.
- Lafla peynir gemisi yürümez.
- Sabır acıdır, meyvesi tatlıdır.
- Yalancının evi yanmış, kimse inanmamış.

Mecaz Anlamlı Atasözleri

Mecazi bir ifadeye sahip atasözleridir.

- Acı patlıcanı kırağı çalmaz.

- Altın eşik, gümüş eşiğe muhtaç olur.
- Çivi çiviyi söker.
- Minareyi çalan kılıfını hazırlar.
- Tavşan dağa küsmüş, dağın haberi olmamış.
- Mum dibine ışık vermez.
- Ayağını yorganına göre uzat.
- Araba devrilince yol gösteren çok olur.

KALIPLAŞMIŞ SÖZLER

Kalıplaşmış sözler, deyimler, atasözleri ve ikilemeler gibi "kalıplaşmış" dil birimleridir. Bunlardan bir kısmı tıpkı atasözleri gibi ekleme ve çıkarma yapılamayacak türden değiştirilemeyen kalıplardır. Buna göre kalıplaşmış sözlerin bazı yapısal özellikleri vardır [6]:

a)Kalıplaşmış olma: Bu sözler ekleme ve çıkarma yapılamayan, değiştirilemeyen türden dil birimleridir. Örneğin "Allah rahmet eylesin" yerine "Rahmet Allah kılsın" diyemeyiz.

b)Genellikle cümle veya kelime öbeği dizilişiyle var olma: Diziliş biçimleri itibarıyla kimi zaman tam bir cümle özelliğinde kimi zaman da sözcük öbeği şeklinde var olan dil birimleridir. (Örn. Allah aşkına, iyi akşamlar, tövbe tövbe *vb*.)

c)Kimi cümle ve kelime öbeği türlerinde yer alma: Bu yapılar tıpkı atasözleri, deyimler gibi basit (Yerinde su mu çıktı?), bileşik (Giden ağam, gelen paşam), sıralı (Herkes gider Mersin'e biz gideriz tersine) ve eksiltili (Hem nalına hem mıhına [vuruyor]) olabilirler. Ayrıca zaman kipi olarak büyük bir oranda geniş zamanda çekimlenmiş yüklemli bir bildirme cümlesi (Halep oradaysa arşın burada) ve emir kipinde (Ayıkla pirincin taşını) kullanılırlar.

d)Az sayıda kelimeden oluşma: Bu birimlerin genel karakteristiklerinden biri de az sayıda kelime ile kurulmalarıdır. Bu onların kolayca akılda kalmalarını sağlar. Bazı kalıp sözleri diğerlerinden (atasözleri, deyimler ve ikilemeler) ayıran en önemli hususlardan biri bunların (kalıp sözlerin) kimi zaman tek kelimeden oluşmalarıdır. (Örn. Merhaba!)Bununla birlikte bu sözleri diğer yapılardan ayırabilmek için tek ölçüt elbette bu değildir.

Bilim dallarından sahne sanatlarına, mimariden kuyumculuğa kadar uzanan bir terim söz varlığından söz etmek mümkündür.

Öyleyse bu dil birimlerinin işlevlerini diğerlerinden ayıran hususlar üzerinde durmak gerekir. Bir şeyin işlevi onun en başta kullanım amacını sorgulamaktır. Elbette atasözleri, deyimler ve ikilemelerin kendilerine özgü kullanım amaçları vardır. Aynı şekilde kalıp sözlerin de öyledir. Örneğin boğazında bir şey kalan bir kimsenin sırtına vurup "helal" demek, arkasında ayrı bir dinî inanışa gönderme yapan kalıp sözdür. Demek ister ki "yediğin helaldir, ancak haram olsa boğazında kalabilirdi." Hapşıran birine "Çok yaşa" kalıp sözü de yine belli bir amaç doğrultusunda söylenen bir sözdür. Bunlar kültürel anlamda oluşan ve başka türlüsü yadırganan durumlar sebebiyle ortaya çıkan kalıp sözlerdir.

Ünlü kişilerin, hükümdarların, düşünürlerin, sanatçıların belli bir durumda, belli bir olay dolayısıyla söyledikleri, evrenselleşmiş sözlerdir. Bunlar, bir dilin söz

varlığında ya özgün biçimiyle ya da olduğu gibi çevirilerek yerleşmişlerdir. Sezar'ın "Sen de mi Brütüs!", Diyojen'in "Gölge etme başka ihsan istemem!" biçiminde Türkçede de kullanılan kalıplaşmış sözleri çeviri yoluyla aktarılmıştır. Kanuni'ye ait olan "Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi" mısrası, "Atı alan Üsküdarı geçti." ve "Vermeyince mabud, neylesin sultan Mahmud?" gibi sözler Türkçedeki kalıplaşmış sözlere örnek gösterilebili

Örnek

- ***"Olmak veya olmamak. İşte bütün mesele!*** Her canlının canbazlanmak hevesinde oynadığı ip oyunu: ipin sırtı."
- "Bu sözlerin üzerine kızcağız başını önüne eğmiş, Her insanın ameli boynuna asılmıştır, demiş, '**Görelim Mevlam neyler, neylerse güzel eyler."**
- ***"Şecaat arz ederken merd-i Kıpti sirkatin söyler."***

TERİMLER

Bilim, sanat, meslek ve bir spor dalıyla ilgili kesin anlamı olan özel bir kavramı gösteren gerçek anlamlı sözcüklere **terim** denir. Bilim dallarından sahne sanatlarına, mimariden kuyumculuğa kadar uzanan bir terim söz varlığından söz etmek mümkündür. *Bir dilin terim dağarcığının gelişmesi, o ülkenin bilim, teknik, sanat ve zanaat dallarının gelişmesine ve genişlemesine bağlıdır*.

Onan'a göre [7], Anlamları dar ve sınırlı olan terimler, sanat ve meslek kollarının üyeleri arasında kolayca anlaşmayı sağladıkları için bir ihtiyaçtan doğmuşlardır. Terim sözü Latince "son sınır" anlamına gelen "terminus"kelimesine benzetilerek "derlemek" fiilinin eski şekli olan "termek" fiiline –im eki getirilerek türetilmiştir. Terimlerin özelliklerinden biri bilimsel bir kavramın tek karşılığı olarak kullanılmalarıdır. Terim dışında kalan herhangi bir kelime cümlede yanında bulunduğu kelimelere göre anlamca ve görevce değişikliğe uğrayabilir. Anlam değişikliklerinden doğan bu durum, kelimeye çok değişik nüanslar kazandırır. Terimlerde ise böyle bir durum söz konusu olamaz. Terimlerin anlamları sabittir. Cümle içinde olsa bile değişik anlamlarda kullanılamazlar. Dilin genel kelimelerinin hangi anlama geldiği sözlüğe bakmadan cümledeki anlamında aşağı yukarı çıkarmak mümkündür. Terimlerin anlamları çok sınırlı ve özel olduğu için bunlarda böyle bir durum yoktur. Terimin bildirdiği anlam, yoruma açık değildir. Karşıladıkları kavramı net, açık ve kesin bir biçimde bildirirler. Terimler, halkın söz varlığında yer almaz ama halk ağzında kullanılıp da sonradan terim özelliği kazanmış kelimeler vardır. Gündelik dilde sık geçen bir kelimenin terim olarak kullanılması söz konusu olabilir. Kelimelerin temel yan ve mecaz anlamlarının yanında terim niteliğinde olan anlamları da vardır.

Örnek

- "İnsan bedeninde trilyonlarca **hücre,** insan hücresinde on binlerce molekül var."
- "Ama dünya metaıdır. **Helal**inden olsun, temiz olsun, **sünnete** uygun olsun."

ÇEVİRİ KELİMELER

Farklı dillerin kelime ve kavram alışverişiyle ortaya çıkan bir söz varlığıdır. Bir dilden farklı bir dile çevrilen kelimeler kimi zaman sadece anlamı, kimi zaman da o dilin kurallarıyla birlikte geçer. Bu tarz kelime ve ifadeler bazı başlıklar altında tasnif edilebilirler:

Tam çeviri (Yüz suyu dökmek deyimi Farsça: âb-ı rûy-ı rihten ve âb-ı rûy'dan çeviridir.)

Yarı çeviri (Gam yemek deyimi yine Farsçadaki gam horden'den çeviridir.) Bağımsız çeviri (Başyapıt kelimesi Fransızca chef d'oeuvre'den gelir.)

Anlamı etkilenenler (Banka kelimesinin para dışında bir anlamda kullanıldığı, göz bankası, organ bankası gibi kullanımlar bu gruba girer.)

Örnek

- "Evet o kesif dehasıyla doğmuş adamdı ve ben de onun kıyafetine büründüğüm için bunu **keşfetmiştim."**
- "Sağduyusu kendine **mübarek olsun!"** (Tanpınar)

Şey, tamam mı, sonracığıma, anladın mı, efendime söyleyeyim, var ya gibi sözler, doldurma sözlerden bazılarıdır.

DOLDURMA SÖZLER

Genellikle konuşma dilinde bir şeyi hatırlamak üzere zaman kazanma, söyleneni pekiştirip kesinleştirme gibi amaçlarla, konuşan kimsenin kullandığı, çoğu kez gereksiz olan kelimelere ve anlatım kalıplarına doldurma sözler denir.

Kelime hazinesi dar olan, genellikle konuşma esnasında düşünüp zaman kazanmaya çalışanların "doldurma sözler"e çokça başvurdukları görülür.

"Şey, tamam mı, sonracığıma, anladın mı, efendime söyleyeyim, var ya" gibi sözler bu başlık için örneklerden sadece bazılarıdır. Bugün özellikle gençlerin dilinde "var ya!, yok mu?" gibi kullanılan pek çok doldurma söze rastlamak mümkündür. " O Mehmet yok mu?" cümlesinde "yok mu" suçlama içeren bir kullanımdır. Demek ki sadece kelime dağarcığının yetersizliğinden değil kimi zaman da farklı niyetleri yansıtmak bakımından işlevsellik kazanan dil kalıpları olarak karşımıza çıkarlar. Aynı doldurma sözün (yok mu) başka amaçla kullanıldığını da görebiliriz. Örneğin "Yoncalık mahallesinden aşağı inerken sağdaki o tarihî cami yok mu işten onun tam arkasında." cümlesinde "yok mu" ifadesi "var" şeklinde bir bildirme ve hatırlatma işlevi görür.

Örnek

- "**Neyse…**Suyu indirdik."
- "**Var ya…**Su azaldı."

- "**Neyse…**Suyu indirdik."
- "**Var ya…**Su azaldı."

Bireysel Etkinlik

- Türkçede söz varlığına belirleyen en önemli göstergelerden biri atasözleri ve deyimlerdir. Günlük hayatta kullandığınız atasözleri ve deyimler nelerdir? Ayrıca bir TV dizisinde dilimizde önemli yer tutan atasözleri ve deyimlere ne kadar yer verilip verilmediğini araştırınız.

Özet

- **TÜRKÇENİN KİMLİK BİLGİLERİ II**
- Çok kısa bir zaman zarfında farklı milletler ve topluluklarla etkileşime giren Türk kültüründe önemli bir zenginlik ve çeşitlilik meydana gelmiş, bu da doğal olarak dile yansımıştır. Türkçe farklı milletlerden aldığı çeşitli unsurları bünyesinde eritmiş ve kendisine mal etmiştir. Özellikle farklı dillerden kelimelerin Türkçeye geçmesi bu yolla olmuştur.
- **TÜRKÇENİN SÖZ VARLIĞI**
- Kelime hazinesi, sözcük dağarcığı, sözcük dağarı, sözcük gömüsü, vokabüler ifadeleri yerine "söz varlığı" ifadesi de kullanılır.
- Yeryüzünde saf, arınmış bir dil yoktur. Milletler, tarihî zaman içinde coğrafya ve buna bağlı olarak kültür ve medeniyet dairesi değiştirirler. Geldikleri bu yeni coğrafyanın kültür kalıntıları üzerine kendi kültürlerini kurarlar. Coğrafyada, daha önce yaşamış olanların dilinden sözler kalır.
- **Türkçenin Söz Varlığının Temel Özellikleri**
- Aksan'a göre bir dilin söz varlığı şunlardan oluşur:
- **Temel Söz Varlığı**
- En temel ihtiyaçları karşılayan kelimeler, başta organları olmak üzere yemek, içmek, uyumak, gitmek, gelmek, almak, vermek gibi kavramlar; akrabalık adları, sayılar ve maddi ve manevi kültür içine giren çeşitli kavramlar bu başlık altında incelenir.
- **Yabancı Kelimeler**
- Her millet, ilişkide bulunduğu bir başka milletin dilinden etkilenir. Ticaret, siyaset, kültür ve sanat ilişkileri hemen dile yansır. Bu bakımdan dünyadaki her dil başka bir dilden kelimeler ihtiva eder.
- **DEYİMLER**
- Deyim, Türkçe sözlükte: "Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği" (Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, TDK. Yay. Ankara, 2005, s. 517) olarak tarif edilir. Az sözle çok şey ifade etmek maksadıyla kullanılan deyimler, Türkçenin ilk yazılı metinlerinden beri sıklıkla kullanılagelmiş ve Türkçenin söz varlığı içinde önemli bir yere sahip olmuştur.
- Genellikle atasözleriyle karıştırılan deyimler, oluşturulan kelime grupları içindeki en az bir kelimenin gerçek anlamı dışında kullanılmasıyla yeni bir anlamı karşılar. Anlatımı canlı ve etkili kılan, dildeki anlam inceliklerini ifade etmek amacıyla kullanılan deyimler, yapı olarak, tek tek anlamları olan sözlerden oluşmalarına rağmen, anlamlı parçalara ayrılamazlar.
- Deyimler, bir milletin gelenek ve göreneklerini, inançlarını ve hayat felsefesini yansıtır. Örneğin "ortadan kaybolmak" anlamında kullanılan "kırklara karışmak" deyiminde inançlarımızın, tuz ekmek hakkı, sofrası açık; yüz görümlüğü deyimlerinde ise gelenek ve göreneklerimizin, hayat felsefemizin izleri vardır.
- **ATASÖZLERİ**
- Bir toplumun bilgeliğini, tecrübelerini, dünya görüşünü ve anlatım gücünü yansıtan atasözleri, yüzyıllar boyunca yaşayan sözlerdir. Atasözleri de tıpkı deyimler gibi aynı dilin değişik lehçelerinde varlığını sürdürmekte, böylece bir dilin değişik lehçeleriyle aynı dilin öz malı olduğunu göstermektedir.

Özet (devamı)

- Deyimler kelime ve kelime gruplarıyla ifade edilirken, atasözleri tam bir yargı bildirmek durumundadır. Bu sebeple atasözlerinin deyimlerden farklı olarak bir hüküm bildirmesi zorunluluğu vardır. ”Kır atın yanında duran ya huyundan, ya suyundan” atasözü eksiltili bir cümle olmasına rağmen, bir yargı bildirmektedir. Burada, uzun süre aynı ortamı paylaşan insanların birbirlerinden etkileneceği şeklinde bir mana ifade edilmektedir.
- **KALIPLAŞMIŞ SÖZLER**
- Ünlü kişilerin, hükümdarların, düşünürlerin, sanatçıların belli bir durumda, belli bir olay dolayısıyla söyledikleri, evrenselleşmiş sözlerdir. Bunlar, bir dilin söz varlığında ya özgün biçimiyle ya da olduğu gibi çevrilerek yerleşmişlerdir. Sezar’ın “Sen de mi Brütüs!”, Diyojen’in “Gölge etme başka ihsan istemem.” biçiminde Türkçede de kullanılan kalıplaşmış sözleri çeviri yoluyla aktarılmıştır.
- **TERİMLER**
- Bilim, sanat, meslek ve bir spor dalıyla ilgili kesin anlamı olan, özel bir kavramı gösteren, gerçek anlamlı sözcüklere terim denir. Bilim dallarından sahne sanatlarına, mimariden kuyumculuğa kadar uzanan bir terim söz varlığından söz etmek mümkündür. Bir dilin terim dağarcığının gelişmesi, o ülkenin bilim, teknik, sanat ve zanaat dallarının gelişmesine ve genişlemesine bağlıdır.
- **ÇEVİRİ KELİMELER**
- Farklı dillerin kelime ve kavram alışverişiyle ortaya çıkan bir söz varlığıdır. Bir dilden farklı bir dile çevrilen kelimeler kimi zaman sadece anlamı, kimi zaman da o dilin kurallarıyla birlikte geçer.
- **DOLDURMA SÖZLER**
- Genellikle konuşma dilinde bir şeyi hatırlamak üzere zaman kazanma, söyleneni pekiştirip kesinleştirme gibi amaçlarla, konuşan kimsenin kullandığı, çoğu kez gereksiz olan kelimelere ve anlatım kalıplarına doldurma sözler denir. Şey, tamam mı, anladın mı, efendime söyleyeyim, var ya gibi sözler bu başlık için örneklerden sadece bazılarıdır.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Türkçenin köklü bir dil olmasındaki temel etken aşağıdakilerden hangisidir?
   a) Tarihî geçmişi ve farklı coğrafyalarda olan hâkimiyeti
   b) Sahip olduğu kelime sayısı
   c) Çok fazla değişmeyen yapısı
   d) Sondan eklemeli bir dil olması
   e) Çok fazla tamlama ve kelime grubuna sahip olması

2. Türkçede renk ve akrabalık kavramlarının geniş bir yelpazede olması aşağıdakilerden hangisini ifade eder?
   a) Birçok lehçe ve ağıza sahip olmasını
   b) Sahip olduğu kelime sayısının fazlalığını
   c) Türkçenin köklü bir geçmişe ve deneyimlere sahip olması
   d) Ses kuralları ve ses diziminin matematiksel olduğunu
   e) Kalıplaşmış sözlerin çok olduğunu

3. Bir dilde yabancı kelimelerin bulunması aşağıdakilerden hangisinin göstergesidir?
   a) Dil ailesinin geniş olduğunun
   b) Başka diller ve toplumlarla olan etkileşiminin
   c) Kelime sayısının fazla olmasının
   d) Zamanla yapısının değiştiğinin
   e) Dil bilgisi kurallarının esnek olduğunun

4. Türkçenin sondan eklemeli bir dil olması ona aşağıdakilerden hangisini kazandırmıştır?
   a) Kolay kelime ve kavram türetmeye yarar.
   b) Fiillerin cümlenin sonunda olmasını sağlar.
   c) Düzenli bir cümle dizilişine yarar.
   d) İki ünlünün kelime ortasında bulunmamasını sağlar.
   e) Kelime başında iki ünsüzün olmasını engeller.

5. "Saz" kelimesinin hem "çalgı aleti" hem de "sulak alan" anlamında kullanılması aşağıdakilerden hangisini ifade eder?
   a) Terim ifadelerin varlığını
   b) Ses kurallarının esnek olduğunu
   c) Bir sözcüğün hem gerçek hem mecaz anlamda kullanılabileceğini
   d) Türkçenin yapısının esnek olduğunu
   e) Bir sözcüğün birden fazla anlamı karşıladığını

6. “Kırmızı” ve “al” kelimelerinin aynı rengi karşılaması aşağıdakilerden hangisiyle açıklanır?
   a) Bir sözcüğün birden fazla anlamı karşılamasıyla
   b) Dilin yapısının esnek olmasıyla
   c) Birden çok sözcüğün aynı anlamı ifade etmesiyle
   d) Doldurma sözcüklerle
   e) Aynı dil ailelerinin yapıya olan etkisiyle

7. Türklerin birden çok lehçeye sahip olması aşağıdakilerden hangisinin sonucudur?
   a) Farklı coğrafyalara yayılmasının
   b) Dil ailesinden gelen esnek yapısının
   c) Temel söz varlığının geniş olmasının
   d) Kalıplaşmış ifadelerin çok olduğunun
   e) Yabancı kelimelere açık bir yapıda olduğununun

8. Temel söz varlığının anlamı aşağıdakilerden hangisidir?
   a) Dilin temel yapısında bulunan kelimeler
   b) Kalıplaşmış sözler
   c) Atasözleri ve deyimler
   d) Bireyin en temel ihtiyaçlarını karşılayan kelimeler
   e) Dilin sahip olduğu bütün kelime haznesi

9. Aşağıdakilerden hangisi gerçek anlamlı atasözüne bir örnektir?
   a) Acı patlıcanı kırağı çalmaz.
   b) Altın eşik, gümüş eşiğe muhtaç olur.
   c) Çivi çiviyi söker.
   d) Minareyi çalan kılıfını hazırlar.
   e) Sebepsiz ölüm olmaz.

10. Aşağıdaki atasözlerinin hangisinde mecazlı bir söyleyiş <u>yoktur</u>?
   a) Açık yaraya tuz ekilmez.
   b) Ay var yılı besler, yıl var ayı beslemez.
   c) Ak gün ağartır, kara gün karartır.
   d) Âlim unutmuş, kalem unutmamış.
   e) Dost ile ye iç; alışveriş etme.

Cevap Anahtarı

1.a,2.c,3.b,4.a,5.e,6.c,7.a,8.d,9.e,10.e

YARARLANILAN KAYNAKLAR

[1] Aksan, D. (1982). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim, I, II, III*. Ankara: TDK.
[2] Aksan, D. (1996). *Türkçenin Sözvarlığı*. Ankara: Engin.
[3] Yaman, E (2016). *Türkçenin Güncel Söz Varlığı*, Millî Eğitim, sayı: 210: 85-91, Ankara.
[4] Baydur, S. Y. (2007). *Dil ve Kültür*. İstanbul: Pan.
[5] Karahan, L. (1994). *99 Soruda Türkçe Kültürü*. (Haz. İskender Pala). İstanbul: Çocuk Vakfı .
[6] Gökdayı, H (2008). *Türkçede Kalıp Sözler,* Bilig, sayı 44: 89-110, Ankara.
[7] Onan, B. (2016). "Söz Varlığı Terminolojisi Üzerine Bir Analiz Çalışması", Millî Eğitim, Sayı: 210, s. 11-29, Ankara.

TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ

Atatürk Üniversitesi
Açıköğretim Fakültesi

İÇİNDEKİLER

- Ses
- Harf
- Türkçenin Genel Özellikleri
- Ünlüler
- Ses Uyumları
- Ünsüzler
- Ünsüz Uyumları

HEDEFLER

- Bu üniteyi çalıştıktan sonra;
  - Ses ve harfi birbirinden ayırt edebilecek,
  - Türkçenin genel özelliklerini öğrenebilecek,
  - Türkçede sesler ve seslerin özelliklerini tanıyabilecek,
  - Türkçede ses uyumları konusunda bilgi sahibi olabilecek,
  - Türkçedeki seslerin sınıflandırmasını yapabileceksiniz.

TÜRK DİLİ - I

Prof. Dr.
Lokman TURAN

ÜNİTE 6

© Bu ünitenin tüm yayın hakları Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi'ne aittir. Yazılı izin alınmadan ünitenin tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

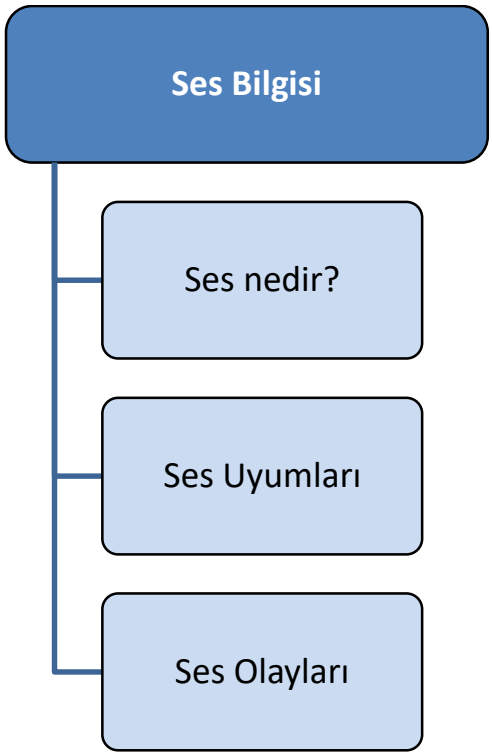
Ses Bilgisi
Ses nedir?
Ses Uyumları
Ses Olayları

GİRİŞ

Dil tanımlanırken üzerinde durulan en önemli husus, onun, seslerden örülmüş bir sistem olduğudur. Ancak insanın çıkarabildiği sesler sonsuz sayıda değildir. Diller arasındaki farkı meydana getiren ise bu sesler arasında kurulan bağlantılar ve bu bağlantıların kuruluş şekilleridir. Türkçe özellikle "sesli-ünlü-vokal"ler bakımından zengin bir dil olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkçenin zenginliği, kendine has ses uyumları ve özelliklerini de içinde barındırmaktadır. Türkçenin köklü bir geçmişe sahip olması ve diller arası etkileşim, dilde ses değişimlerini de beraberinde getirmiştir. Bir dili öğrenmenin ilk şartı, o dilin ses yapısını ve özelliklerini öğrenmekten geçer. Çünkü insanın dil ile karşılaştığı ilk uyaran, sestir. Birey duyduğu sesle kendini tanır, dünyayı anlar ve anlamlandırır. Sesleri birleştirerek kendini ifade eder, ihtiyaçlarını dile getirir. Bunları bilinç seviyesinde dil bilgisel bilgisi olmadan yapar. Doğuştan edindiği dil edinimine kendi yetisini de katarak dil edincinin farkındalığına varır.

Bir dilin ses bilgisine bakarak o dilin kimliği hakkında gerekli bilgilere sahip oluruz. Nitekim o dilin ses bilgisi bizlere dilin dil bilgisel ve dilbilimsel geçmişi hakkında bilgi verir. Dildeki seslerin eş ve art zamanlı olarak incelenmesi o dilin ses özellikleri ve dil bilimsel bağıntılarının sosyolojik ve kültürel anlam katmanlarını betimler. Böylece dildeki sesler düşüncelerimizin meşaleleri olarak söze dökülür.

Bu ünitede Türkçede kullanılan sesler ve bu seslerin bir araya gelmelerinde uyulması gereken kurallar işlenecektir.

SES NEDİR?

Ses; fizikte, müzikte ve dil biliminde çok kullanılan bir kelimedir.

Bütün gramer şekillerinin bünyesinde "ses" adı verilen küçük ve basit dil unsurları bulunur. Dil birlikleri parçalandığında en küçük parça olarak karşımıza ses çıkar. [1]

Dil bilgisine göre ses, ciğerlerden gelen havanın etkisiyle ses organlarında oluşan ve yayılarak kulakla duyulabilen titreşimdir.

Dil bilgisine göre ses, ciğerlerden gelen havanın etkisiyle ses organlarında oluşan ve yayılarak kulakla duyulabilen titreşimdir.

Ağız ve burun yoluyla çıkan ses, ham sestir. Buna "seda" denir. "Seda" dil bilgisine göre hiçbir şey ifade etmez. Yeni doğan çocuğun sesi böyledir.

Seda, ağızda özel bir amaç ve gayretle istenen kalıba dökülür ve istenirse ses hâline gelir. Yani ses, sedanın bir amaca göre yontulmuş şeklidir.

Seslerin tek başına anlamları yoktur.

- "e", "v" sesleri tek tek bizde hiçbir nesneyi, hareketi ya da kavramı uyandırmaz/çağrıştırmaz. Ancak kelime oluşturacak şekilde yan yana gelerek bir anlam ifede ederler.

Sesler, sadece kelime kurmada görev alırlar.

Sesler kaynaşma ve birleşme yoluyla **"*ev*"** şeklinde örülürse, zihinler arasındaki gizli antlaşmalar gereği bir anlam ifade ederler.

Öyleyse ses, tek başına anlamı olmayan, ancak anlamlı ve görevli dil birlikleri yapmaya yarayan dil malzemesidir.

HARF

Ses, havada yayılır ve kaybolur.

Sesin kalıcı olması/kaydedilmesi, her ses için kabul edilen bir sembolle/şekille mümkün olur.

Harfler, yazıda her ses için kabul edilen sembollerdir. Harf, sesin resmidir. Bir dildeki seslerden söz ederken " a, b, c, ç, d" harfleri demek yanlıştır.

TÜRKÇENİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Sözcüklerde [2, 3]

- Ünlü uyumu vardır.
- Sözcük başında birden çok ünlü bulunmaz.
- Sözcüklerde birden çok ünlü yan yana gelmez.
- Sözcük başında c, ğ, l, m, n, r, z ünsüzleri bulunmaz.
- Çekim, eklerle yapılır.
- Ön ek değil, son ek kullanılır.
- Soru ekle yapılır.
- Bitişkendir.

Adlarda [2, 3]

Harfler, yazıda her ses için kabul edilen sembollerdir.

- Belirlilik takısı yoktur.(Arapçadaki "el", İngilizcedeki "the", Almancadaki "der/die/das", Fransızcadaki "le/la" takıları gibi)
- Cinslik (erillik/dişilik) yoktur. (Arapçadaki "Latif/Latife" gibi)
- Çekim, iyelik ekleriyle yapılır.
- Sıfatlar adlardan önce gelir.
- Sıfatlardan sonra çokluk eki gelmez.

Söz diziminde

Belirtenler belirtilenlerden, nesneler eylemlerden, tamlayanlar tamlananlardan önce gelir.

ÜNLÜLER [2, 3]

Ses yolundan serbest olarak çıkan seslerdir. Türkçede 8 ünlü vardır: a, e, ı, i, o, ö, u, ü

Bu 8 ünlünün dördü kalın, dördü incedir. Ünlüyü çıkarırken ağzın aldığı biçime göre adlandırma yapılır.

- Kalın ünlüler: a, ı, o, u — İnce ünlüler: e, i, ö, ü
- Düz ünlüler: a, e, ı, i — Yuvarlak ünlüler: o, ö, u, ü
- Geniş ünlüler: a, e, o, ö — Dar ünlüler: ı, i, u, ü

Tablo 6.1.Türkçe ünlüler tablosu

	DÜZ		YUVARLAK	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
KALIN	a	ı	o	u
İNCE	e	i	ö	ü

Bu ünlülerden hiçbiri uzun değildir. *Türkçede uzun ünlü yoktur*.

Örnek

- "Kara", "okumak", "sevgi", "gönül", "yazıt" kelimelerinde uzun ünlü yoktur.

Türkçede uzun ünlü yoktur.

Uzun ünlü bulunan kelimeler yabancı kökenlidir.

Örnek

- "Adâlet, câhil, tarihî, îmâ, minâre, umûmi, şâir, kâtip, hikâye, şehrâyîn, asûman, dilârâ, pâdişâh, mâ, âb, âbırevân..." gibi.

Türkçede ünlüler belli kurallar içinde birbirlerine uyum gösterirler. Buna *ünlü uyumu* denir.

SES UYUMLARI [2, 3]

Türkçe kelimeleri yabancı kelimelerden ayıran başlıca özelliklerden biri ses uyumlarıdır.

Ünlü Uyumları

Türkçede ünlüler:

- Kalınlık-incelik
- Düzlük-yuvarlaklık bakımından uyum gösterirler.

Türkçe kelimelerde iki türlü ünlü uyumu görülür.

Büyük Ünlü Uyumu (Kalınlık-İncelik Uyumu)

Türkçe bir kelimenin ilk ünlüsü kalın ise öteki ünlüler de kalındır. İlk ünlü ince ise diğer ünlüler de ince olur. Ancak "-yor", "-ken", "-leyin", "-ki", "-(m)trak", "-daş", "-taş" ekleri bu uyumun dışında kalır.

- ***Kalın:*** altı-ncı, sıra-sı-n-dan, yaşa-ma-dığ-ı-nız
- ***İnce:*** yedi-nci, bir-i-si-n-den, emek-li-lik
- ***Uyum dışı ekler:*** -yor (gel-i-yor), -ken (al-ır-ken), +leyin (sabah+leyin), +ki (onun+ki), +(i)mtrak (yeşil+(i)mtrak, +daş (gönül+daş), +taş (meslek+taş)

Türkçe bir kelimenin ilk ünlüsü kalın ise öteki ünlüler de kalındır. Buna, Büyük Ünlü Uyumu denir.

Bireysel Etkinlik

- **mavi, elma, anne, kardeş, hangisi** kelimelerini büyük ünlü uyumu açısından inceleyiniz.

Küçük Ünlü Uyumu

Türkçe bir kelimede düz ünlülerden (a, e, ı, i) sonra düz ünlüler (a, e, ı, i) gelir.

Yuvarlak ünlüler (o, ö, u, ü) gelmez.

Örnek

- A'dan sonra a, ı gelir: arsa-ya, arsa-yı..
- E'den sonra e, i gelir: ece-ye, ece-yi...
- I'dan sonra ı, a gelir: yazı-yı, yazı-ya...
- İ'den sonra i, e gelir: iş-i, iş-e...

Bireysel Etkinlik

- **kavun, karpuz, çamur, yazıt, gelincik, kızamık, incelik** kelimelerini küçük ünlü uyumu bakımından inceleyiniz.

Türkçe bir kelimede yuvarlak ünlülerden (o, ö, u, ü) sonra ya *dar yuvarlak ünlüler* (u, ü), ya da *düz geniş ünlüler* (a, e) gelir.

Örnek

- O'dan sonra u, a gelir: Omuz, orta...
- Ö'den sonra ü, e gelir: Örtü, öte...
- U'dan sonra u, a gelir: uzun, uzak...
- Ü'den sonra ü, e gelir: üstün, ürkek...

Türkçe birleşik kelimelerde ünlü uyumu aranmaz.

Bireysel Etkinlik

- sonsuzluğa, ödemeli, uykusundan, ümitsizlik, oduncular kelimelerini küçük ünlü uyumuna uygunlukları açısından değerlendiriniz.

Türkçe birleşik kelimelerde ünlü uyumu aranmaz.

Örnek

- İncesu, Ulupınar, Karaboran, Keçikıran, vişneçürüğü, denizaltı... gibi

Birevsel Etkinlik

- Aydıntepe, merdiven, Afyonkarahisar, Çanakkale, Gümüşhane, çekirdek, günah, sultan kelimelerini ünlü uyumlarına göre değerlendiriniz.

ÜNSÜZLER

Ses yolunun daralması, kapanıp açılması ve ses organlarının birbirine yaklaşıp uzaklaşması durumlarında çıkan seslerdir.

Türkçede 21 ünsüz vardır: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z

Bu ünsüzler dışında Anadolu ağızlarında harfle temsil edilmeyen bazı ünsüzler de mevcuttur:

ġ (gaye), **ḥ ḫ** (hırlama), **ḳ** (katil), **ñ** (deniz/beniz) gibi

Ünsüzler çıkış noktaları bakımından gruplara ayrılırlar.

Ünsüzlerin oluşum yerleri dudaktan gırtlağa, ağız ve boğaz yolunun çeşitli noktalarında bulunur. Başta dil olmak üzere hareket edebilen organlar, birbirlerine yaklaşır ya da temas ederler.

Ünsüzler önden arkaya doğru oluşum noktalarına göre şöyle sıralanır:

Dudak ünsüzleri: **b, p, m**
Diş-dudak ünsüzleri: **f, v**
Diş ünsüzleri: **d, t, n, s, z**
Damak-diş ünsüzleri: **c, ç, j, ş**
Ön damak ünsüzleri: **g, k, l, r, y**
Arka damak ünsüzleri: **ğ**
Gırtlak ünsüzü: **h**
Oluşumlarında hava için geniş bir yol bulunan ünsüzler: **l, m, n, r, y**
Ünsüzler genizden çıkan (nazal) ünsüzler olarak da bir grup oluştururlar: **m** ve **n** gibi.
Bu ünsüzlerin oluşumunda hava, geniz yolundan çıkar.
Diğer bütün ünsüzler, ağız ünsüzleridir.

Kimi ünsüzler Anadolu ağızlarında harfle temsil edilmezler. **ġ** (gaye), **ḥ ḫ** (hırlama), **ḳ** (katil), **ñ** (deniz/beniz) gibi

ÜNSÜZ UYUMLARI

Ünlü-ünsüz uyumu:

Türkçe sözcüklerde ince ve kalın şekilleri bulunan *k, g, l* ünsüzleri *ince* ünlülerin yanında *ince*, *kalın* ünlülerin yanında *kalın* okunur.

ke, ki, kö, kü	ka, kı, ko, ku
ge, gi, gö, gü	ga, gı, go, gu
le, li, lö, lü	la, lı, lo, lu

Ses olayları/Türkçenin Ses özellikleri

Türkçe sözcüklerin sonunda *b*, *c*, *d* ve *g* ünsüzleri bulunmaz.

Örnek
- **ab, ilac, ad**

Türkçe sözcükler bu ünsüzlerin patlamalı biçimleri olan **p, ç, t, k** ünsüzleriyle biter.

Örnek
- **dip, ağaç, yurt, çok...**

Arapça ve Farsçadan Türkçeye girmiş son sesi **"b"** olan sözcükler Türkçede

"p" ile yazılır.

Örnek

•**kitab>kitap, harab>harap, sevab>sevap** gibi.

Ünsüz değişmesi

Türkçede **p, ç, t, k** ünsüzleri, iki ünlü arasında **b, c, d, ğ** ünsüzlerine dönüşür.

Örnek

•**dip>dibe,ağaç>ağacı, yurt>yurdumuz, sokak>sokağa...**

Bazı tek heceli sözcükler bu kuralın istisnası durumundadır.

Örnek

•**sap>sapı, saç>saça, at>atı, ak>akı...**

Türkçede ekler, büyük ünlü uyumu, küçük ünlü uyumu ve ünsüzlerin uyumu bakımından köklere uyar.

Arapça ve Farsçadan Türkçeye giren bazı sözcüklerde de bu kuraldışılık vardır:

Örnek

•**millet>milleti, hukuk>hukuka, inşaat>inşaatı...**

Ek-kök uyumu

Türkçede ekler, büyük ünlü uyumu, küçük ünlü uyumu, ünsüzlerin uyumu bakımından köklere uyar:

•**çocuk**>çocuğa, çocuğu, çocukluk
•**göz**>gözlük, gözlükçü, gözlükçülük
•**süt**>sütçü, sütçülük, sütçülüğe
•**dur-**>durum, durgun, durgunluk
•**sor-**>soru, sorun...

Ünlü farklılaşması

Fiil kök ve gövdeleri ünsüzle bitiyorsa, -(i)yor ekindeki "i" ünlüsü ünlü uyumuna uyar.

Örnek

•**gel-i-yor, al-ı-yor, sor-u-yor, gül-ü-yor...** gibi.

Türkçede **c, ğ, l, m, n, r, z** ünsüzleriyle sözcük başlamaz.

Örnek

•**cesaret, lamba, mektup, nefret, rakip, zafer...**

Türkçede konuşma sırasında vurgu nedeniyle ünlü düşmesi görülür: orada/orda, burada/burda vb.

Arapça ve Farsçadan Türkçeye geçmiş bazı sözcüklerin sonundaki **d** ünsüzü, Türkiye Türkçesinde **t**'ye dönüşür.

Örnek

•**derd>dert, merd>mert, ferd>fert...** gibi.

Türkçede konuşurken az çaba gösterme eğilimi vardır.

Ağız ve şivelerde pek çok sözcük kısaltılarak, hece sayısı azaltılarak veya genişlikler daraltılarak söylenir.

Örnek

•ufacık> ufak+cık'tan (k düşmüş)
•küçücük>küçük+cük (k düşmüş)
•sütlaç>süt+lü aş'tan (ü düşmüş; ç, ş olmuş.)

Türkçede konuşma sırasında vurgu nedeniyle ünlü düşmesi görülür.
Türkçede orta hece vurgusuzdur.
Vurgusuz orta hecenin ünlüsü düşer.

Örnek

•**orada>orda, burada>burda, şurada>şurda, nerede>nerde...**

En eski örneklerinden biri: **yalınguz>yalıngız>yalınız>yalnız** biçiminde görülür.

Ünlü Türemesi

Türkçeye Arapçadan ya da Batı dillerinden girmiş bazı sözcüklerin ön ve iç seslerinde ses türemeleri görülür.

- *Ön seste ünlü türemesi*: limon>ilimon, stop>istop, stepne>istepne...
- *İç seste ünlü türemesi:* akl>akıl, asl>asıl, asr>asır, devr>devir...
- *İç seste ünsüz türemesi:* fiat>fiyat, zaif>zayıf...

Türkçede sözcük başında iki ünsüz yan yana gelmez.

Batı dillerinden Türkçeye girmiş bu tür bazı sözcüklerin başında "i" ünlüsü türer:

Türkçe sözcüklerde iki ünlü yan yana gelmez.

Türkçe sözcüklerde iki ünlü yan yana gelmez.

Örnek

slav>İslav, skele>iskele...

Yabancı dillerden Türkçeye girmiş bazı sözcüklerde iki ünlü arasına bir yardımcı ünsüz girer. (**saat, caiz, nail, fail** istisna)

Örnek

- **mai> mavi** (v ünsüzü türemiş)
- **faide> fayda** (y ünsüzü türemiş)
- **gaib> kayıp** (y ünsüzü türemiş)
- **fiat> fiyat** (y ünsüzü türemiş)....

Ses düşmesi

Türkçede iç seste bulunan bir ya da birkaç sesin düşmesine denir.

Ünlü Düşmesi

Türkçe ya da Türkçeye ödünç girmiş sözcüklerin vurgusuz orta hecelerindeki dar ünlülerin (ı, i, u, ü) düştüğü görülür:

Örnek

- **gönül+ü> gönlü, oğul+u> oğlu, beniz+i benzi, göğüs+ü>göğsü, kavuş-ak> kavşak, çevir-il-mek> çevrilmek...**

Biri ünlü ile biten, diğeri ünlü ile başlayan iki sözcük birleşik sözcük oluştururken ilk sözcüğün sonundaki ünlü ile ikinci sözcüğün başındaki ünlü birleşerek tek ünlü hâline gelir.

Bu fonetik olay, **ünlü düşmesi** olduğu gibi **ünlü birleşmesi** olarak da adlandırılır.

Örnek

- **ne+için> niçin, kahve+altı> kahvaltı, pazar+ertesi>pazartesi, cuma+ertesi> cumartesi, sütlü+aş> sütlaç, bulama+aş> bulamaç**

Türkiye Türkçesine Arapçadan girmiş bazı ödünç sözcükler, ünlü ile başlayan ek fiille birleştiklerinde, ikinci hecedeki ünlüleri düşer ve Arapçadaki asıl şekillerine dönerler.

Örnek

- **bahs > bahis > bahsetmek, keşf > keşif > keşfetmek, devr > devir > devretmek, neşr > neşir > neşretmek, sabr > sabır > sabretmek, küfr > küfür > küfretmek...**

Türkçeye Arapçadan giren kimi ödünçe sözcükler ünlü ile başlayan ek fiille birleştiklerinde ikinci hecedeki ünlüler düşer. Bu durumda ünlü düşmesi varsa sözcük bitişik yazılır.

(Birleşme sırasında bu şekilde ünlü düşmesi varsa sözcük bitişik yazılır.)

Ses Benzeşmesi

Türkçeye ödünç olarak girmiş sözcüklerdeki seslerin birbirine benzetilmesi olayıdır.

Ünlü Benzeşmesi

Türkçe ya da Türkçeye girmiş bazı sözcüklerdeki birinci ünlü, daha sonra gelen ikinci ve üçüncü ünlüyü kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık, darlık-genişlik bakımından kendine benzetir.

Örnek

- A-E'nin A-A olması: **haste > hasta**
- İ-Ü'nün Ü-Ü olması: **için > için**
- Ü-İ'nin Ü-Ü olması: **müdir > müdür**
- A-A-İ'nin A-A-I olması: **kadaif > kadayıf**
- E-U'nun E-İ olması: **zeytun > zeytin**
-

Ünsüz Benzeşmesi

Bir sözcük içinde bulunan ünsüzlerden birinin komşu ya da uzak öteki ünsüze ton ve boğumlanma bakımından benzemesi olayıdır.

Ton bakımından benzeşme:

Örnek

- **sabah+dan > sabah+tan, saat+cı > saat+çi, beş+de > beş+te, yüzgeç + den > yüzgeç+ten**

Boğumlanma bakımından benzeşme

Örnek

- anbar > ambar , sünbül > sümbül, çenber > çember, saklanbaç > saklambaç, pençşenbe > perşenbe > perşembe

Bir sözcük içinde bulunan ünsüzlerden birinin komşu ya da uzak ötesi ünsüze ton ve boğumlanma bakımından benzeşmesine "ünsüz benzeşmesi" denir.

Türkçede ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine şimdiki zaman eki getirildiğinde fiil kök ve gövdesindeki **"a"** ve **"e"** ünlüleri **"-yor"** ekinden sonra darlaşır ve ünlü uyumlarına göre **ı, i, u, ü**'ye dönüşür.

Örnek

- **yaşa- > yaşıyor** (yaşa-yor değil)
- **ye- > yi-yor** (ye-yor değil)
- **bekle- > bekliyor** (bekle-yor değil)
- **oyna- > oynuyor** (oyna-yor değil)
- **öde- > ödüyor** (öde-yor değil)

Örnek Metin

FISTIKÇI ŞAHAPGİL

Gaziantep'te "**Fıstıkçı** Şahapgiller" diye tanınan bir aile vardı. Geçimini **fıstıktan** sağlayan bir aileydi. **Geçmişten** bugüne hep fıstık yetiştirerek hayatlarını sürdürmüşlerdi.

Ailenin büyüğü Şahap Bey, fıstık bahçesine girdi mi, **sabahtan** akşama kadar çıkmazdı. Bir **uçtan** bir uca kocaman bahçede türkü söyleyerek gezinirdi. Her **ağaçta** gençlik hatıraları saklıydı. Babasıyla **birlikte dikmişti** bu ağaçları. **Gençti** o zamanlar, **dinçti**, delikanlıydı. Bir fıstık âşığıydı sanki. Öyle ki herkes "Fıstığı **Şahap'tan** sor!" derdi.

Bir gün büyük oğlu Mesut **çocukça** bir soru sordu:

Baba," dedi, "insan üç yıl üst üste patates yetiştirse, **patatesten** bıkar. Sen bıkmadın mı bunca yıl fıstık **yetiştirmekten**?

Şahap Bey, **Mesut'tan** yana sevgiyle **baktı**.

"Sorunun cevabı şu **raftaki kitapta** yazılı." dedi. "Çok faydalı bir **kitaptır** o. **Birlikte** okuyalım mı?"

"Elbette" dedi Mesut.

Şahap Bey, önceden işaret koyduğu bir sayfayı **açtı** ve birkaç cümle okudu:

"İnsan, en iyi bildiği ve en çok sevdiği **işte gerçekten** başarılı olur. **Hedefte** bildiğin ve sevdiğin bir meslek olmalı. O **meslekte** en iyi olmaya çalışmalısın. Yoksa işin sonu **başarısızlıktır**. **Ahtan**, **vahtan**, **eyvahtan** kurtulamazsın. Yaşayacağın **pişmanlıktan** dolayı **hayattan** zevk alamazsın. Peki pişmanlık nedir? Yakıcı ve yıkıcı bir **histir**."

Kitabı **kapattıktan** sonra ekledi Şahap Bey:

"En iyi bildiğim ve çok sevdiğim **işten** niye vazgeçeyim? Sen de vazgeçme! **Fıstıkçı** geldik, **fıstıkçı** gidelim. **Meslektaş** olduk, **meslektaş** kalalım. Anlaştık mı?"

Mesut, Şahap Bey'in elini saygıyla **öptü**.

"**Anlaştık** baba" dedi. "**Fıstıkçıyız, meslektaşız**. Merak etme!"

(T. ŞİMŞEK)

Yukarıda p, ç, t, k, ş, h, p sesleriyle biten sözcüklere gelen eklerin tonlu seslerle başladığı görülüyor.

Örnek Metin

İKİNCİ SÜMBÜL SİNAN

"Kambersiz düğün olmaz" derler. **Çembersiz** geometri de olmaz. Ne ilgisi var diyeceksiniz. **Kamber** aynı zamanda matematik öğretmeniyse neden olmasın?

Peki **Kanber** Bey nasıl bir öğretmen? Bir kere mesleğinde bir numara... Öğrencileriyle kurduğu iletişim çok iyi...

Her **Çarşamba perşembe** günü öğrencileriyle **saklambaç** oynayan bir öğretmen. 24 Kasım Öğretmenler Gününde yük **ambarından** çağırdılar Kamber Bey'i. "Allah Allah" dedi kendi kendine. "Yük **ambarıyla** ne işim olur ki benim?"

Ambara gitti. Bir de ne görsün? Öğrencileri armağan olarak bir kamyon **sümbül** göndermişler. Düşünebiliyor musunuz? Bir kamyon dolusu **sümbül**...

"Allah iyiliğinizi versin çocuklar!" diye güldü **Kamber** Bey. "Şimdi ben bu kadar **sümbülü** ne yapayım?"

Kamyoncuya "Sür bakalım bizim okula!" dedi.

Kamyonu okulun önünde durdurdu. Bir **kamyon sümbülü** bütün öğrencilere dağıttı.

Edebiyat tarihimizde **Sümbül** Sinan diye bir şair vardı. "Gül alırlar gül satarlar / Gülden terazi tutarlar / Gülü gül ile tartarlar / Çarşı pazarı güldür gül." demişti.

Şimdi Millî Eğitimimizde görev yapan bir **Sümbül** Öğretmen var. **Sümbül Kamber**... Öğrencileri daha şimdiden "Gider **sümbül** gelir **sümbül** / Dağıttığı bin bir **sümbül** / Çantası **sümbül** bahçesi / Elinde tebeşir **sümbül**" diye bir şiir yazdılar bile.

Yakında kendisi de **Sümbül** Sinan gibi şiirler yazmaya başlarsa kimse şaşırmasın.

Galiba ikinci **Sümbül** Sinan vakasıyla karşı karşıyayız.

Ne diyelim? Vatana, millete, Millî Eğitim camiasına hayırlı olsun.

(T. ŞİMŞEK)

Bireysel Etkinlik

- Türkçe ve Arapçada ünlü ve ünsüz sesler arasında fark var mıdır, araştırınız.

Özet (devamı)

- **TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ**
- **SES NEDİR?**
- Dil bilgisine göre ses, ciğerlerden gelen havanın etkisiyle ses organlarında oluşan ve yayılarak kulakla duyulabilen titreşimdir.
- Seslerin tek başına anlamları yoktur.
- Sesler sadece kelime kurmada görev alırlar. Öyleyse ses, tek başına anlamı olmayan, ancak anlamlı ve görevli dil birlikleri yapmaya yarayan dil malzemesidir.
- **HARF**
- Ses, havada yayılır ve kaybolur.
- Sesin kalıcı olması/kaydedilmesi, her ses için kabul edilen bir sembolle/şekille mümkün olur.
- Harfler, yazıda her ses için kabul edilen sembollerdir.
- Harf, sesin resmidir. Bir dildeki seslerden söz ederken " a, b, c, ç, d" harfleri demek yanlıştır.
- **TÜRKÇENİN GENEL ÖZELLİKLERİ**
- **Sözcüklerde**
- Ünlü uyumu vardır.
- Sözcük başında birden çok ünlü bulunmaz.
- Sözcüklerde birden çok ünlü yan yana gelmez.
- Sözcük başında c, ğ, l, m, n, r, z ünsüzleri bulunmaz.
- Çekim, eklerle yapılır.
- Ön ek değil, son ek kullanılır.
- Soru, ekle yapılır.
- Bitişkendir.
- **Adlarda**
- Belirlilik takısı yoktur. (Arapçadaki "el", İngilizcedeki "the", Almancadaki "der/die/das", Fransızcadaki "le/la" takıları gibi)
- Cinslik (erillik/dişilik) yoktur. (Arapçadaki "Latif/Latife" gibi)
- Çekim, iyelik ekleriyle yapılır.
- Sıfatlar adlardan önce gelir.
- Sıfatlardan sonra çokluk eki gelmez.
- **Eylemlerde**
- Çeşitleri boldur.
- Ekleri boldur.
- Yardımcı eylemler "i-", "tur-", "ol-" biçimindedir.
- "Malik olmak/sahip olmak" anlamında bir eylem yoktur.
- Olumsuz hareket için "değil, yok" gibi özel eylemler vardır.
- **Söz diziminde**
- Belirtenler belirtilenlerden, nesneler eylemlerden, tamlayanlar tamlananlardan önce gelir.
- **ÜNLÜLER**
- Ses yolundan serbest olarak çıkan seslerdir. Türkçede 8 ünlü vardır: a, e, ı, i, o, ö, u, ü

Özet (devamı)

- Bu 8 ünlünün dördü kalın, dördü incedir. Ünlüyü çıkarırken ağzın aldığı biçime göre adlandırma yapılır.
- Türkçede uzun ünlü yoktur. Uzun ünlü bulunan kelimeler yabancı kökenlidir.
- Türkçede ünlüler belli kurallar içinde birbirlerine uyum gösterirler. Buna ünlü uyumu denir.
- **SES UYUMLARI**
- Türkçe kelimeleri yabancı kelimelerden ayıran başlıca özelliklerden bir ses uyumlarıdır.
- **Ünlü Uyumları**
- Türkçede ünlüler:
  - Kalınlık-incelik
  - Düzlük-yuvarlaklık bakımından uyum gösterirler.
- Türkçe kelimelerde iki türlü ünlü uyumu görülür.
- **Büyük Ünlü Uyumu (Kalınlık incelik uyumu)**
- Türkçe bir kelimenin ilk ünlüsü kalın ise öteki ünlüler de kalındır. İlk ünlü ince ise diğer ünlüler de ince olur. Ancak "yor", "ken", "leyin", "ki", "(m)trak", "daş", "taş" ekleri bu uyumun dışında kalır.
- **Küçük Ünlü Uyumu**
- Türkçe bir kelimede düz ünlülerden (a, e, ı, i) sonra düz ünlüler (a, e, ı, i) gelir. Yuvarlak ünlüler (o, ö, u, ü) gelmez.
- Türkçe bir kelimede yuvarlak ünlülerden (o, ö, u, ü) sonra ya dar yuvarlak ünlüler (u, ü), ya da düz geniş ünlüler (a, e) gelir.
- Türkçe birleşik kelimelerde ünlü uyumu aranmaz.
- **ÜNSÜZLER**
- Ses yolunun daralması, kapanıp açılması ve ses organlarının birbirine yaklaşıp uzaklaşması durumlarında çıkan seslerdir.
- Türkçede 21 ünsüz vardır: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z
- Bu ünsüzler dışında Anadolu ağızlarında harfle temsil edilmeyen bazı ünsüzler de vardır:
- ġ (gaye), ḥ ḫ (hırlama), ḳ (katil), ñ (deniz/beniz) gibi
- **ÜNSÜZ UYUMLARI**
- **Ünlü-ünsüz uyumu:**
- Türkçe sözcüklerde ince ve kalın şekilleri bulunan k, g, l ünsüzleri ince ünlülerin yanında ince, kalın ünlülerin yanında kalın okunur.
- **Ses olayları/Türkçenin Ses özellikleri**
- Türkçe sözcüklerin sonunda b, c, d ve g ünsüzleri bulunmaz.
- Türkçe sözcükler bu ünsüzlerin patlamalı biçimleri olan p, ç, t, k ünsüzleriyle biter.
- Arapça ve Farsçadan Türkçeye girmiş son sesi "b" olan sözcükler Türkçede "p" ile yazılır.
- **Ünsüz değişmesi**
- Türkçede p, ç, t, k ünsüzleri, iki ünlü arasında b, c, d, ğ ünsüzlerine dönüşür.
- Bazı tek heceli sözcükler bu kuralın istisnası durumundadır.
- Arapça ve Farsçadan Türkçeye giren bazı sözcüklerde de bu kuraldışılık vardır.
- Türkçede patlamalı ünsüzle biten sözcüğe getirilen eklerin ilk sesi de patlamalı ünsüz olur.

Özet (devamı)

- **Ek-kök uyumu**
- Türkçede ekler, büyük ünlü uyumu, küçük ünlü uyumu, ünsüzlerin uyumu bakımından köklere uyar.
- **Ünlü farklılaşması**
- Fiil kök ve gövdeleri ünsüzle bitiyorsa, -(i)yor ekindeki "i" ünlüsü ünlü uyumuna uyar.
- Türkçede c, ğ, l, m, n, r, z ünsüzleriyle sözcük başlamaz.
- Arapça ve Farsçadan Türkçeye geçmiş bazı sözcüklerin sonundaki d ünsüzü, Türkiye Türkçesinde t'ye dönüşür.
- Ağız ve şivelerde pek çok sözcük kısaltılarak, hece sayısı azaltılarak veya genişlikler daraltılarak söylenir.
- Türkçede konuşma sırasında vurgu nedeniyle ünlü düşmesi görülür.
- Türkçede orta hece vurgusuzdur.
- Vurgusuz orta hecenin ünlüsü düşer.
- **Ünlü Türemesi**
- Türkçeye Arapçadan ya da Batı dillerinden girmiş bazı sözcüklerin ön ve iç seslerinde ses türemeleri görülür.
- Türkçeye Arapçadan ya da Batı dillerinden girmiş bazı sözcüklerin ön ve iç seslerinde ses türemeleri görülür.
- a) Ön seste ünlü türemesi: limon>ilimon, stop>istop, stepne>istepne...
- b) İç seste ünlü türemesi: akl>akıl, asl>asıl, asr>asır, devr>devir...
- c) İç seste ünsüz türemesi: fiat>fiyat, zaif>zayıf...
- Türkçede sözcük başında iki ünsüz yan yana gelmez. Batı dillerinden Türkçeye girmiş bu tür bazı sözcüklerin başında "i" ünlüsü türer.
- Türkçe sözcüklerde iki ünlü yan yana gelmez.
- Yabancı dillerden Türkçeye girmiş bazı sözcüklerde iki ünlü arasına bir yardımcı ünsüz girer. (saat, caiz, nail, fail istisna)
- **Ses düşmesi**
- Türkçede iç seste bulunan bir ya da birkaç sesin düşmesine denir.
- **Ünlü düşmesi**
- Türkçe ya da Türkçeye ödünç girmiş sözcüklerin vurgusuz orta hecelerindeki dar ünlülerin (ı, i, u, ü) düştüğü görülür. Biri ünlü ile biten, diğeri ünlü ile başlayan iki sözcük birleşik sözcük oluştururken ilk sözcüğün sonundaki ünlü ile ikinci sözcüğün başındaki ünlü birleşerek tek ünlü hâline gelir.
- **Ses Benzeşmesi**
- Türkçeye ödünç olarak girmiş sözcüklerdeki seslerin birbirine benzetilmesi olayıdır.
- **Ünlü benzeşmesi**
- Türkçe ya da Türkçeye girmiş bazı sözcüklerdeki birinci ünlü, daha sonra gelen ikinci ve üçüncü ünlüyü kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık, darlık-genişlik bakımından kendine benzetir.
- **Ünsüz benzeşmesi**
- Bir sözcük içinde bulunan ünsüzlerden birinin komşu ya da uzak öteki ünsüze ton ve boğumlanma bakımından benzemesi olayıdır.
- Türkçede ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine şimdiki zaman eki getirildiğinde fiil kök ve gövdesindeki "a" ve "e" ünlüleri "yor" ekinden sonra darlaşır ve ünlü uyumlarına göre ı, i, u, ü'ye dönüşür.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde ünlü düşmesiyle ilgili bir yazım yanlışı yapılmıştır?
   a) Çocuğun ağızı yara içinde kalmış.
   b) Adamın burnu çok kanamış.
   c) Çocuğun boynu tutulmuştu.
   d) Çocuk boyalarla alnını boyamıştı.
   e) Göğsündeki sızı günden güne artıyordu.

2. Aşağıdaki sözcüklerin hangisine ünlü ile başlayan bir ek getirildiğinde "ünsüz değişmesi" olmaz?
   a) Uçak
   b) Ağaç
   c) Renk
   d) Tut
   e) Bıçak

3. Aşağıdaki altı çizili sözcüklerden hangisi yalın durumdadır?
   a) Çocuk neşeyle top oynuyordu.
   b) Annesi dün okula gelmişti.
   c) Bu köyde sıkıntı içinde yaşamış.
   d) Kırmızı ona çok yakışmış.
   e) Çevreye karşı duyarlı bir insandır.

4. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde ünlü daralmasına örnek vardır?
   a) Dağlardan serin bir rüzgâr geliyordu.
   b) Sen gelmedin diye sabaha kadar uyumadı.
   c) Gözlerim her yerde seni arıyor.
   d) Senin okulunun önünde durmuşlar.
   e) Aklımdaki soruları sen cevapladın.

   Sonu sert ünsüzle biten tek heceli sözcüklerde genellikle ünsüz değişimi olmaz.

5. Aşağıdaki sözcüklerin hangisi bu kurala aykırı bir örnektir?
   a) Kat
   b) Çat
   c) Yurt
   d) Top
   e) Et

6. Aşağıdaki atasözlerinin hangisinde yardımcı ses yoktur?
   a) Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar.
   b) İyi dost kara günde belli olur.
   c) Adamın iyisi iş başında belli olur.
   d) Akılsız başın cezasını ayaklar çeker.
   e) Elini ayağını bağlamıştı.

7. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde sert ünsüz yumuşamasına uğrayan bir kelime yoktur?
   a) Yaz tatilinde oldukça dinlendik.
   b) Soğuğa karşı tedbirli olmalıyız.
   c) Bu işten umudum kesildi.
   d) Kitabımı çantama yerleştirdim.
   e) Ayağını masanın köşesine vurdu.

8. Aşağıdakilerin hangisinde büyük sesli uyumu kuralına uymayan bir kelime vardır?
   a) Sabahtan beridir ince bir yağmur.
   b) Kapılar kapanmış, sokaklar çamur.
   c) Yağıyor soğuk bir sesle karışık.
   d) Dışarıdan ne bir ses, ne de bir ışık geliyor.
   e) Evler sıra sıra ardışık bir halde.

9. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde ünsüz yumuşamasının örneği yoktur?
   a) Dil, her şeyden önce bir iletişim aracıdır.
   b) Son yıllarda okuyucu sayısı iyice azaldı.
   c) O, hayatın tadını çıkarmanın peşindeydi.
   d) Ben de onun ardı sıra evden çıktım.
   e) Kalbimin ta en derin yerindeydi.

10. Aşağıdakilerin dizelerin hangisinde "ünsüz yumuşaması"na örnek olabilecek bir sözcük yoktur?
   a) Bakakalırım giden geminin ardından
   b) Sende seyrediyorum denizlerin en mavisini
   c) Gökyüzünün başka rengi de varmış
   d) Şu dağın başında kar ben olaydım
   e) Yüreğinin sesi duyuluyor ötelerden

Cevap Anahtarı

1.a,2.d,3.a,4.c,5.c,6.b,7.a,8.d,9.b,10.d

YARARLANILAN KAYNAKLAR

[1] Kırkkılıç, A. vd. (2002). *Türk Dili Yazılı Anlatım ve Kompozisyon Bilgileri,* Erzurum: Aktif.

[2] Gencan, T.N. (1979). *Türk Dil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

[3] Gülensoy, T. (2001). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ.

KELİME BİLGİSİ VE EKLER

Atatürk Üniversitesi
Açıköğretim Fakültesi

İÇİNDEKİLER

- Kelime
  - Basit (Yalın, Kök) Kelimeler
  - Türemiş Kelimeler
  - Birleşik Kelimeler
- Ekler
  - Çekim Ekleri
  - Yapım Ekleri

HEDEFLER

- Bu üniteyi çalıştıktan sonra;
  - Kelime türleri hakkında bilgi sahibi olabilecek,
  - Basit, türemiş ve birleşik kelimeleri kavrayarak bunlarla ilgili örnekler verebilecek,
  - Türkçede kök ve gövdelere gelen ekleri öğrenebilecek,
  - Çekim ve yapım eklerinin anlama yaptıkları katkıları fark edebileceksiniz.

TÜRK DİLİ I

Doç. Dr.
Oğuzhan SEVİM

ÜNİTE
7

© Bu ünitenin tüm yayın hakları Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi'ne aittir. Yazılı izin alınmadan ünitenin tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

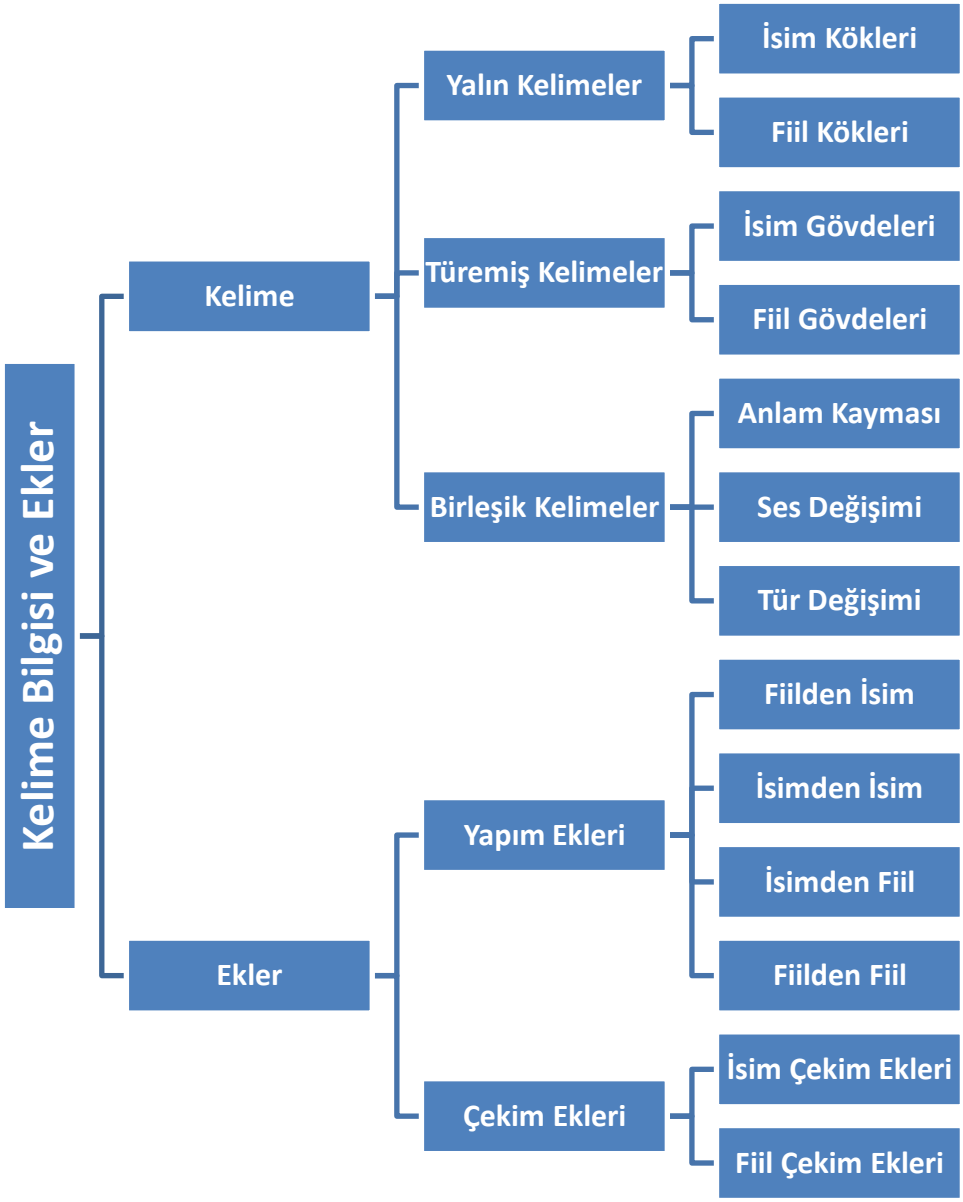
Kelime Bilgisi ve Ekler
Kelime
Ekler
Yalın Kelimeler
Türemiş Kelimeler
Birleşik Kelimeler
Yapım Ekleri
Çekim Ekleri
İsim Kökleri
Fiil Kökleri
İsim Gövdeleri
Fiil Gövdeleri
Anlam Kayması
Ses Değişimi
Tür Değişimi
Fiilden İsim
İsimden İsim
İsimden Fiil
Fiilden Fiil
İsim Çekim Ekleri
Fiil Çekim Ekleri

GİRİŞ

Sevgili öğrenciler; bu ünitede ele alınan temel başlıklar, kelime bilgisi ve ekler konularıdır. Konu anlatımına öncelikle kelime bilgisi ile başlanmış, daha sonra kelimeler üzerine getirilen ekler vasıtasıyla ortaya çıkan anlam farklılıkları ve ilişkileri üzerinde durularak eklerin fonksiyonlarının fark edilmesine çalışılmıştır.

Bir dile ait kelimeler, o dilin düşünce dünyasının en tipik yansımalarıdır. İnsanlar düşüncelerini önce ses ve sonrasında anlamlı biçimler olan kelimeler aracılığıyla dile getirirler. Düşüncelerin anlamlı birimler hâline gelmesini sağlayan kelimelerin insanların düşünme becerileri üzerinde de önemli etkileri bulunmaktadır. Bu sebeple farklı uzman ve bilim insanlarınca çeşitli kelime tanımları yapılmıştır. Bu tanımlamalara bakıldığında bunlardan kiminin şekil, kiminin anlam, kiminin de hem şekil hem de anlam bakımından kelimeyi tanımlamaya çalıştığı görülmektedir. Fakat her ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın, kelimelerin düşünce hayatımızdaki önemi yadsınamaz.

Ünitede "Kelime Bilgisi" başlığında yalın, türemiş ve birleşik sözcüklerin oluşumu örneklendirilerek ifade edilmiştir. Yalın kelimeler isim, fiil ve kökteş kelimeler; türemiş kelimeler, isim ve fiil gövdeleri; birleşik kelimeler ise anlam kayması, ses ve tür değişimi yoluyla oluşma durumlarına göre ele alınmış, her bir alt başlıkta yeterince örnek verilmeye çalışılmıştır.

Ekler konusu kendi içerisinde çekim ve yapım ekleri olmak üzere iki alt başlıkta işlenmiştir. Çekim ekleri, isim ve fiil çekim ekleri; yapım ekleri ise isimden isim, isimden fiil, fiilden isim, fiilden fiil yapım ekleri olarak incelenmiştir.

KELİME BİLGİSİ

Tek başına kullanılabilen, cümleler kurmamıza yarayan, anlamı ve dil bilgisi görevi bulunan dil ögelerine *kelime* denir. Kelimeler, dilimizdeki seslerden örülü yapılardır. Bu sebeple kelimeyi oluşturan en küçük yapı biriminin ses olduğu söylenebilir. Sesler belli bir şekilde dizilerek sözcükleri oluşturur ve bu dizilişteki her bir ses *fonem* adını alır. Bir sesin fonem olabilmesi için bu diziliş içerisinde yer alması gerekir. Aksi takdirde "Her ses bir fonemdir." demek yanlış olur. Örneğin; bağımsız bir "k" sesi fonem değildir. Fakat bu "k" sesi, "Türk" kelimesindeki seslerin dizilişinde yer aldığında bir fonem değeri kazanmış olur.

Kelimenin tanımında geçen *anlamı ve dil bilgisi görevi bulunan* ifadesinin ayrıca ele alınması gerekir. Çünkü dildeki tüm kelimelerin anlamlı olduğu söylenemez. Bazı sözcükler tek başlarına kullanıldığında anlamlı değilken cümle içerisinde kullanıldığında anlamlı hâle gelmektedir. Görevli elemanlara edat, bağlaç ve ünlemler; hem anlamlı hem de görevli kelimelere ise isimler, sıfatlar, zarflar, zamirler ve fiiller örnek verilebilir.

Kelimeler yapılarına göre üçe ayrılmaktadır:

- Basit (yalın) kelimeler
- Türemiş kelimeler
- Birleşik kelimeler

Basit Kelimeler

Herhangi bir yapım eki almamış ve tek bir sözcükten oluşan kelimelere *basit (yalın) kelime* adı verilir. Basit kelimeler, kök hâlindeki kelimelerdir.

Yabancı sözcüklerin basit, türemiş ya da birleşik kabul edilmesine dair Türkçede bazı kurallar vardır. Türkçenin kurallarına göre birleşik sözcük olmamış ya da Türkçe bir ekle türetilmemiş sözcükler Türkçede basit kelime olarak kabul edilir. Örneğin; laptop sözcüğü İngilizce "lap (kucak)" ve İngilizce "top (üst)" sözcüklerinden oluşmakta iken laptop Türkçede basit sözcük olarak ele alınmaktadır. Arapça *kâtip* kelimesine bakıldığında ise kelimenin kökünün "*ktb*" olduğu görülmektedir. Fakat bu kökten türetilen bir sözcük olan kâtip, Türkçe bir yapım eki alarak türetilmediği için basit yapıda kelime kabul edilir.

Türkçede kök hâlindeki kelimeler ek aldıklarında kökte yapısal bir değişim gerçekleşmez. Fakat bu duruma uymayan *istisnalar* aşağıda ifade edilmeye çalışılmıştır:

Basit kelimeler, kök hâlinde kelimelerdir.

- Ben ve sen sözcükleri yönelme hâli eki aldıklarında kökte değişikliğe uğrarlar.

Ben > Bana Sen > Sana

- Sert sessizle biten bazı köklere ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde kökün sert ünsüzünde yumuşama olur.

Kap > Kaba Gök > Göğer-

- Türkçede kök hâlindeki sözcüklerin tek heceli olduğu yönünde yaygın bir kanı vardır. Kökbilimsel araştırmaların bu kanıyı desteklemesine rağmen birden fazla heceden oluşan kök hâlindeki kelimeler de bulunmaktadır. Bu sözcüklerin köken bilgisi hakkında yeterli bilgi olmadığı için bu sözcükler basit yapıda sözcük kabul edilmektedir.

Örnek: Bacı, burun, eksi, iyi, kağnı, buzağı, sinir *vb.*

- Bir kök geniş ünlü ile bitiyor ve bu köke "y" ile başlayan ya da "y"nin yardımcı ses olarak kullanıldığı bir ek getirildiğinde kökteki geniş ünlü darlaşır.

Ye- > Yiyor ye- > Yiyecek

De- > Diyor De- > Diyecek

- Günümüzde iki heceden oluşmasına rağmen kök olarak kabul edilen bazı sözcüklere bir ek getirildiğinde, ikinci hecedeki ünlünün düştüğü görülür.

Burun-um > Burnum Omuz-um > Omzum

Oğul-um > Oğlum Göğüs-üm > Göğsüm

- Günümüzde kök gibi görünen ve "k" ünsüzü ile biten kelimelerden bazıları, ek aldıklarında bu "k" ünsüzünün düştüğü görülür.

Ufak-cık > Ufacık Küçük-cük > Küçücük

Alçak-cık > Alçacık Minik-cik > Minicik

Basit kelimelerin türleri

Basit kelimeler, kök hâlindeki kelimelerdir. Kök hâlindeki kelimeler ise isim ya da fiil kökü olarak bulunmaktadır.

İsim kökleri

Kök durumundaki isim soylu kelimelerdir. Bu kelimeler cümle içerisinde isim, sıfat, zarf, zamir, bağlaç ve edat görevinde kullanılabilir.

Kan, göz, pek, tepe, bel, yol, su, büyük, lakin eyvah…

- İsim kökleri mastar eklerini (mek/mak) almaz.

Gözlük sözcüğünün kökü "göz" sözcüğüdür. Bu sözcüğe mastar eki getirilemez. *Bir sözcüğe mastar ekleri getirilemediği takdirde o sözcük isim köküdür.*

- Yansıma kökler de isim soylu kelimeler grubunda yer almaktadır.

Fıs, tıs, güm, şar, vız, cız….

Fiil Kökleri

İş, oluş, durum bildiren kök hâlindeki fiillerdir:

Aç-, iç-, çiz-, gel-, boz-, bil-, et-, sev-, bak-, koş-, sat-, piş-, şaş-…

Bir kökün fiil kökü olup olmadığını anlamak için mastar eki getirilir.

- İsim soylu kökler mastar ekini almazken fiil kökleri mastar eklerini alır. *Bir kökün fiil kökü olup olmadığını anlamak için mastar eki getirilir.* Mastar eki getirildiğinde anlamlı bir sözcük elde ediliyorsa o kök, fiil köküdür.

Bakan sözcüğü ele alındığında kelimenin kökü "bak"tır. "Bak" köküne "–mak" mastarı getirildiğinde "bakmak" olur. Bu nedenle *"bakan"* sözcüğünün kökü fiildir.

- Fiil kökleri fiilimsi eki almadan ya da bir kip ve kişiye bağlanmadan kullanılamaz.

Örnek

- Yemeğe *gelerek* herkesi memnun *etti.*
- Ahmet raporlu *olduğu* için işe *gelmedi.*

Birinci cümlede "gel-" fiil kökü filimsi olarak kullanılırken ikinci cümlede bir kip ve şahsa bağlanarak kullanılmıştır.

Ortak kökler

Türkçede hem isim hem de fiil kökü olarak kullanılabilen sözcükler bulunmaktadır. Bu köklere *ortak kökler* denir.

Tablo 7.1. Ortak Kökler

Ortak kök	İsim kökü	Fiil kökü
Yarış	yarış	yarış-
Dik	dik	dik-
Şiş	şiş	şiş-
Tat	tat	tat-

Türkçede türemiş sözcük olmalarına rağmen kök olarak algılanan bazı sözcükler hem isim hem de fiil olarak kullanılmaktadır. Bu sözcüklere *ortak gövde* denilebilir.

Tablo 7.2. Ortak Gövdeler

Ortak Gövde	İsim Gövdesi	Fiil Gövdesi
Barış	barış	barış-
Savaş	savaş	savaş-
Sıva	sıva	sıva-
Güven	güven	güven-

Sesteş köklerin yazılışları aynı iken anlamları farklıdır. Ortak köklerde ise isim ve fiil kökü arasında anlam ilişkisi bulunmaktadır.

Sesteş kökler

Yazılışları aynı, anlamları farklı olan, hem isim hem de fiil olarak kullanılabilen köklerdir.

Tablo 7.3. Sesteş Kökler

Sesteş kök	İsim Kökü	Fiil kökü
Dal	Dal: Ağacın dalı	Dal-: Suya dalmak
Yaz	Yaz: Mevsim	Yaz-: yazı yazmak
Kaz	Kaz: Kanatlı hayvanlardan biri	Kaz-: Bir yeri kazmak
Gül	Gül: Bir çiçek ismi	Gül-: Komik bir şeye gülmek

Ortak köklerle sesteş kökler birbirine karıştırılmamalıdır. *Sesteş köklerin yazılışları aynı iken anlamları farklıdır.* Yani kökler arasında bir anlam ilişkisi bulunmamaktadır. *Ortak köklerde ise isim ve fiil kökü arasında anlam ilişkisi bulunmaktadır.*

Türemiş Kelimeler

Kök hâlindeki bir sözcük üzerine herhangi bir yapım eki gelmesiyle oluşan sözcüklere *türemiş kelimeler* adı verilir.

- Türemiş kelimenin kökü isim, sıfat, zarf, zamir ve fiil olabilir.

Kapıcı (isim + yapım eki), hoşluk (sıfat + yapım eki), gülüş (fiil + yapım eki), benlik (zamir + yapım eki), azlık (zarf + yapım eki)

Televizyon, faaliyet, fotoğraf, mesuliyet gibi yabancı dillerden dilimize geçmiş olan sözcükler geldikleri dilde türemiş olsalar dahi Türkçede basit yapılı sözcük olarak kabul edilirler.

- Televizyon, faaliyet, fotoğraf, mesuliyet gibi yabancı dillerden dilimize geçmiş sözcükler geldikleri dilde türemiş olsalar dahi Türkçede basit yapılı sözcük olarak kabul edilirler. Fakat bu sözcükler Türkçe bir yapım eki aldıkları takdirde türemiş sözcük olurlar.

Televizyoncu, fotoğrafçı, mesuliyetli…

Köke yapım eki getirilmesiyle oluşan yapıya *gövde* denir.

- Türemiş yapıdaki sözcükler gövde hâlindeki sözcüklerdir.

Tablo 7.4. Türemiş Sözcükler

Kök	Yapım eki	Gövde
Sar-	gı	Sargı
Yol+	cu	Yolcu
Dur-	ak	Durak
Su+	la-	Sula-

Gövdelerin türleri

Gövdeler isim ve fiil gövdeleri olmak üzere ikiye ayrılırlar.

- **İsim gövdeleri**

İsimden isim

Çaycı, kuşçu, atlı, okçu, güneşli, kömürlük, vatandaş, bencil, tuzsuz, kansız, kitaplık, çocuksu, egemenlik, geleneksel…

Fiilden isim

Övgü, bilim, görgü, öpücük, yemek, deyiş, atış, gülüş, bilinç, çizelge, bölge, süzgeç, soluk, bilmece, bulmaca, görüntü…

- **Fiil gövdeleri**

İsimden fiil

Susa-, kana-, karar-, yönel-, ucuzla-, yaşlan-, daral-, körel-, türe-, fışkır-, doğrul-, azal-, dinçleş-...

Fiilden fiil

Üşüt-, ağlaş-, bakış-, uçurt-, batır-, kaçır-, öpüş-, görün-, çıkar-, taktır-, anımsa-, gülümse-, koştur-, yaptır-….

Yukarıdaki örneklere bakıldığında bütün gövdelerin kök durumundaki kelimelere getirilen yapım ekleriyle oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Bu yeni gövdelere yeni yapım ekleri getirilerek birincil, ikincil, üçüncül gövdeler de oluşturulabilir.

Tablo 7.5. Gövde Durumları

Kök	Birincil Gövde	İkincilik Gövde	Üçüncü Gövde	Dördüncül Gövde	Beşincil Gövde
Gör-	Görün-	Görüntü			
Bak-	Bakıcı	Bakıcılık			
Göz	Gözlük	Gözlükçü	Gözlükçülük		
Dene-	Deneyim	Deneyimsel			
Ol-	Oluş-	Oluştur-	Oluşturma	Oluşturmacı	Oluşturmacılık

Birleşik Kelimeler

Yeni bir kavramı karşılaşmak üzere birden fazla sözcüğün birleşmesi ya da kalıplaşması yoluyla oluşan sözcüklere *birleşik sözcükler* denir.

Yeni bir kavramı karşılaşmak üzere birden fazla sözcüğün birleşmesi ya da kalıplaşması yoluyla oluşan sözcüklere *birleşik sözcükler* denir.

- Birleşik sözcüğü oluşturan ögeler arasına yapım ya da çekim ekleri giremez. Aralarına herhangi bir ek giremediği için bu sözcükler bitişik yazılırlar.

Örnek

- Uyurgezer, sivrisinek, kuşburnu, biçerdöver, başmüdür, boşboğaz, Atatürk, Afyonkarahisar, Çanakkale, canciğer, yediveren, uzuneşek, karasinek, kılkuyruk, ayaküstü, dışbükey, çöpçatan, çekyat, bilgisayar, ağaçkakan, hacıyatmaz, Karagöz, huzurevi, külbastı, beyanname, beşibiryerde, albastı, başçavuş, yurtsever, yanardağ, yarıyıl, gökyüzü…

- Kurallı birleşik sıfatlar ayrı yazılır.

Uzun boylu, beş parasız, güleç yüzlü, geniş bahçeli, üç aylık, yalan yanlış, kan kırmızısı…

- Ses düşmesi ya da ses türemesinin olmadığı hâllerde yardımcı fiillerle yapılan birleşik fiiller ayrı yazılır.

Pişman ol-, yardım et-, namaz kıl-, dua et-, hasta ol-, merak et-, arz et-, hak et-, yetkili kıl-, ihmal et-, tedirgin ol-, rahatsız et-, telefon et-, mest ol-, şikâyet et-, memnun ol-…

- Yardımcı fillerle yapılan birleşik fiillerde ses düşmesi ya da türemesi varsa birleşik eylemler bitişik yazılır.

Sabret-, kahret-, zannet-, hapsol-, reddet-, seyret-, şükret-, hisset-…

- Birleşik sözcükler kaç sözcükten oluşursa oluşsun tek bir kavramı karşıladıkları için hecelerine ayrılırken bu durum göz önünde bulundurulur.

Ça-nak-ka-le, Kı-zı-lır-mak, a-yak-üs-tü, sü-ta-na, ya-rı-ma-da…

Birleşik kelimelerin bitişik yazılma durumları

Birleşik kelimeler aşağıda ifade edilen hâllerde bitişik yazılırlar:

- Ses düşmesi ya da türemesi gibi ses olaylarının yaşandığı birleşik kelimeler bitişik yazılır.

Sütlü+aş > Sütlaç

- Tek heceli Arapça kelimeler “eylemek, etmek, olmak, edilmek, olunmak” gibi eylemlerle birleşirken ses düşmesi, türemesi veya değişmesine uğradıklarında bitişik yazılırlar.

Ses düşmesi ya da türemesi gibi ses olaylarının yaşandığı birleşik kelimeler bitişik yazılır.

Kaybol-, emret-, affet-, reddet-…

- Birleşik kelimeyi oluşturan ögelerden en az biri birleşme sırasında anlam değişmesine uğrarsa bu birleşik sözcükler bitişik yazılırlar.

Örnek

•Civanperçemi, kababurun (balık), itdirseği (arpacık), balıkgözü (halka), koçboynuzu (desen), vezirparmağı (tatlı), dokuztaş (oyun), Büyükayı (yıldız kümesi), devetüyü (renk), eloğlu…

- "-a, -e, -ı, -i, -u, -ü " zarf fiil ekleriyle "vermek, gelmek, bilmek, kalmak, durmak ve yazmak" fiilleriyle yapılan fiiller bitişik yazılır.

Sevebilmek, yapıvermek, gülüvermek, uyuyakalmak, yazadurmak, çıkagelmek, düşeyazmak…

- En az bir bileşeni emir kipiyle kurulan kalıplaşmış birleşik kelimeler bitişik yazılır.

Albeni, ateşkes, gelberi, sallabaş, çekyat, kaçgöç, kapkaç, örtbas, veryansın, yapboz…

- "-an/-en, -r/-ar/-er/-ır/-ir, -maz/-mez ve -mış/-miş" sıfat fiil ekleriyle kurulan kalıplaşmış birleşik kelimeler bitişik yazılır.

Cankurtaran, çöpçatan, dalgakıran, gökdelen, barışsever, basınçölçer, hacıyatmaz, kadirbilmez, kuşkonmaz, külyutmaz, varyemez, çokbilmiş…

- Bileşenlerinden ikincisi görülen geçmiş zaman ekleriyle (-dı /-di / -du / -dü, -tı / -ti / -tu / -tü) kurulan birleşik kelimeler bitişik yazılır.

Albastı, çıtkırıldım, fırdöndü, gecekondu, gündöndü, hünkârbeğendi, imambayıldı, külbastı, mirasyedi, papazkaçtı, serdengeçti, şıpsevdi…

- Bileşenlerinin tamamı görülen geçmiş zaman (-dı /-di / -du / -dü, -tı / -ti / -tu / -tü) veya geniş zaman eklerini (-r /-ar /-er) almış ve kalıplaşmış birleşik kelimeler bitişik yazılır.

Dedikodu, kaptıkaçtı, biçerdöver, biçerdöver, konargöçer, okuryazar, uyurgezer, yanardöner…

- "Alt, üst ve üzeri" gibi somut olarak yer bildirmeyen kelimelerin sona getirilmesiyle kurulan birleşik sözcükler bitişik yazılır.

Ayakaltı, bilinçaltı, gözaltı (gözetim), şuuraltı, akşamüstü, ayaküstü, olağanüstü, suçüstü, yüzüstü; akşamüzeri…

- Birden fazla sözcüğün birleşmesinden oluşmuş kişi adları, soyadları ve lakaplar bitişik yazılır.

Günseli, Abasıyanık, Adıvar, Atatürk, Gökalp, İnönü, Karabekir, Karaosmanoğlu, Tanpınar, Yurdakul, Yirmisekiz Çelebi Mehmet…

- Birden fazla sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşmuş il, ilçe ve mahalle isimleri bitişik yazılır.

Kırıkkale, Çanakkale, Pamukkale, Gümüşhane, Acıpayam, Şebinkarahisar, Eminönü, Dikilitaş…

Birden fazla sözcüğün birleşmesinden oluşmuş kişi adları, soyadları ve lakaplar bitişik yazılır.

- Eğer mahalle, meydan, semt *vb*. yer ve kuruluş adları kişilere ait isim ve unvan kelimelerinden oluşuyor ve unvan kelimesi sonda yer almışsa bitişik yazılır.

Turgutreis (ilçe), Gazi Osmanpaşa (mahalle); Ertuğrulgazi (ilçe), Kemalpaşa (ilçe)…

- Ara yönler bitişik yazılır.

Güneybatı, kuzeydoğu, güneydoğu, kuzeybatı…

- Bileşenlerden ikincisi "ev" kelimesi olan birleşik sözcükler bitişik yazılır.

Bakımevi, huzurevi, sevgievi, polisevi, basımevi, doğumevi, gözlemevi, konukevi, öğretmenevi...

- Bileşenlerden ikincisi "hane, name, zade" kelimeleri olan birleşik kelimeler bitişik yazılır.

Çamaşırhane, çayhane, dershane, yazıhane, beyanname, kanunname, amcazade…

- "-zede" ile kurulmuş birleşik kelimeler bitişik yazılır.

Depremzede, afetzede, kazazede...

- Farsça tamlamalar bitişik yazılır.

Cihanşümul, darıdünya, ehlibeyit, gayrimenkul, gayrimeşru, Misakımillî, suikast, hercümerç, hüsnükuruntu…

- Arapça kurala göre kurulmuş birleşik sözcükler bitişik yazılır.

Darülaceze, darülfünun, fevkalade, hıfzıssıhha, şeyhülislam, tahteşşuur; inşallah…

- İsmi kanunla tescil edilmiş kurum, kuruluş ve yer isimleri bitişik yazılır.

İçişleri, yükseköğretim, açıköğretim…

- Renk isimleriyle kurulan birleşik sözcükler bitişik yazılır.

Akciğer, karadut, alabalık…

Birleşik sözcüklerin oluşum yolları

Birleşik sözcükler üç farklı yolla oluşur:

Anlam kayması yoluyla oluşum:

Anlam kayması yoluyla birleşik sözcük oluşumunda üç farklı tür vardır:

- **Birleşik sözcüğü oluşturan tüm sözcüklerin gerçek anlamlarından uzaklaştığı kelimeler:**

Birleşik sözcüğü oluşturan ögeler hangi sözcük türünden olurlarsa olsunlar, birleşik sözcük durumuna geldiklerinde artık isim soylu sözcüğe dönüşmüş olurlar.

Örnek

- Hanımeli, balıksırtı, aslanağzı, tavukgöğsü, katırtırnağı, dalkavuk, devetabanı, karafatma, suçiçeği, yavruağzı, demirbaş, tavukkarası, denizaltı, boşboğaz, kuşpalazı…

Burada birleşik sözcüğü oluşturan sözcüklerin kendi anlamları dışında bambaşka bir sözcüğü ortaya koydukları görülmektedir. Örneğin; "kara" bir renk, "Fatma" ise özel bir isim olmasına rağmen bu iki isim bir araya gelip yeni bir kavram olan bir böcek türünü karşılamaktadırlar.

- **Sadece birinci sözcüğün gerçek anlamından uzaklaştığı kelimeler:**

Adamotu, yayınbalığı, başköşe, incehastalık, tozpembe, başbakan, akciğer, alageyik, akçaağaç, karabiber…

- **Sadece İkinci sözcüğün gerçek anlamından uzaklaştığı kelimeler:**

Karatavuk, gökyüzü, yerelması, rüzgârgülü, karafatma, suoku…

Ses değişimi yoluyla oluşum:

Bu tür birleşmelerde kaynaşma, ses yitimi, ses düşmesi gibi ses olayları söz konusudur.

- Cuma+ertesi=Cumartesi
- Pazar+ertesi=Pazartesi
- Kahve+altı=Kahvaltı
- Pek+iyi=Peki

Tür değişimi yoluyla oluşum:

Birleşik sözcüğü oluşturan ögeler hangi sözcük türünden olurlarsa olsunlar, birleşik sözcük durumuna geldiklerinde artık isim soylu sözcüğe dönüşmüş olurlar.

Örnek

- Ağaçkakan, kaptıkaçtı, bilirkişi, külbastı, biçerdöver, mirasyedi, vurdumduymaz, dedikodu, veryansın, hünkârbeğendi, cankurtaran, albastı, günebakan, gecekondu, albeni, örtbas, uyurgezer, sıkboğaz, kaçgöç, alaşağı, ateşkes, kaptıkaçtı, kapkaççı…

Birleşik kelimelerde kalıplaşma biçimleri

- **İki isimden oluşanlar**

Büyükbaba, anneanne, bilimkurgu…

- **Belirtisiz isim tamlamasından oluşanlar**

Denizaltı, aslanağzı, hanımeli, ateşböceği, gökkuşağı, katırtırnağı, ateşböceği…

- **Sıfat tamlamasından oluşanlar**

Akdeniz, akbaba, akarsu, Acıgöl, kırkayak, Eskişehir, kızılçam…

- **Cümle değerinde olanlar**

İmambayıldı, kuşkonmaz, külbastı, papazkaçtı, kaptıkaçtı, vurdumduymaz…

- **Çekimli iki fiilden oluşanlar**

Yanardöner, uyurgezer, döverbiçer, dedikodu, vurdumduymaz…

- **İki sıfattan oluşanlar**

Birkaç, herhangi, ikiyüzlü, serinkanlı, ağırbaşlı…

- **Öneklerle oluşanlar**

Başbakan, altyapı, öngörü, özdeyiş, ön yargı…

Kelimelerin cümlede görev almalarını sağlamak veya kelimelerden yeni kelimeler türetmek amacıyla kök veya gövdeye getirilen seslere *ek* denir.

EKLER

Kelimelerin cümlede görev almalarını sağlamak veya kelimelerden yeni kelimeler türetmek amacıyla kök veya gövdeye getirilen seslere *ek* denir. Türkçe sondan eklemeli bir dil olduğu için hem çekim ekleri hem de yapım ekleri kökün arkasına getirilir.

Türkçede ekler ikiye ayrılır:

- Çekim ekleri
- Yapım ekleri

Çekim Ekleri

Kelimelerin cümle içerisinde kullanılmasını sağlayan eklere *çekim ekleri* denir. Kök ya da gövde hâlindeki isim ya da fiiller ancak çekim ekleri vasıtasıyla diğer kelimelere bağlanır, zaman ve şahıs anlamı kazanır.

Çekim ekleri eklendikleri sözcüklerin anlamını değiştirmezler.

Türkçede çekim ekleri iki gruba ayrılır:

- İsim çekim ekleri
- Fiil çekim ekleri

İsim çekim ekleri

İsim ya da isim soylu kelimelere gelerek isimleri diğer isimlere ya da fiillere bağlayan, isimlerin şahıslarını belirten, isimlerin hâllerini bildiren eklerdir.

İsim çekim ekleri hâl ekleri, çoğul eki, iyelik eki, soru eki ve ek fiilden oluşmaktadır.

- **Hâl ekleri (-i, -e, -de, -den, -in, -ce, -le)**:

İsimler ve isim soylu sözcükler cümlede yalın hâl, -i hâli, -e hâli, -de hâli ve

–den hâli gibi eklerle kullanılırlar. Hâl ekleri isimleri isimlere, fiillere ve edatlara bağlayan ve onlarla ilgilerini gösteren eklerdir.

Yalın hâl, isimlerin hiçbir hâl eki almamış şekilleridir. Yalın hâldeki isimler cümlede özne, yüklem ve belirtisiz nesne görevinde kullanılabilir.

Biraz sonra *kahve* içelim. (kahve: belirtisiz nesne)

-e hâli, isimlerin "-e" ve "-a" eki almış şekilleridir. "-e" hâlindeki kelimeler yönelme bildirir ve isimleri fillere bağlar. Bu eki alan isimler cümlede dolaylı tümleç ya da yüklem olabilir.

İsim çekim ekleri hâl ekleri, çoğul eki, iyelik eki, soru eki ve ek fiilden oluşmaktadır.

Ahmet *okula* gitti. (okula: Dolaylı Tümleç)

Benim bütün sitemim *sana.* (sana: Yüklem)

-i hâli, isimlerin "–ı / -i / -u / -ü " eki almış hâlleridir. Buna *yükleme hâli* de denir. Fiilin bildirdiği işten etkilenen varlığı bildirir. -i hâlindeki kelimeler ise cümlede belirtili nesne görevinde kullanılır.

Bahçedeki *ağacı* kesti. (Kesme eyleminden etkilenen varlığın ağaç olduğunu anlıyoruz.)

Soruları cevaplayınız. (soruları: belirtili nesne)

-de hâli: Bulunma hâli eki olarak da bilinen bu ek isimlerin "–de / -da / -te / -ta eklerini almış şekilleridir. "-de" hâlindeki kelimeler cümlede dolaylı tümleç, zarf tümleci ve yüklem olabilir.

En son *Erzurum'da* buluşmuştuk. (Erzurum'da: Dolaylı Tümleç)

Finaller *haziranda* bitecek. (haziranda: Zarf tümleci)

"-de" hâlindeki kelimeler bulunma ve zaman anlamı haricinde durum ve ölçü bildirerek ayrıca ikilemeler de kurulmasını sağlar. Ayrıca yapım eki görevinde kullanıldığı da görülebilir (göz*de*)

Saatlerce *ayakta* bekledim. (ayakta: durum)

Ayda yılda ya geliyor ya da arıyor. (ayda yılda: ikileme)

Günde bir kez ilaç kullanırdır. (Günde: Ölçü)

-den hâli: Ayrılma ve uzaklaşma hâli de denilen "–den" hâli isimlerin

"-den /-dan / -ten / -tan eklerini almış şekilleridir. "–den" hâlindeki isimler bir yerden ayrılma, uzaklaşma ve kopma bildirir. "–den" hâlindeki isimler cümlede dolaylı tümleç, zarf tümleci, edat tümleci ve yüklem olabilir.

Sebzeyi *tarladan* alacaksın. (tarladan: dolaylı tümleç)

-den hâli karşılaştırma, ham madde, durum, ikilemelerin kurulmasını da sağlar. Tamlayan ekinin yerine kullanıldığı gibi eklendiği ismi kendinden sonraki ismin niteleyicisi hâline de getirir. Ayrıca yapım eki görevinde kullanıldığı da görülebilir.

-den hâli tamlayan ekinin yerine kullanıldığı gibi eklendiği ismi kendinden sonraki ismin niteleyicisi hâline de getirir. Ayrıca yapım eki görevinde kullanıldığı da görülebilir.

Ahmet'ten iyisi yok. (Karşılaştırma)

Ayı *derisinden* post olmaz. (Ham madde)

Kadıncağız *kederinden* öldü. (Sebep)

Eşitlik hâli: İsimlerin –ce / -ca/ -çe / -ça eklerini almış şeklidir. Eklendikleri isimlere "eşitlik, benzerlik, görelik, gibilik"b anlamları katar. "-ce, -ca" eklerini alan kelimeler cümlede zarf tümleci ve yüklem görevinde bulunur.

Son hamlesi *akıllıcaydı.* (akıllıca: Yüklem)

Çevresine *dostça* davranır. (dostça: Zarf tümleci)

Çocukça davranış (Benzerlik)

Sence nasıl? (Görelik)

Yıllarca seni bekledim. (Süresince)

Uzunca bir adamdı. (Küçültme)

–ce, -ca eki yapım eki olarak da kullanılır.

Çatal*ca*, Arap*ça*, kokar*ca*…

Vasıta hâli: İsimlerin "-le, -la" eklerini almış hâlleridir. Birliktelik, beraberlik, ve durum anlamını verir. Bu eki alan kelimeler cümlede zarf tümleci, edat tümleci ve yüklem görevinde kullanılır.

İşi *kolaylıkla* yaptı. (kolaylıkla: Zarf tümleci)

Durum bildirir: Haberi *sevinçle* karşıladı.

"Ve" bağlacının yerine kullanılır: *Babasıyla* oğlu geldi.

Birliktelik, beraberlik anlamı katar: *Kardeşiyle* sinemaya gitti.

Araç, alet bildirir: *Betonla* iyice sağlamlaştırıldı.

Sebep sonuç anlamı verir: Çocuğun *ağlamasıyla* yerinden kalktı.

Zaman anlamı verir: Yazın *gelmesiyle* sobalar kaldırıldı.

İlgi hâli: Tamlayan eki de denir. İsimleri isimlere bağlayarak tamlamalar kurar.

Yalancının mumu yatsıya kadar yanar.

El *elin eşeğini* türkü çığırarak arar.

İlgi hâli eki ismi fiile de bağlayabilir: Bütün güzellikler *sizin olsun.*

İlgi hâli eki isimleri edatlara da bağlar: *Sizin için* ta Edirne'den geldim.

- **Çoğul eki: -ler, -lar:**

İsimlerin sonuna gelerek onları çoğul yapar. –ler, -lar eki, eklendikleri kelimenin tek olmadığını, birden fazla olduğunu bildirir.

Dağlar, evler, köyler, ovalar, çocuklar, çiçekler, ülkeler…

Benzerleri, gibi anlamları verir: Bu ülkede *Mustafa Kemal'ler* bitmez.

Millet ve yer isimlerinin sonuna gelerek genelleme ve topluluk kavramı verir: Türkler, Yunanlılar, Azeriler…

Abartma anlamı katar: *Dünyalar* kadar işim var.

İkilemelerin kurulmasını sağlar: *Yıllar yılı* oldu, görmedim seni.

Alçak gönüllük ve saygı bildirmek için kullanılır: *Sizlerin* gelişiyle içimiz umut doldu.

- **İyelik ekleri: -m, -n, -i, -si, -miz, -niz, -leri**

İsimlerin sonuna gelerek onların ait oldukları şahısları bildiren eklerdir. Şahıslara göre değişir.

İşim, işin, işi, işimiz, işiniz, işleri / çantam, çantan, çantası, çantamız, çantanız, çantaları

İyelik eklerinden sonra hâl ekleri de gelebilir: *Babama* sordum.

Soru eki hem isimlere hem de fillere eklenen bir çekim ekidir. Ayrı bir kelime olarak yazılır. Kendinden sonra yazılan ekler soru ekine bitişik olarak yazılır.

İyelik ekleri isim tamlamalarında tamlanana getirilir: Kapının kol*u*, kale arka*sı*, krizin son*u*, işin baş*ı*

"-leri, -ları" üçüncü şahıs iyelik eki zaman bildiren eklere eklemlenip genelleme anlamı katar: *Akşamları* bu parka gelirdi.

İyelik eki "-leri, -ları" ile çoğul ekleri "-ler, -lar" karıştırılmamalıdır.

Öğrencil*er* öğretmenl*eri*ni bekliyorlardı.

- **Soru eki: mı, mi, mu, mü**

Soru eki hem isimlere hem de fillere eklenen bir çekim ekidir. Ayrı bir kelime olarak yazılır. Kendinden sonra yazılan ekler soru ekine bitişik olarak yazılır.

Bizi öğretmen *mi* çağırdı?

- Zaman anlamı katar: Buraya geldi mi size de uğrar.
- Şart, koşul olarak bildirir. İşi bitirdin mi ofisten çıkarsın.
- Pekiştirme işlevi görür: Akıllı mı akıllı bir adamdı.
- Şaşırma, beklenmezlik, hayret anlamları katar: Birden karşıma çıkmasın mı!
- Tehdit anlamı katar: Oraya geldim mi görürsün.

- **Ek fiil: -dır, -dir, -tır, -tir, idi, imiş**

Ek fiil, isimlerin yüklem olmasını sağlar. Ek fiilin geniş zaman, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman olmak üzere üç ayrı zamanda çekimi vardır.

Ben *öğretmenim.*

Her gün seni görmek ne kadar *güzel.*

Adam yıllardır vatanına *hasretmiş.*

Fiil çekim ekleri fiil kök ve gövdelerine eklenerek fiillerin zamanını, şeklini ve şahsını belirten eklerdir. Fiil çekim ekleri de isim çekim ekleri gibi eklendikleri sözcüğün anlamını değiştirmez.

Fiil çekim ekleri

Fiil çekim ekleri fiil kök ve gövdelerine eklenerek fiillerin zamanını, şeklini ve şahsını belirten eklerdir. Fiil çekim ekleri de isim çekim ekleri gibi eklendikleri sözcüğün anlamını değiştirmez.

Türkçede fiil çekim ekleri şu şekilde açıklanabilir:

- **Zaman ve şekil ekleri**

Haber kipleri

Görülen geçmiş zaman: Fiilin kök veya gövdesine "–dı / -di / du / dü /-tı / -ti /-tu / -tü" eklenerek yapılır. İş, hareket önce; anlatım sonradır.

Dün buraya gelen adamlar çok sitem et*ti*ler.

Görülen geçmiş zaman eki ikilemeler de kurar: *Doldu boşaldı* derken zaman kalmadı.

Duyulan geçmiş zaman: İş, hareket oluş önce; anlatım sonradır. Fiil kök veya gövdesine "-miş" eki getirilir.

Çocuk dünden beri görülme*miş.*

"-miş" eki sonradan farkına varma anlamı da verir: Olaylara aşırı tepki *vermişim.*

Yapım eki olarak da kullanılır: *Geçmişi* anmadan duramazdı.

Duyulan geçmiş zaman eki olan "-miş" eki ile sıfat fiil eki "-miş" karıştırılmamalıdır: *Bitmiş* işlerin listesini *çıkarmış.*

Şimdiki zaman: Fiil kök veya gövdesine "–iyor" eki getirilerek yapılır. İş, oluş ve hareket söylemle aynı anda gerçekleşir.

Zil çal*ıyor,* öğrenciler sınıfa gir*iyor.*

Gelecek zaman: İşin ya da hareketin söylemden sonra gerçekleşeceğini bildirir. Fiil kök veya gövdesine "-ecek /-acak" eki gelir.

Erzurum'a gel*eceğ*im ve bu işi bitir*eceğ*im.

Gelecek zaman eki "-ecek" ile sıfat fiil eki "-ecek" karıştırılmamalıdır: Sonunda kan akacak./Akacak kan damarda durmaz.

"-ece/, -acak" ekiyle kurulan kelimeler isim olarak da kullanılır: *Geleceğini* düşünmelisin.

Geniş zaman: Fiil kök veya gövdesine "–ır / -ar / -er" ekleri getirilerek yapılır.

Günler geç*er,* yıllar geç*er* ve biz yaşan*ır*ız.

"–ır / -ar / -er" ekleri ile geniş zaman anlamı taşıyan sıfat fiiller de kurulur.

Dilek kipleri

Dilek-şart: Eylemin oluşunu dilek ve şarta bağlı olarak bildiren fiil kipidir.

Gelir**se** veririz.

İstek: Fiile istek anlamı katan "-e, -a" ekiyle yapılır.

Bu işi ben de üstlen**e**yim.

Gereklilik: Eylemin olması zorunluluğu bildirilir.

Bu sene sınıfı geç*meli*sin.

Emir: Eylemin yapılıp yapılmamasını başkalarından istemeyi bildirir. Birinci tekil ve çoğul şekilleri yoktur.

Derslerine çalış, kendini çevrene mahcup etme.

- **Şahıs ekleri:** Şahıs ekleri birinci tekil ve çoğul, ikinci tekil ve çoğul, üçüncü tekil ve çoğul olmak üzere üçe ayrılır:

Şimdiki zamanda şahıs ekleri: Yapacağım, yapacaksın, yapacak, yapacağız, yapacaksınız, yapacaklar

Yapım eklerinin kelimedeki yeri kökten hemen sonradır. Türkçede kökten sonra yapım eki, yapım ekinden sonra da çekim eki gelir. Fakat kural dışı uygulama olarak birkaç örnek bulunmaktadır.

- **Soru eki:"** -mı, -mi, mu, -mü" eklerinin isim ya da fiilden sonra kullanılmasıyla kurulur. Kendinden önce yazılmış sözcükle bitişmez, kendinden sonra gelen eklerle bitişir.

Dün yaşananları duydun *mu*?

- **Ek fiil:** Fiillerin birleşik zaman çekimlerini sağlar: Ok-(u)yor-**i**-di+k (Şimdiki zamanın hikâyesi)

Yapım Ekleri

Yapım ekleri, kök ya da gövdelerin üzerine gelerek onlardan yeni kelimelerin türetilmesini sağlayan eklerdir. Yapım eklerinin kelimedeki yeri kökten hemen sonradır. Türkçede kökten sonra yapım eki, yapım ekinden sonra da çekim eki gelir. Fakat kural dışı uygulama olarak birkaç örnek bulunmaktadır.

Yüzdelik dilime giremedi.

Annemsiz gitmek istemiyorum.

Kalbimdeki Yara oyunu çok güzeldi.

Türkçede yapım ekleri isim yapım ekleri ve fiil yapım ekleri olarak ikiye ayrılır. Bunlar kökleri olarak gruplandırıldığında yapım ekleri şu şekilde sıralanabilir: İsimden isim yapan, isimden fiil yapan, fiilden fiil yapan ve fiilden isim yapan ekler.

İsimden isim yapan ekler:

Türkçede yapım ekleri isim yapım ekleri ve fiil yapım ekleri olarak ikiye ayrılır.

İsimden isim yapan ekler isim kök ve gövdelerinden yeni isimler yapan eklerdir.

- **-lık, -lik, -luk, -lük:** Kömürlük, kulaklık, Türklük, kardeşlik, akşamlık, iyilik, öğretmenlik, kışlık…
- **–ce, -ca, -çe, -ça:** Türkçe, İngilizce, kokarca, sütlüce, binlerce, düşmanca, açıkça…
- **–cı, -ci, -cu, -cü:** Sanatçı, kitapçı, gözlükçü, yolcu, çaycı, futbolcu...
- **–lı, -li, -lu, -lü:** Ankaralı, Erzurumlu, bilgili, görgülü, insaflı, kırmızılı, saygılı, akıllı…
- **–sız, -siz, -suz, -süz:** Korkusuz, saygısız, şüphesiz, yersiz, eşsiz, akılsız…
- **–ki:** bugünkü, yarınki, akşamki, raftaki, geceki…
- **–tı, -ti:** Çıtırtı, zırıltı, şakırtı, patırtı, horultu…
- **–cıl, -cil:** Etçil, otçul, insancıl, evcil…
- **–daş, -taş:** Vatandaş, yoldaş, anlamdaş…
- **–gıl, -gil:** Amcamgil, Yaşargil…
- **–leyin:** Akşamleyin, geceleyin, sabahleyin…
- **–nci, -ncı:** Sonuncu, yedinci, birinci…
- **–ar, -er:** Üçer, beşer, yedişer…
- **–cık, -cik:** Kızılcık, gelincik, elmacık…

Fiilden isim yapan ekler:

Fiilden isim yapan ekler fiil kök ve gövdelerinden yeni isimler yapan eklerdir.

- **-mak, -mek:** sormak, sevmek, silmek, aramak…
- **–me, -ma:** Başlama, okuma, yazma, sorma…
- **–ış, -iş, -uş, -üş:** Sunuş, açılış, görünüş…
- **–ım, -im:** Alım, satım, üretim, yıkım…
- **-gı, -gi, -gu, -gü, -kı, -ki, -ku, -kü:** Sevgi, saygı, duygu, örgü, sergi, övgü, biçki…
- **–gın, -gin, -gun, -gün, -kın, -kin**: Dalgın, kırgın, azgın, durgun, sürgün…
- **–ı, -i, -u, -ü:** Yapı, batı, korku, bölü, artı…
- **–ıcı, -ici, -ucu, -ücü**: Okuyucu, görücü, satıcı, yazıcı, sürücü…
- **–k:** Açık, Saçık, bölük, çürük…

Diğer fiilden isim yapan ekler ise "–tı, -ti, -ak, -ek, -en, -an, -kan, -ken, -gan, -gen, -r, -ar, -er, -mış, -miş, -maz, -mez, -ecek, -acak, -dık, -dik, -ç, -ntı, -nti" şeklinde sıralanabilir.

İsimden fiil yapan ekler:

İsimden fiil yapan ekler isim kök ve gövdelerinden yeni fiiller yapan eklerdir.

- **-la, -le:** Başla-, suçla-, gecele-, terle, konakla-…
- **-al, -el:** Daral-, azal-, çoğal, düzel…
- **-l:** Kısal-, sivril-, durul-…
- **-a, -e:** Yaşa-, kana-, tüne-, oyna-
- **-r, -ar, -er:** Karar-, yaşar-, sarar-…
- **-de, -da:** Çatırda-, fısılda-, şırılda-…
- **-mse, -msa:** Azımsa-, benimse-, özümse-…
- **-se, -sa:** Susa-, önemse-, duyumsa-…
- **-leş, -laş:** Taşlaş-, sertleş-, katılaş-…
- **-len, -lan:** Canlan-, uslan-, içlen-…

Yapım ekleri şu şekilde sıralanabilir: İsimden isim yapan, isimden fiil yapan, fiilden fiil yapan ve fiilden isim yapan ekler.

Fiilden fiil yapan ekler:

Fiilden fiil yapan ekler fiil kök ve gövdelerinden yeni fiiller yapan eklerdir.

- **-me, -ma:** Olma-, görme-, okuma-…
- **-t:** Yürüt-, acıt-, okut-…
- **-dır, -dir, -tır, -tir:** Sordur-, batır-, bitir-…
- **-r, -ar, -er:** Kopar-, kaçır-, düşür-…
- **-l:** Atıl-, yazıl-, çizil-…
- **-n:** Başlan-, bilin-, sürün-…
- **-ş:** Dövüş-, görüş-, bekleş-…
- **-ele, -ala:** İtele-, kovala-, tepele-…

Bireysel Etkinlik

- *Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi*'nde yapım eki almış sözcükleri tespit ediniz.
- Bu sözcükleri isim ve fiil kökü olma durumlarına göre sınıflandırınız.

Özet

- Tek başına kullanılabilen, cümleler kurmamıza yarayan, anlamı ve dil bilgisi görevi bulunan dil ögelerine kelime denir. Kelimeler, dilimizdeki seslerden örülü yapılardır. Bu sebeple kelimeyi oluşturan en küçük yapı biriminin ses olduğu söylenebilir.
- Kelimenin tanımında geçen anlamı ve dil bilgisi görevi bulunan ifadesinin ayrıca ele alınması gerekir. Çünkü dildeki tüm kelimelerin anlamlı olduğu söylenemez.
- Kelimeler yapılarına göre üçe ayrılmaktadır: Basit (yalın, kök) kelimeler, türemiş kelimeler ve birleşik kelimeler.
- Herhangi bir yapım eki almamış ve tek bir sözcükten oluşan kelimelere basit (yalın) kelime adı verilir. Basit kelimeler, kök hâlinde kelimelerdir.
- Basit kelimeler, kök hâlindeki kelimelerdir. Kök hâlindeki kelimeler ise isim ya da fiil kökü olarak bulunmaktadır.
- Kök hâlindeki bir sözcük üzerine herhangi bir yapım eki gelmesiyle oluşan sözcüklere türemiş kelimeler adı verilir.
- Köke yapım eki getirilmesiyle oluşan yapıya gövde denir.
- Türemiş yapıdaki sözcükler gövde hâlindeki sözcüklerdir. Gövdeler isim ve fiil gövdeleri olmak üzere ikiye ayrılırlar.
- Yeni bir kavramı karşılaşmak üzere birden fazla sözcüğün birleşmesi ya da kalıplaşması yoluyla oluşan sözcüklere birleşik sözcükler denir.
- Birleşik sözcüğü oluşturan ögeler arasına yapım ya da çekim ekleri giremez. Aralarına herhangi bir ek giremediği için bu sözcükler bitişik yazılırlar.
- Kurallı birleşik sıfatlar ayrı yazılır.
- Ses düşmesi ya da ses türemesinin olmadığı hâllerde yardımcı fiillerle yapılan birleşik fiiller ayrı yazılır.
- Yardımcı fillerle yapılan birleşik fiillerde ses düşmesi ya da türemesi varsa birleşik eylemler bitişik yazılır.
- Birleşik sözcükler kaç sözcükten oluşursa oluşsun tek bir kavramı karşıladıkları için hecelerine ayrılırken bu durum göz önünde bulundurulur.
- Kelimelerin cümlede görev almalarını sağlamak veya kelimelerden yeni kelimeler türetmek amacıyla kök veya gövdeye getirilen seslere ek denir. Türkçe sondan eklemeli bir dil olduğu için hem çekim ekleri hem de yapım ekleri kökün arkasına getirilir.
- Kelimelerin cümle içerisinde kullanılmasını sağlayan eklere çekim ekleri denir. Kök ya da gövde hâlindeki isim ya da fiiller ancak çekim ekleri vasıtasıyla diğer kelimelere bağlanır, zaman ve şahıs anlamı kazanır.
- Türkçede çekim ekleri iki gruba ayrılır: İsim çekim ekleri ve fiil çekim ekleri.
- İsim ya da isim soylu kelimelere gelerek isimleri diğer isimlere ya da fiillere bağlayan, isimlerin şahıslarını belirten, isimlerin hâllerini bildiren eklerdir.
- Fiil çekim ekleri fill kök ve gövdelerine eklenerek fiillerin zamanını, şeklini ve şahsını belirten eklerdir. Fiil çekim ekleri de isim çekim ekleri gibi eklendikleri sözcüğün anlamını değiştirmez.
- Yapım ekleri, kök ya da gövdelerin üzerine gelerek onlardan yeni kelimelerin türetilmesini sağlayan eklerdir. Yapım eklerinin kelimedeki yeri kökten hemen sonradır. Türkçede kökten sonra yapım eki, yapım ekinden sonra da çekim eki gelir. Fakat kural dışı uygulama olarak birkaç örnek bulunmaktadır.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. "-den" eki aşağıdaki cümlelerin hangisinde karşılaştırma görevinde kullanılmıştır?
   a) Gün boyunca uykusuzluktan öldüm.
   b) Gelecek yıl üniversiteden ayrılmayı düşünüyorum.
   c) Gelecekte ışıktan hızlı ulaşım araçlarını da yapacaklar.
   d) Soru kitapçıkları yayınevinden gelmiş.
   e) Doktor olan oğlundan kötü haber geldi.

2. Aşağıdakilerin hangisinde "-ler / -lar" eki eklendiği sözcüğü çoğul anlamlı yapmamıştır?
   a) Bu işçiler mi bu işi yapacaklarmış?
   b) Bizler her daim emrinize hazırız.
   c) İnsanlar her şeyin en iyisine layıktır.
   d) İnsanları iyi veya kötü diye sınıflandırmak yanlıştır.
   e) Sınavlar başlayalı iki hafta oldu.

3. Aşağıda altı çizili olarak verilen eklerden hangisi diğerlerine göre farklıdır?
   a) Annesi duyunca üzüntüden mahvoldu.
   b) Kapının arkasından bizi dinliyormuş.
   c) Her şeye rağmen yine de çocuksu bir yanı vardı.
   d) Verilerin toplanması için özgün bir araç lazımdı.
   e) Bu yapılanlar herkesin kafasını karıştırdı.

4. Aşağıda altı çizili olarak verilen sözcüklerden hangisi diğerlerinden farklı bir ek almıştır?
   a) Senin orta şekerli kahve içtiğini bilirim.
   b) Her aklıma geldiğinde dalar giderim uzaklara.
   c) Ne yüzünü görmek ne de sesini duymak isterim.
   d) Hiç beklemediğimiz bir zamanda girdi hayatımıza.
   e) Ellerim ellerinden uzak kaldı yıllarca.

5. Aşağıdaki cümlelerden hangisinde "–den" eki diğerlerinden farklı bir görevde kullanılmıştır?
   a) Kazayı öğrenince kadıncağız üzüntüden hasta oldu.
   b) Gelecek ay bu evden de taşınmak zorunda kalacağız.
   c) Otobüs her sabah bu duraktan geçer.
   d) Ayağı takılınca tüm kâğıtları elinden yere düşürdü.
   e) Hesabı kapatarak hastaneden ayrıldılar.

6. Aşağıda verilen altı çizili kelimelerden hangisi hâl eki almamıştır?
   a) Çanakkale Boğazı'ndan geçişler kapatıldı.
   b) Haberleri olduğunda buna çok üzülecekler.
   c) Eşyaları başkasına taşıttılar.
   d) Nihayet yolculuk başladı.
   e) Yağmurlu havalarda şifayı kaptım.

7. Aşağıdakilerin hangisinde "-ce / -ca" eki "Çocuksu davranışların artık bizi bunalttı." cümlesindeki "-su" ekiyle aynı görevde kullanılmıştır?
   a) Kanaatimce doğru yolu takip etmiyoruz.
   b) O kadar acıkmıştı ki iyice karnını doyurdu.
   c) Saatlerce burada seni bekliyorum.
   d) Bunca yıldır neden hiç aramadın?
   e) Kardeşçe yaşamak varken bu kavga ne diye?

8. Aşağıdakilerin hangisinde tamlayan eki diğerlerinden farklı bir görevde kullanılmıştır?
   a) Herkes maçın sonucunu merak ediyordu.
   b) Yalancının mumu bu defa yatsıya kadar bile yanmadı.
   c) Kitabın arkasında güzel bir yazı vardı.
   d) İstediğiniz ne varsa hepsi sizin olsun.
   e) Toplantının gündemini merak ediyorlardı.

9. Aşağıdakilerin hangisinde soru eki "-mı / -mi" "Sana söylediklerimi yaptın mı sınavı geçersin." cümlesindekiyle aynı görevde kullanılmıştır?
   a) Bu iş illa böyle mi bitmeliydi?
   b) Reçeteyi doğru uyguladı mı hastalıktan kurtulur.
   c) Bunları kimseye anlattın mı?
   d) Sana bir tokat attım mı anlarsın ne olduğunu.
   e) Çetin mi çetin bir kişiliğe sahipti.

10. "-le / -la" eki aşağıdakilerin hangisinde "Havaların ısınmasıyla sobalar kaldırıldı." cümlesindekiyle aynı anlamda kullanılmıştır?
   a) Kapıların açılmasıyla itiş kakış herkes içeri doluştu.
   b) O kadar servetle yine de o ihaleyi alamadı.
   c) Öğrenciler anlatılanları ilgiyle dinlediler.
   d) Birinci sınıf öğrencileri genellikle anneleriyle okula gelirler.
   e) Erzurum'la Erzincan arası 180 kilometredir.

Cevap Anahtarı
1.c, 2.b, 3.c, 4.e, 5.a, 6.d, 7.e, 8.d, 9.b, 10.a

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Aksan, D. (1990). *Türkçenin gücü*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Aksoy, Ö. A. (1978). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü I-II*. Ankara: TDK Yayınları.

Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Bilgin, M. (2006). *Anlamdan anlatıma Türkçemiz*. Ankara: Anı Yayınları

Kahraman, T. (2005). *Çağdaş Türkiye Türkçesi dil bilgisi.* (3.Baskı). Ankara: Du-Mat Matbaası.

Karadüz, A. (2007). *İlköğretimde Türkçe öğretimi-Dil bilgisi öğretimi*. Ankara: Pegama Yayıncılık.

Korkmaz, Z. (2017). *Türkiye Türkçesi grameri-Şekil bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.

Kükey, M. (2003). *Türkçenin dilbilgisi 1.* Samsun: Cem Ofset.

Sağır, M. (2002). *Türkçe dil bilgisi öğretimi*. Ankara: Nobel Yayıncılık

KELİMEDE ANLAM

Atatürk Üniversitesi
Açıköğretim Fakültesi

İÇİNDEKİLER

- Anlam Bakımından Kelimeler
  - Gerçek Anlam
  - Mecaz Anlam
  - Terim
  - Somut Anlam
  - Soyut Anlam
- Keliemelerde Anlam İlişkileri
  - Eş Anlamlı
  - Zıt Anlamlı
  - Yakın Anlamlı
  - Eş Sesli
  - Ad Aktarması
  - İkileme
  - Deyimler
  - Argo
  - Atasözleri

HEDEFLER

- Bu üniteyi çalıştıktan sonra;
  - Anlam bakımından kelimeleri fark edebilecek,
  - Kelimelerde anlam ilişkileri hakkında bilgi sahibi olabileceksiniz.

TÜRK DİLİ I

Doç. Dr.
Oğuzhan SEVİM

ÜNİTE
8

© Bu ünitenin tüm yayın hakları Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi'ne aittir. Yazılı izin alınmadan ünitenin tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

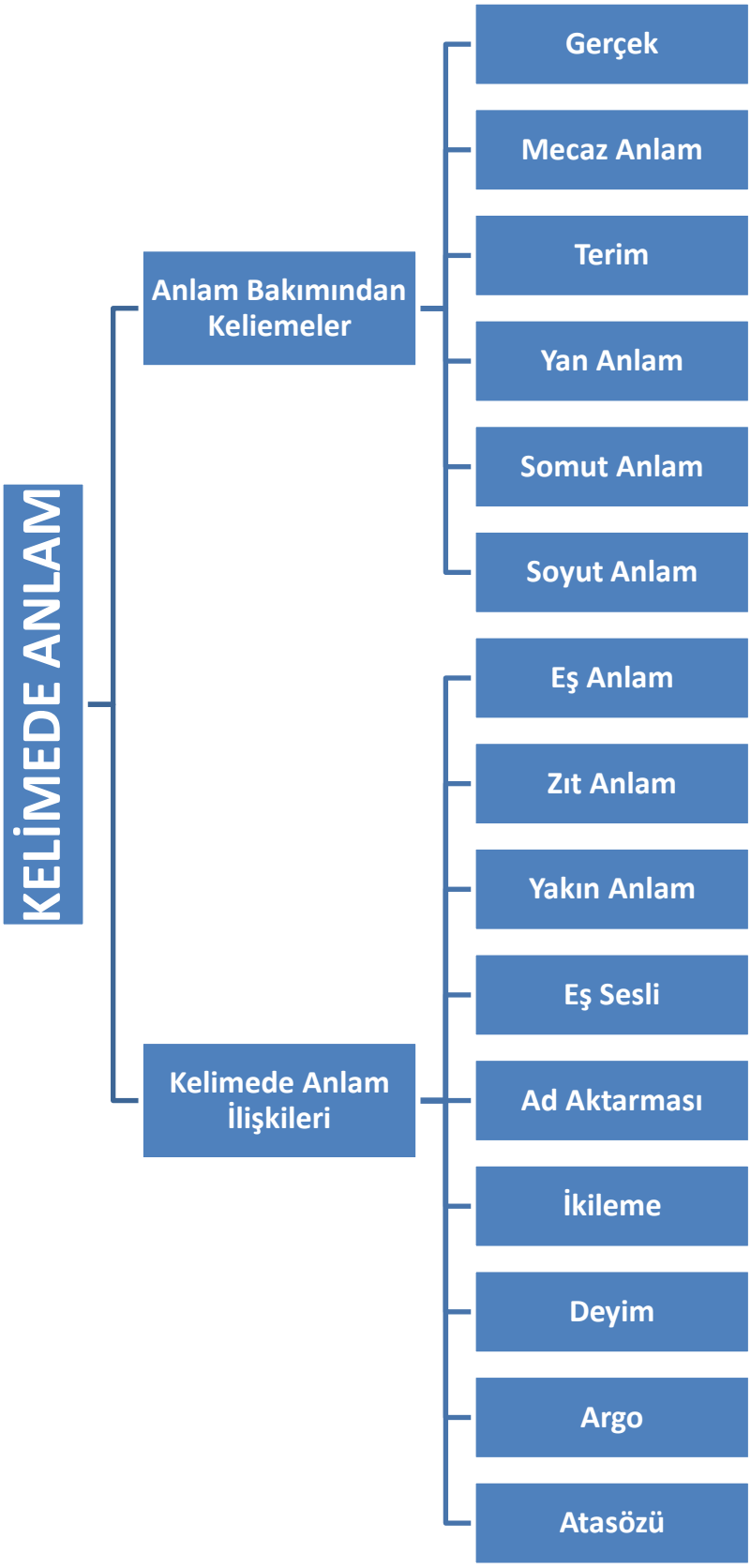
KELİMEDE ANLAM
Anlam Bakımından Keliemeler
Gerçek
Mecaz Anlam
Terim
Yan Anlam
Somut Anlam
Soyut Anlam
Kelimede Anlam İlişkileri
Eş Anlam
Zıt Anlam
Yakın Anlam
Eş Sesli
Ad Aktarması
İkileme
Deyim
Argo
Atasözü

GİRİŞ

Sevgili öğrenciler, bu bölümde anlam bakımından kelimeler ile kelimeler arasındaki anlam ilişkileri ele alınmaya çalışılmıştır.

Kelime, bir anlaşma vasıtası olarak dilin anlamlı en küçük birimidir. İnsanlar bu birimleri ardı ardına bir düzen ve sistemli bir bütünlük içerisinde bir araya getirerek birbirleriyle anlaşırlar.

Kelimelerin bağımsız olarak bir anlamları olduğu gibi kullanıldıkları yere göre de anlam değerleri bulunmaktadır. Diğer bir deyişle Türkçede kelimeler kullanıldıkları bağlama göre yeni ve farklı anlamlar kazanabilirler. Bir kelimenin bağımsız olarak sahip olduğu anlamı, sözlük anlamı yani gerçek anlamıdır. Sözlük anlamı dışında mecaz anlamı, yan anlamı ve terim anlamı da bulunabilir.

Türkçede kelimeler kullanıldıkları bağlama göre yeni ve farklı anlamlar kazanabilirler.

Örneğin göz kelimesini ele alıp inceleyelim:

"Göz" ün sözlük anlamına bakıldığında "Işığı geçirerek kırmaya elverişli üç tabakadan oluşan görme organı" tanımıyla karşılaşılmaktadır. Bu tanım gözün gerçek anlamıdır. "Gözleri iyi görmeyen kadına araba çarptı." cümlesinde geçen göz kelimesi gerçek anlamıyla kullanılmıştır. "Evrakları dolabın gözüne koy." ya da "Terazinin bir gözüne şeker, diğer gözüne ise demir ağırlıkları koyarlardı." cümlelerinde kullanılan göz kelimesi ise yan anlamlıdır. "Dolandırıldığını öğrenince birden gözü döndü." ya da "Hocanın gözüne girmek için bir takla atmadığı kaldı." cümlelerinde kullanılan göz kelimesi ise mecaz anlamda kullanılmıştır.

Yukarıda verilen örneklere bakıldığında göz kelimesinin farklı bağlamlarda kullanılmasıyla farklı anlamlar kazandığı görülmektedir. Bağlamdan hareketle ortaya çıkan bu anlam değerleri aynı zamanda Türkçenin zenginliği olarak kabul edilmektedir.

ANLAM BAKIMINDAN KELİMELER

Anlam bakımından kelimeler altıya ayrılmaktadır. Bunlar; gerçek anlam, mecaz anlam, terim anlam, yan anlam, soyut ve somut anlamlardır. Bu başlık altında ilk olarak gerçek anlamlı sözcükler ele alınacak ve sırasıyla diğer konu başlıkları açıklanmaya çalışılacaktır.

Gerçek Anlam

Kelimelerin akla ilk gelen anlamı gerçek anlamlarıdır. Kelimelerin sözlük anlamlarına da *gerçek anlam* denilmektedir.

Baş kelimesinin sözlük anlamı: "İnsan ve hayvanlarda göz, kulak, burun, ağız, beyin gibi organları barındıran, vücudun üst tarafında bulunan organ" şeklindedir. "Başına aldığı darbeyle yere serildi." cümlesindeki baş sözcüğü burada gerçek anlamıyla kullanılmıştır.

Örnek

- *Dalgalar* boyumuzu aşacak kadar yüksekti.
- Kaç gündür *midemde* hafif bir sızı var.
- Evine giderken her zaman arka taraftaki *yolu* kullanırdı.
- Bu seneki *kuraklık* üreticiyi ekonomik olarak mahvetti.

Yukarıdaki cümlelerde geçen dalga, mide, yol ve kuraklık sözcükleri kullanıldıkları cümlelerde gerçek anlamlarıyla kullanılmıştır.

Mecaz Anlam

Bir kelimenin sözlük ya da gerçek anlamından uzaklaştırılarak benzetmeli olarak verilmesidir.

Bir önceki başlıkta "baş" sözcüğü gerçek anlamıyla ele alınmıştır. Şimdi de bu sözcüğün mecaz anlamlarına bakalım:

Kazandığım parayı öğrenince *başımdan* ayrılamadı.

Merdivenin *başında* birilerini izliyordu.

Yeni fikirler *baş* göstermeye başlayınca işler değişti.

Yukarıdaki cümlelere bakıldığında baş sözcüğünün birinci cümlede "yakın, etraf", ikinci cümlede "başlangıç", üçüncü cümlede ise "belirmek, ortaya çıkmak" anlamlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yan anlam, gerçek anlamdan zamanla uzaklaşmıştır fakat hâlâ gerçek anlamla ilgilidir. Yan anlamın çıkış noktası, gerçek anlamdır.

Terim

Bir bilim, sanat ve meslek dalıyla ilgili özel ve belirli bir kavramı ifade eden sözlerdir. Her bilim dalının ya da mesleğin kendine özgü terimleri vardır.

Örnek

- Türev, fonksiyon, denklem kelimeleri matematik terimleri
- Şiir, mısra, öykü kelimeleri edebiyat terimleri
- Koalisyon, hükûmet, meclis kelimeleri siyaset bilimi terimleri

Yan Anlam

Yan anlamlı bir sözcüğün anlaşılabilmesi için gerçek anlamının da bilinmesi gerekir. Çünkü yan anlam gerçek anlamın dışında olmasına rağmen gerçek anlamdan tamamen bağımsız değildir. Yan anlam, gerçek anlamdan zamanla uzaklaşmıştır fakat hâlâ gerçek anlamla ilgilidir. Yan anlamın çıkış noktası, gerçek anlamdır.

Örnek

- Soğuk aldığı için *boğazı* ağrıyordu.
- *Boğazda* güzel bir yemek yedik.
- Antrenmanda *ayağını* burkmuş.
- Masanın *ayakları* kırılmış.
- *Gözüne* kaçan toz parçacıkları enfeksiyona neden olmuş.
- Kurşunu iğnenin *gözünden* geçirecek kadar silah kullanmada mahirdi.

Yukarıda verilen ikili örneklerde birinciler gerçek anlamda kullanılırken ikinciler yan anlamlarıyla kullanılmıştır.

Soyut Anlam

Duyu organlarıyla varlıkları anlaşılmayan, var olduklarına duygu ve inançlarla inanılan, maddesi olmayan kelimelere soyut anlamlı kelimeler denir.

Güzellik, sevgi, sevinç, iyilik, iman, korku, cesaret, üzüntü gibi kelimelerin bir maddesi yoktur. Bu kelimelerin doğada maddi bir karşılığı olmamasına rağmen var oldukları bilinir.

Türkçe kelimelerin bir bölümü soyut anlamlı iken bir bölümü de somut anlamlıdır. Görülen, hissedilen, algılanabilen kelimeler somut anlamlı kelimelerdir.

Somut Anlam

Türkçe kelimelerin bir bölümü soyut anlamlı iken bir bölümü de somut anlamlıdır. Görülen, hissedilen, algılanabilen kelimelere somut anlamlı kelimeler denir.

Kitap, ağaç, yol, su, masa, yağmur, duman, ev, kitap kelimeleri duyu organlarıyla kolayca hissedilebilir. Bu kelimelerin doğada maddi karşılıkları vardır.

KELİMELERDE ANLAM İLİŞKİLERİ

Kelimelerde anlam ilişkileri eş anlam, zıt anlam, yakın anlam, eş sesli, ad aktarması, ikileme, deyim, argo, atasözü başlıklarında ele alınmış ve örneklendirilmeye çalışılmıştır.

Eş Anlamlı Kelimeler

Yazılışları, sesleri farklı olduğu hâlde anlamları aynı olan, aynı kavramı karşılayan kelimelere *eş anlamlı kelimeler* denir.

Örnek

- Anlam-mana
- Ak-beyaz
- Eser-yapıt
- Sağlık-sıhhat
- Üzüntü-keder
- Yazık-günah

İkili olarak verilen bu sözcüklerin yazılışları farklı olmasına rağmen aynı anlamlara gelmektedirler.

Zıt (Karşıt) Anlamlı Kelimeler

Aralarındaki ilişkinin karşıtlık üzerine kurulduğu kelimeler zıt anlamlı kelimelerdir.

Aynı anlama gelmemelerine rağmen aralarındaki benzerliklerden ötürü birbirlerinin yerine kullanılabilen sözcüklere yakın anlamlı sözcükler denir.

Örnek

- Yakın-uzak
- İleri-geri
- Zor-kolay
- Basit-karmaşık
- Az-çok
- Doğru-yanlış

Her kelimenin zıt anlamı yoktur. Özellikle bazı fiillerin karşıt anlamları bulunmamaktadır. Örneğin “koş-“ fiilinin zıt anlamlısı “yürü-“ ya da “dur-“ değildir. Bu üç fiilin de karşıtlık bakımından hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Bu durum “sor-, bek-, döv-“ gibi fiiller için de geçerlidir.

Yakın Anlamlı Kelimeler

Aynı anlama gelmemelerine rağmen aralarındaki benzerliklerden ötürü birbirlerinin yerinde kullanılabilen sözcüklere *yakın anlamlı sözcükler* denir.

Örnek

- Eş-dost
- Akraba-hısım
- Seyretmek-bakmak
- Küsmek- kırılmak
- İzlemek-takip etmek

Yukarıda verilen ikili sözcükler aynı anlama gelmemektedir. Fakat benzer yönlerinden ötürü birbirlerinin yerine kullanılmaktadır.

Eş Sesli (Sesteş) Kelimeler

Yazılışları ve okunuşları aynı olduğu hâlde anlam ve kökleri itibariyle farklı olan kelimelerdir.

Konuyu daha iyi ifade edebilmek için yüz sözcüğünü ele alalım:

- Sınavdan *yüz* puan aldım.
- *Yüzüne* tükürsen nisan yağmuru der.
- Kulaçlarını daha geniş atarak *yüz.*
- Hayvanın derisine zarar vermeden *yüz.*
- Koltukların *yüzü* iyice eskidi.
- Fayansların *yüzünde* lekeler oluşmaya başlamış.
- Olayın diğer *yüzüne* baktığın durum hiç göründüğü gibi değil.

Şimdi de bu cümlelerde geçen yüz sözcüklerinin sırasıyla cümledeki anlamlarına bakalım:

- Sayı
- Çehre
- Denizde yüzmek
- Deriyi yüzmek
- Kılıf, astar
- Üst kısım yüzey
- Taraf, cephe

Görüldüğü üzere yedi farklı cümlede kullanılan yüz sözcüğünün yedi farklı anlamı bulunmaktadır. Oysaki hepsi aynı şekilde yazılmakta ve okunmaktadır.

Sesteş kelimelerle yazılışları arasında bazı küçük farklılıklar bulunan sözcükler birbirleriyle karıştırılmamalıdır. Yazılıştaki bu farklılık düzeltme işaretiyle ilgili olabilir.

Sesteş kelimelerle yazılışları arasında bazı küçük farklılıklar bulunan sözcükler birbirleriyle karıştırılmamalıdır. Yazılıştaki bu farklılık düzeltme işaretiyle ilgili olabilir.

Anlamı pekiştirmek ve dikkatleri anlatıma yoğunlaştırmak için aynı kelimenin, yakın anlamlı kelimelerin ya da karşıt anlamlı kelimelerin tekrarıyla oluşan söz grubudur.

Örnek

- Kar: Yağış
- Kâr: Kazanç
- Hala: Babanın kız kardeşi
- Hâlâ: Henüz
- Adet: Sayı
- Âdet: Gelenek, örf
- Alem: Bayrak
- Âlem: Evren, dünya

Ad Aktarması

Bir kelimenin benzerlik ilgisi kurmaksızın kendi anlamının dışında başka bir şeyi ifade etmek için kullanılmasına *ad aktarması* denir.

"Son gelişmelerden sonra Ankara tavrını değiştirdi." ifadesinde geçen "Ankara" sözcüğü, Ankara'daki mevcut hükûmeti kastetmektedir.

"Zil çalmasına rağmen sınıf hâlâ dışarıdaydı." cümlesinde geçen "sınıf" sözcüğü ise sınıftaki öğrencileri karşılamak için kullanılmıştır.

"Ağabeyim kırmızı giyilmesinden hiç hoşlanmazdı." cümlesinde geçen kırmızı kelimesi ise kırmızı kıyafet yerine kullanılmıştır.

İkileme

Anlamı pekiştirmek ve dikkatleri anlatıma yoğunlaştırmak için aynı kelimenin, yakın anlamlı kelimelerin ya da karşıt anlamlı kelimelerin tekrarıyla oluşan söz grubudur.

İkilemelerle ilgili bazı örnekler:

Örnek

- Çoluk çocuk
- Kap kacak
- Ufak tefek
- Aşağı yukarı
- Oldum olası
- Ağır ağır
- Düşe kalka
- Ev bark

İkilemeler gerek yapı gerek anlam yönünden farklı özellikler gösterir. Anlatımda ikilemelerin kullanımının temel amacı anlamı pekiştirmektir.

İkilemeler tarih boyunca pek çok sanatçı tarafından eserlerinde kullanılmıştır:

Şol cennetin ırmakları

Akar Allah *deyü deyü*

Çıkmış İslam bülbülleri

Öter Allah *deyü deyü*

Yunus Emre

İncecikten bir kar yağar

Tozar *Elif Elif* diye

Karacaoğlan

İkilemeler yapı olarak bazı farklılıklar gösterirler. Bu farklılıklar şu şekilde ifade edilebilir:

İkilemeler gerek yapı gerek anlam yönünden farklı özellikler gösterir. Anlatımda ikilemelerin kullanımının temel amacı anlamı pekiştirmektir.

Aynı anlamlı kelimelerin tekrarıyla oluşan ikilemeler:

Sorgu sual, ses seda, kılık kıyafet, şan şöhret, akıllı uslu, sağlık sıhhat, zarar ziyan, evirmek çevirmek, mutlu mesut, yorgun argın, gizli saklı, kural kaide, ite kaka, ilgi alaka, zengin varlıklı, laf söz, köşe bucak, güçlü kuvvetli…

Yakın anlamlı kelimelerin tekrarıyla oluşan ikilemler:

Doğru dürüst, eş dost, derme çatma, gelenek görenek, ağrı sızı, mal mülk, yalan yanlış, sağ salim, bıkmak usanmak, az buçuk, sorgu sual, uğraşmak didinmek, yer yurt, kırılmak darılmak, üst baş, şöyle böyle…

Karşıt anlamlı kelimelerin tekrarıyla oluşan ikilemeler:

İleri geri, aşağı yukarı, az çok, hayat memat, er geç, dost düşmen, iyi kötü, irili ufaklı, bata çıka, gide gele, enine boyuna, büyük küçük, alt üst, acı tatlı, düşe kalka, altı üstü, var yok, içli dışılı…

Aynı kelimenin tekrarıyla oluşan ikilemeler:

Yavaş yavaş, ağır ağır, adım adım, gürül gürül, deste deste, usul susul, otura otura, ılık ılık, akın akın, ince ince, diye diye, açık açık, iri iri, uzun uzun, sıkı sıkı, yüze yüze, ağlaya ağlaya, güle güle, koşa koşa, çok çok, bile bile, birer birer, tek tek, basa basa, göre göre…

Yansıma kelimelerin tekrarıyla oluşan ikilemeler:

Gümbür gümbür, tıkır tıkır, lıkır lıkır, çıtır çıtır, şarıl şarıl, fokur fokur, vızır vızır, horul horul, takır tukur, fısıl fısıl, çat pat…

Biri anlamlı diğeri anlamsız kelimelerle oluşan ikilemeler:

Eski püskü, eğiri büğrü, ufak tefek, yırtık pırtık, incik boncuk, çoluk çocuk, yarım yamalak, tek tük, falan filan, ezik büzük, cümbür cemaat, eski püskü, sıkı fıkı…

İkisi de anlamsız olan kelimelerle oluşan ikilemeler:

Abur cubur, eciş bücüş, ıvır zıvır, ıcık cıcık, abuk subuk, apar topar, kırın kırın, çıtı pıtı, paldır küldür…

İkinci kelimenin başına "m" sesinin getirilmesiyle oluşan ikilemeler

Para mara, yemek memek, ev mev, aşk maşk, sevgi mevgi, adam madam, kötü mötü, iş miş…

Yukarıda yapı bakımından sınıflandırılmaya çalışılan ikimelere örnek olarak şunlar verilebilir:

Anlatıma akıcılık ve zenginlik kazandırmak için birden fazla sözcükten en az birinin gerçek anlamından uzaklaştırılmasıyla oluşturulmuş söz gruplarına deyim adı verilir.

Örnek

- Ağızdan ağza dolaşmak
- Ev ev dolaşmak
- İçli dışlı olmak
- Büyüğünü küçüğünü bilmek
- Göz göre göre gitmek

Deyimler

Anlatıma akıcılık ve zenginlik kazandırmak için birden fazla sözcükten en az birinin gerçek anlamından uzaklaştırılmasıyla oluşturulmuş söz gruplarına *deyim* adı verilir.

Deyimlerin özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- Deyimler, kalıplaşmış sözlerdir.
- Kelimelerin ne yeri ne de kelimelerden herhangi birisi değiştirilebilir. Örneğin; "ağzında bakla ıslanmamak" deyiminde "bakla" yerine "nohut" sözcüğünü koymamız mümkün değil.
- Deyimler genel kural niteliği taşımazlar.
- Deyimler; can çekişmek, ayağa düşmek, göz dikmek deyimlerinde olduğu gibi genellikle yargı bildirmezler.
- Cümle hâlinde olan yani yargı bildiren deyimler de bulunmaktadır: Tencere yuvarlanmış kapağını bulmuş, dostlar alışverişte görsün, atı alan Üsküdar'ı geçti, çoğu gitti azı kaldı…
- Kısa ve özlü anlatım araçlarıdır.
- En az iki kelimeden oluşurlar.
- Deyimler kaç sözcükten oluşursa oluşsunlar tek bir durumu bildirirler:

Çoban kulübesinde padişah rüyası görmek: Hayalcilik

Deveye sormuşlar “Neden boynun eğri?” “Nerem doğru ki?” demiş: İşin her yanının bozuk olması

Kalıplaşmış söz olmaları ve sözcüklerin gerçek anlamları dışına çıkabilmelerinden dolayı deyimlerin başka bir dile çevrilmeleri çok zordur.

Örnek

- Atı alan Üsküdar’ı geçti: Fırsatı kaçırmak.
- Ayağının tozuyla: Gelir gelmez.
- Havanda su dövmek: Boşuna uğraşmak.

- Millî değerleri yansıtırlar.
- Deyimlerin çoğunda ortaya çıkan anlam, sözcüklerin gerçek anlamları dışındadır: Pabucu dama atılmak, hapı yutmak, ne şiş yansın ne kebap, dişe dokunur, çantada keklik, içten pazarlıklı, başlı başına…
- Deyimlerin çoğunda deyimi oluşturan sözcükler gerçek anlamlarından uzaklaşırken bazılarında ise gerçek anlamlarını korumaya devam ederler: İsmi var cismi yok, âdet yerini bulsun, kimi kimsesi yok, yükte hafif pahada ağır, çoğu gitti azı kaldı, iyi gün dostu, hem suçlu hem güçlü…
- Deyimlerin çoğu mastar ekiyle biter: Çark etmek, kolu kanadı kırılmak, başı sıkışmak, aklına koymak…
- Kalıplaşmış söz olmaları ve sözcüklerin gerçek anlamları dışına çıkabilmelerinden dolayı başka bir dile çevrilmeleri çok zordur.

Oluşum şekillerine göre deyimler

Oluşum şekillerine göre deyimler şu şekilde sınıflandırılabilir:

- **İsim tamlaması şeklindeki deyimler**: Ekmek parası, balık istifi, ateş pahası, püf noktası, yılan hikâyesi, eşek şakası…
- **Sıfat tamlaması şeklindeki deyimler:**Püsküllü bela, kara cahil, deli fişek, yağlı müşteri, biçilmiş kaftan, yarım ağız…
- **Kurallı bileşik sıfat şeklindeki deyimler:**İçten pazarlıklı, eli açık, gözü kara, maymun iştahlı, çenesi düşük…
- **Mastar grubu şeklindeki deyimler:**Ciğeri beş para etmemek, aklı başında olmak, etekleri zil çalmak, her şeye burnunu sokmak, aldırış etmemek, iki ayağını bir pabuca sokmak, yakayı sıyırmak…
- **Cümle şeklindeki deyimler:**Derdini Marko Paşa’ya anlat, Fol yok yumurta yok, ayıkla pirincin taşını, dostlar alışverişte görsün, âdet yerini bulsun…

Argo

Sadece belli bir topluluk ya da meslek grubu tarafından kullanılan sözlerdir.

Argo sözlerin özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- Argo ifadeler yalnızca belli bir çevre tarafından konuşulur ve anlaşılır.

- Kullanıldığı çevreye özgü bir sözcük ve deyişlerden oluşur.
- Ana dilden türetilmiş bir yardımcı dil olarak da görülebilir.
- Argo sözler kendi doğal yapısı içinde sürekli değişen ve gelişen bir özelliğe sahiptir.

Argo sözler kendi doğal yapısı içinde sürekli değişen ve gelişen bir özelliğe sahiptir.

Bazı argo çeşitleri şu şekilde sıralanabilir:

- Denizci argosu
- Esnaf argosu
- Asker argosu
- Spor argosu
- Şoför argosu
- Öğrenci argosu
- Hapishane argosu
- Dilenci argosu

Bazı argo ifadeler ve anlamları şu şekilde örneklendirilebilir:

Örnek

- Alengirli: Gösterişli
- Anasının gözü: Açıkgöz
- Moruk: Yaşlı
- Mortu çekmek: Ölmek
- Araklamak: Çalmak
- Bozuk çalmak: Yüzü asılmış olmak

Atasözleri

Deneyim ürünü olan, halk tarafından bilinerek kullanılan, söyleyeni belli olmayan kalıplaşmış sözlere *atasözü* denir.

Atasözlerinin özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- Atasözleri kalıplaşmış sözlerdir. Kelimeleri değiştirilemez.

"Damlaya damlaya göl olur." Atasözündeki " göl" sözcüğünün yerine "deniz" konularak "Damlaya damlaya deniz olur." denilemez.

- Kısa ve özlü sözlerdir. Az sözle çok derin anlamlar ifade edilir:

Ağlatan gülmez.

Deneyim ürünü olan, halk tarafından bilinilerek kullanılan, söyleyeni belli olmayan kalıplaşmış sözlere atasözü denir.

Eden bulur.

- Atasözleri bir tecrübeye ve gözleme dayanır:

Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır.

- Atasözleri âdet ve gelenekleri yansıtır:

Dost başa bakar, düşman ayağa.

Kız beşikte, çeyiz sandıkta.

- Atasözlerinin çoğu mecaz anlamlıdır:

Mum dibine ışık vermez.

Denize düşen yılana sarılır.

- Mecazlı olmayan atasözleri de vardır:

Dünya malı dünyada kalır.

Dost ile ye, iç alışveriş etme.

- Atasözlerinde uzunca deneyimlerle ulaşılan yargı, sonraki benzer tüm olaylara genellenir:
- Atasözleri halkın gelenek ve göreneklerini yansıtır.

Bir fincan kahvenin kır yıl hatırı vardır.

Misafir umduğunu değil, bulduğunu yer.

Kızını dövmeyen, dizini döver.

- Atasözleri sanatlı bir anlatıma sahiptir:

Atasözleri yüzlerce yıllık deneyimin ürünü olarak ait olduğu topluma kılavuzluk yapar.

Üzüm üzüme baka baka kararır. (Hüsnitalil)

Güvenme varlığa, düşersin darlığa. (Tezat)

Her taş baş yarmaz. (Seci)

- Toplumsal yergiler atasözlerinin konusu olabilir:

Balık baştan kokar.

Anlayana sivrisinek saz, anlamayana davul zurna az.

Bana dokunmayan yılan bin yaşasın.

Atasözleri yüzlerce yıllık deneyimin ürünü olarak ait olduğu topluma kılavuzluk yapar:

Örnek

- Babanın sanatı oğla mirastır.
- Baba koruk yer, oğlunun dişi kamaşır.
- Aça dokuz yorgan örtmüşler, yine uyuyamamış.
- Çalma elin kapısını, çalarlar kapını.
- Korkunun ecele faydası yoktur.
- Baykuşun kısmeti ayağına gelir.
- Taşıma su ile değirmen dönmez.
- Kâr eden, ar etmez.
- İstediğini söyleyen, istemediğini işitir.
- Esirgenen göze çöp batar.
- Akacak kan damarda durmaz.
- Ak akçe kara gün içindir.
- Ağlamayan çocuğa meme vermezler.

Bireysel Etkinlik

- İstiklal Marşı'nın ilk iki kıtasındaki sözcükleri anlamları bakımından inceleyiniz.

Özet

- **ANLAM BAKIMINDAN KELİMELER**
- Anlam bakımından kelimeler altıya ayrılmaktadır. Bunlar; gerçek anlam, mecaz anlam, terim anlam, yan anlam, soyut ve somut anlamlardır.
- **Gerçek Anlam**
- Kelimelerin akla ilk gelen anlamı gerçek anlamlarıdır. Kelimelerin sözlük anlamlarına da gerçek anlam denilmektedir.
- Baş kelimesinin sözlük anlamı: "İnsan ve hayvanlarda göz, kulak, burun, ağız, beyin gibi organları barındıran, vücudun üst tarafında bulunan organ" şeklindedir. "Başına aldığı darbeyle yere serildi." cümlesindeki baş sözcüğü burada gerçek anlamıyla kullanılmıştır.
- **Mecaz Anlam**
- Bir kelimenin sözlük ya da gerçek anlamından uzaklaştırılarak benzetmeli olarak verilmesidir.
- **Terim**
- Bir bilim, sanat ve meslek dalıyla ilgili özel ve belirli bir kavramı ifade eden sözlerdir. Her bilim dalının ya da mesleğin kendine özgü terimleri vardır.
- **Yan Anlam**
- Yan anlamlı bir sözcüğün anlaşılabilmesi için gerçek anlamının da bilinmesi gerekir. Çünkü yan anlam gerçek anlamın dışında olmasına rağmen gerçek anlamdan tamamen bağımsız değildir. Yan anlam, gerçek anlamdan zamanla uzaklaşmıştır fakat hâlâ gerçek anlamla ilgilidir. Yan anlamın çıkış noktası, gerçek anlamdır.
- **Soyut Anlam**
- Duyu organlarıyla varlıkları anlaşılmayan, var olduklarına duygu ve inançlarla inanılan, maddesi olmayan kelimelere soyut anlamlı kelimeler denir.
- Güzellik, sevgi, sevinç, iyilik, iman, korku, cesaret, üzüntü gibi kelimelerin bir maddesi yoktur. Bu kelimelerin doğada maddi bir karşılığı olmamasına rağmen var oldukları bilinir.
- **Somut Anlam**
- Türkçe kelimelerin bir bölümü soyut anlamlı iken bir bölümü de somut anlamlıdır. Görülen, hissedilen, algılanabilen kelimelere somut anlamlı kelimeler denir.
- Kitap, ağaç, yol, su, masa, yağmur, duman, ev, kitap kelimeler duyu organlarıyla kolayca hissedilebilir. Bu kelimelerin doğada maddi karşılıkları vardır.
- **KELİMELERDE ANLAM İLİŞKİLERİ**
- Kelimelerde anlam ilişkileri eş anlam, zıt anlam, yakın anlam, eş sesli, ad aktarması, ikileme, deyim, argo, atasözü başlıklarında ele alınmış ve örneklendirilmeye çalışılmıştır.
- **Eş anlamlı kelimeler**
- Yazılışları, sesleri farklı olduğu hâlde anlamları aynı olan, aynı kavramı karşılayan kelimelere eş anlamlı kelimeler denir.
- **Zıt (Karşıt) anlamlı kelimeler**
- Aralarındaki ilişkinin karşıtlık üzerinde kurulduğu kelimeler zıt anlamlı kelimelerdir.

Özet (devamı)

- Her kelimenin zıt anlamı yoktur. Özellikle bazı fiillerin karşıt anlamları bulunmamaktadır. Örneğin " koş-" fiilinin zıt anlamlısı "yürü-" ya da "dur-" değildir. Bu üç fiilin de karşıtlık bakımından hiçbir ilgili bulunmamaktadır. Bu durum "sor-, bek-, döv-" gibi fiiller için de geçerlidir.
- **Yakın Anlamlı Kelimeler**
- Aynı anlama gelmemelerine rağmen aralarındaki benzerliklerden ötürü birbirlerinin yerinde kullanılabilen sözcüklere yakın anlamlı sözcükler denir.
- **Eş Sesli (Sesteş) Kelimeler**
- Yazılışları ve okunuşları aynı olduğu hâlde anlam ve kökleri itibariyle farklı olan kelimelerdir.
- Sesteş kelimelerle yazılışları arasında bazı küçük farklılıklar bulunan sözcükler birbirleriyle karıştırılmamalıdır. Yazılıştaki bu farklılık düzeltme işaretiyle ilgili olabilir.
- **Ad Aktarması**
- Bir kelimenin benzerlik ilgisi kurmaksızın kendi anlamının dışında başka bir şeyi ifade etmek için kullanılmasına ad aktarması denir.
- "Son gelişmelerden sonra Ankara tavrını değiştirdi." ifadesinde geçen "Ankara" sözcüğü, Ankara'daki mevcut hükûmeti kastetmektedir.
- **İkileme**
- Anlamı pekiştirmek ve dikkatleri anlatıma yoğunlaştırmak için aynı kelimenin, yakın anlamlı kelimelerin ya da karşıt anlamlı kelimelerin tekrarıyla oluşan söz grubudur.
- İkilemeler gerek yapı gerek anlam yönünden farklı özellikler gösterir. Anlatımda ikilemelerin kullanımının temel amacı anlamı pekiştirmektir.
- **Deyimler**
- Anlatıma akıcılık ve zenginlik kazandırmak için birden fazla sözcükten en az birinin gerçek anlamından uzaklaştırılmasıyla oluşturulmuş söz gruplarına deyim adı verilir.
- Kalıplaşmış söz olmaları ve sözcüklerin gerçek anlamları dışına çıkabilmelerinden dolayı başka bir dile çevrilmeleri çok zordur.
- **Argo**
- Sadece belli bir topluluk ya da meslek grubu tarafından kullanılan sözlerdir.
- Argo sözlerin özellikleri şu şekilde sıralanabilir:
- Argo ifadeler yalnızca belli bir çevre tarafından konuşulur ve anlaşılır.
- Kullanıldığı çevreye özgü bir sözcük ve deyişlerden oluşur.
- Ana dilden türetilmiş bir yardımcı dil olarak da görülebilir.
- Argo sözler kendi doğal yapısı içinde sürekli değişen ve gelişen bir özelliğe sahiptir.
- **Atasözleri**
- Deneyim ürünü olan, halk tarafından bilinilerek kullanılan, söyleyeni belli olmayan kalıplaşmış sözlere atasözü denir.
- Atasözlerinin özellikleri şu şekilde sıralanabilir:
- Atasözleri kalıplaşmış sözlerdir. Kelimeleri değiştirilemez.
- Kısa ve özlü sözlerdir. Az sözle çok derin anlamlar ifade edilir.
- Atasözleri bir tecrübeye ve gözleme dayanır.
- Atasözleri âdet ve gelenekleri yansıtır.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde altı çizili sözcük mecaz anlamıyla kullanılmıştır?
   a) Gelecek hafta yapılacak toplantıda bu konu görüşülmelidir.
   b) Az sonra içeri beyazlar içerisinde bir gelin girdi.
   c) Annesi, çocuğun uyku probleminden bahsediyordu.
   d) Boş sözlerle bugüne kadar zar zor geldik işte.
   e) Patronla görüşmek ve zam istemek istiyordu.

2. Aşağıdaki cümlelerde altı çizili sözcüklerden hangisi gerçek anlamda kullanılmıştır?
   a) Geminin burun kısmında ciddi bir hasar oluşmuştu.
   b) Hamur makinesinin kolu kırılınca o gün ekmek çıkmadı.
   c) Düğünde üç el silah sıkılınca herkes kaçışmaya başladı.
   d) İri gövdesinin ardında yumuşacık bir kalbi vardı.
   e) Koltukların yüzü eskiyince koltuklar depoya indirildi.

3. Aşağıdakilerin hangisinde bir terim kullanılmıştır?
   a) Türkiye'de yürütme görevi hükûmetindir.
   b) Özgürlükler temelinde yeni bir yapı kurulmalı.
   c) Sanat ile bilim arasında ciddi farklar bulunmaktadır.
   d) Bilim adamının tarafsızlığı ne kadar mümkün olabilir ki?
   e) Sanatın ham maddesi duygudur.

4. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde somut anlamlı bir sözcük soyut anlam ifade etmektedir?
   a) Karikatür hazırlamak ciddi entelektüel bilgi gerektirir.
   b) Başarısızlığımızda acaba birilerinin parmağı mı var?
   c) Kafasından geçenleri sadece kendisi bilirdi.
   d) Çocukluk, ömrün en neşeli zaman dilimidir.
   e) Hiçbir şeyden korkmayan cesur bir adamdı.

5. Aşağıdaki cümlelerde altı çizili kelimelerden hangisi gerçek anlamda kullanılmıştır?
   a) Önce yavaştan başlayan yağmur aniden coşmaya başladı.
   b) Tüm katı davranışlara rağmen gayet sakin davrandı.
   c) Serin ve tatlı bir yaz akşamını yaşadık.
   d) Havalar ısınınca tohumlar birer birer patlamaya başladı.
   e) Bodur ağaçlardan müteşekkil bir ormandan geçtik.

6. Ne olursa olsun bu işi bitireceğim.

Bu cümlede altı çizili sözün kattığı anlam aşağıdakilerin hangisinde vardır?

a) Bütün hakikatler gün yüzüne çıktı.
b) Düğüne mutlaka geleceğim.
c) Hiç vakit kaybetmeden yola koyulduk.
d) Bunların hiçbirini ben söylemedim.
e) Eşyaların tamamı selden zarar gördü.

7. Gelir gelmez odasına geçti.

Bu cümlede altı çizili sözün kattığı anlam aşağıdakilerin hangisinde vardır?

a) Olur olmaz işlerle uğraşmandan sıkıldım.
b) Belli belirsiz konuşmalardan çok sıkıldım.
c) Yastığa başını koyar koymaz uyurdu.
d) Zamanlı zamansız gelişleriyle meşhurdu.
e) Bilir bilmez her söze karışırdı.

I. Hafif hafif bir rüzgâr esiyordu.
II. Hemen hemen işi bitirdik.
III. Zaman zaman yağmur yağıyordu.
IV. Aşağı yukarı sekiz ayı kaldı.
V. Ara sıra iş yerine uğrardı.

8. Bu cümlelerde altı çizili sözcükler birbirine yakın olma durumuna göre gruplandırıldığında hangisi dışarıda kalır?

a) I
b) II
c) III
d) IV
e) V

9. Bu ağrıyı çok çok on daha çekersin.

Altı çizili bölümün cümleye kattığı anlam aşağıdakilerden hangisidir?

a) Oldum olası bu işlerden hiç anlamam.
b) Hemen hemen askerliği bitti.
c) Oldu olacak istifa da etseydin.
d) Kendimi bildim bileli yumurta yemem.
e) Bu araba olsa olsa bir tondur.

10. Çekmek kelimesi aşağıdaki cümlelerin hangisinde gerçek anlamda kullanılmamıştır?

a) Askerî teçhizat kağnılarla çekiliyordu.
b) Sınıf rahatsız olmasın diye kapıyı yavaşça çekti.
c) Balıkçılar ağları yavaşça çekmeye başladılar.
d) Kimseye çaktırmadan bizim bütün depoyu çekmiş.
e) Eskimiş bayrağın ipini yere doğru çektiler.

Cevap Anahtarı

1.d, 2.d, 3.a, 4.b, 5.e, 6.b, 7.c, 8.a, 9.e, 10.c

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Aksan, D. (1990). *Türkçenin gücü*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Aksoy, Ö. A. (1978). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü I-II*. Ankara: TDK Yayınları.

Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Bilgin, M. (2006). *Anlamdan anlatıma Türkçemiz*. Ankara: Anı Yayınları.

Kahraman, T. (2005). *Çağdaş Türkiye Türkçesi dil bilgisi.* (3.Baskı). Ankara: Du-Mat Matbaası.

Karadüz, A. (2007). *İlköğretimde Türkçe öğretimi-Dil bilgisi öğretimi*. Ankara: Pegama Yayıncılık.

Korkmaz, Z. (2017). *Türkiye Türkçesi grameri-Şekil bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.

Kükey, M. (2003). *Türkçenin dilbilgisi 1.* Samsun: Cem Ofset.

Sağır, M. (2002). *Türkçe dil bilgisi öğretimi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.

KALIPLAŞMIŞ İFADELER

Atatürk Üniversitesi
Açıköğretim Fakültesi

TÜRK DİLİ - I

Prof. Dr.
Lokman TURAN

İÇİNDEKİLER

- Kalıplaşmış İfadeler
  - Kalıp / ilişki sözlerin özellikleri
  - Atasözleri
  - Deyimler
  - İkilemeler

HEDEFLER

- Bu üniteyi çalıştıktan sonra;
  - Kalıplaşmış ifadelerin dil açısından önemini kavrayabilecek,
  - Atasözlerinin özelliklerini öğrenebilecek,
  - Deyimler hakkında bilgi sahibi olabilecek,
  - Atasözleriyle deyimler arasındaki farkı kavrayabilecek,
  - Atasözlerinde geçen deyimleri ayırt edebilecek,
  - İkilemeler hakkında bilgi sahibi olabileceksiniz.

ÜNİTE 9

© Bu ünitenin tüm yayın hakları Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi'ne aittir. Yazılı izin alınmadan ünitenin tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

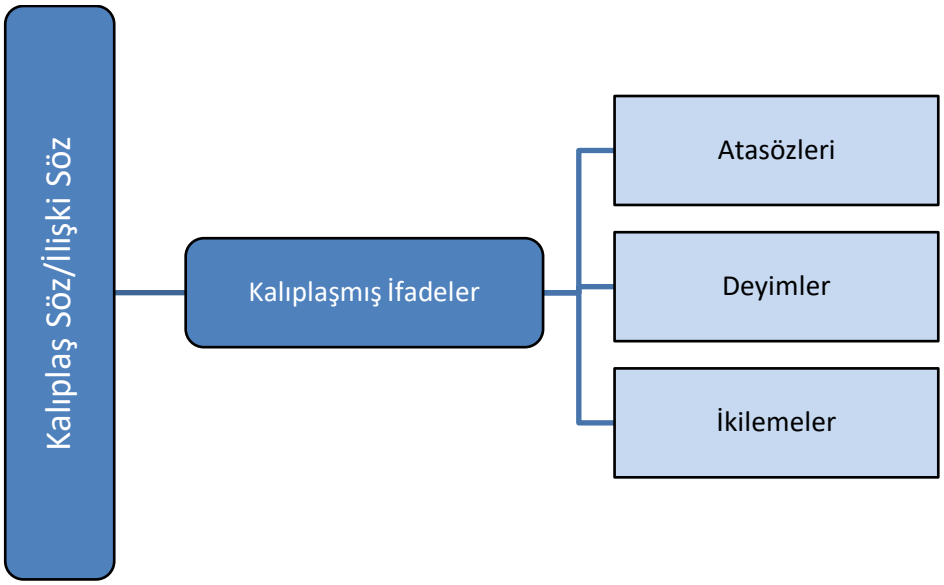
Kalıplaş Söz/İlişki Söz
Kalıplaşmış İfadeler
Atasözleri
Deyimler
İkilemeler

GİRİŞ

Daha önce de değindiğimiz gibi dilin temel işlevi, insanlar arasındaki iletişimi sağlamaktır. İletişimi sağlarken kullanılan dil ne kadar yetkinse iletişim de o ölçüde etkili hâle gelmektedir. Dilin durumları anlatmada yetkin bir duruma ulaşması ise çoğunlukla kullanılan kalıplaşmış ifadelerle mümkün olabilmektedir.

Her dilde olduğu gibi Türkçede de söz varlığını oluşturan çeşitli unsurlar bulunmaktadır. Bunlar konuşanların özgürce tercih ettikleri bağımlı ve bağımsız kullanabildikleri sözlüklerde madde başı olan sözcüklerdir (bardak, tabak, kapı, masa, yürü-mek, bak-mak vb.). Bunlardan başka bir bölük kullanılanlar vardır ki bunlar daima belirli bir biçimde kullanılan atasözleri, deyimler, ikilemeler ve kalıp sözlerden meydana gelen kalıp ifadelerdir [1].

5. Ünitede Türkçenin Temel Söz Varlığı başlığında ayrıntılı olarak ele aldığımız atasözleri, deyimler, ikilemeler ve kalıp sözler konusu bu ünitede hepsinin en temel özelliği olan "kalıplaşmış sözler" başlığında ele alınacaktır. Çünkü atasözleri, deyimler ve ikilemelerin genel karakteristiği onların aynı zamanda "kalıplaşmış sözler" olmalarıdır. Elbette bunları birbirinden ayırt edebilmek için dikkat edilmesi gereken en önemli husus onların işlevleri ve yapılarıdır.

İşlev bir şeyin kullanım amacıyla ilgiliyken yapı bu dil birimlerinin dildeki kullanım biçimleri, söz dizimi vb. gibi özelliklerin dikkate alınarak incelenmesidir. Bu dil birimleri, sözlü ve yazılı anlatım sırasında çok çaba gerektirmemeleri, kısa zamanda söylenip anlaşılmaları sebebiyle işlevseldirler.

En az iki sözcükten meydana gelen, içindeki sözcüklerin temel anlamlarını kaybetmeden yeni bir durum, olgu veya eylemi karşılayan söz öbeklerine ilişki söz veya kalıp söz denir.

Kalıplaşmış dil birimleri, sözlü ve yazılı iletişimde çok fazla gayret sarfetmeden karşı tarafın kolayca anlayabileceği tarzda herkesin bildiği ifadelerdir. Bu nedenle zihinde hazır bulunması, belli durumlar ve olgularla ilgili bir çırpıda ağızdan dökülmesi bakımından kalıplaşmış sözlerin insanlar tarafından hatırlanması kolaydır. Bu tarz ifadelerin söylenip anlaşılması için gereken süre ve enerji diğerlerine oranla daha azdır.

Günlük hayatta karşılaştığımız her hangi bir insanla selamlaşma, hâl hatır sorma, teşekkür etme vb. *durumlarda söylediğimiz: "Hoş geldin, hayırlı işler, kolay gelsin, Allah kahretsin, iyi akşamlar" ve benzeri ifadeler hemen hemen her dilde rastlanabilen kalıp sözlerdir*. İngilizcede "speech act" adı verilen ve Türkçede "ilişki sözleri" ve "kalıplaşmış söz"lerden özellikle anlatımın daha kolay ve etkili yapılması hususunda faydalanılmaktadır.[2] Aynı zamanda atasözleri, deyimler ve ikilemeler bu bağlamda değerlendirilebilecek kalıplaşmış ifadeler olarak tasnif edilmektedirler.

İlişki söz veya kalıp söz olarak tanımlanan bu ifadelerde sayı ve kişi öğeleri dışında farklı söyleyişler söz konusu olmamaktadır. Örneğin "Güle güle git" ilişki sözünü "Gülerek gülerek git" biçiminde söylemek onu farklı dilbilgisel yapıya sokmak olacaktır. Bu durumda yapılan iş, ifadeyi kalıplaşmış sözden çıkarıp emir kipinde çekimlenmiş git- eyleminin nasıl yapılacağına dair bir zarf öbeği hâline getirmek olur [1].

Kısaca ifade etmek gerekirse atasözleri, deyimler ve ikilemeler dışındaki kalıplaşmış sözler, içindeki sözcüklerin temel anlamlarını kaybetmeden yeni bir durum, olgu veya eylemi karşılayan söz öbekleridir. [1]

KALIPLAŞMIŞ İFADELER

Mevcut bilgilerimize göre tarihin ilk devirlerine kadar giden Türkçe, kalıplaşmış ifadeler bakımından oldukça zengindir. Hem söze dayalı kültürün gelişmiş hem de sosyal yaşantının kuvvetli olmasından dolayı kalıplaşmış ifadelerin bakımından Türkçe zengin bir dildir.

Bilim dallarından sahne sanatlarına, mimariden kuyumculuğa kadar uzanan bir terim söz varlığından söz etmek mümkündür.

Kalıplaşmış sözler deyimler, atasözleri ve ikilemeler gibi "kalıplaşmış" dil birimleridir. Bunlardan bir kısmı tıpkı atasözleri gibi ekleme ve çıkarma yapılamayacak türden değiştirilemeyen kalıplardır.

Öyleyse bu dil birimlerinin işlevlerini diğerlerinden ayıran hususlar üzerinde durmak gerekir. Bir şeyin işlevi onun en başta kullanım amacını sorgulamaktır. Elbette atasözleri, deyimler ve ikilemelerin kendilerine özgü kullanım amaçları vardır. Aynı şekilde kalıp sözlerin de öyledir. Örneğin boğazında bir şey kalan bir kimsenin sırtına vurup "helal" demek, arkasında ayrı bir dinî inanışa gönderme yapan kalıp sözdür. Demek ister ki "yediğin helaldir, ancak haram olsa boğazında kalabilirdi." Hapşıran birine "Çok yaşa" kalıp sözü de yine belli bir amaç doğrultusunda söylenen bir sözdür. Bunlar kültürel anlamda oluşan ve başka türlüsü yadırganan durumlar sebebiyle ortaya çıkan kalıp sözlerdir.

Daha evvel de ifade ettiğimiz gibi atasözleri, deyimler ve ikilemeler içerdikleri kalıp ifadeler sebebiyle onları da bu başlık altında daha ayrıntılı incelemek gerekmektedir. Kalıp ifadelerin en temel özelliği ekleme çıkarma yapılamaması, söz diziminde değişikliye gidilememesidir.

Kalıp / İlişki Sözlerin Özellikleri

Günlük hayatta zaman ve enerji gerektirmeden hızlı bir şekilde dilden dökülen kalıplaşmış sözler, sözlü anlatımda en çok tercih edilen ifadelerdir..

Gökdayı'ya göre [1] kalıp sözler yapı (kalıplaşmış olma, ögelerin dizilişi, sözdizimsel yapı, işlev, anlam ve bağlam bakımından ele alınabilirler.

- *Yapı*: Dil birimi olarak kalıp sözlerder kalıplaşmış olmak, çoğunlukla cümle veya kelime öbeği dizilişinde bir kural olması, belirli cümle ve kelime öbeklerinde yer almak, az sayıda kelimeden oluşmak gibi özellikler gösterir.
    - Kalıplaşmış olma: Bu sözler ekleme ve çıkarma yapılamayan, değiştirilemeyen türden dil birimleridir. Örneğin "Allah rahmet eylesin" yerine "Rahmet Allah kılsın" diyemeyiz.
    - Genellikle cümle veya kelime öbeği dizilişiyle var olma: Diziliş biçimleri itibarıyla kimi zaman tam bir cümle özelliğinde kimi zaman da sözcük öbeği şeklinde var olan dil birimleridir. (Örn. Allah aşkına, iyi akşamlar, tövbe tövbe *vb*.)
    - Kimi cümle ve kelime öbeği türlerinde yer alma: Bu yapılar tıpkı atasözleri, deyimler gibi basit (Yerinde su mu çıktı?), bileşik (Giden ağam, gelen paşam), sıralı (Herkes gider Mersin'e biz gideriz tersine) ve eksiltili (Hem nalına hem mıhına [vuruyor]) olabilirler. Ayrıca

zaman kipi olarak büyük bir oranda geniş zamanda çekimlenmiş yüklemli bir bildirme cümlesi (Halep oradaysa arşın burada) ve emir kipinde (Ayıkla pirincin taşını) kullanılırlar.

- Az sayıda kelimeden oluşma: Bu birimlerin genel karakteristiklerinden biri de az sayıda kelime ile kurulmalarıdır. Bu onların kolayca akılda kalmalarını sağlar. Bazı kalıp sözleri diğerlerinden (atasözleri, deyimler ve ikilemeler) ayıran en önemli hususlardan biri bunların (kalıp sözlerin) kimi zaman tek kelimeden oluşmalarıdır. (Örn. Merhaba!)Bununla birlikte bu sözleri diğer yapılardan ayırabilmek için tek ölçüt elbette bu değildir.

- *İşlev*: Kullanım amacı olarak kalıp ifadelerin hangi durumlara özgü ve ne için kullanıldıkları önemlidir. Örneğin "alo", telefonda ses kesildiği zaman iletişimin devam edip etmediğini kontrol amacıyla kullanılan bir kelimedir. İletişimin durumu ve bağlamdan hareketle, dili kullanan kişilere hazır kalıplar sunma anlama ve anlamlandırma çalışmalarında kolaylık sunar.

- *Anlam*: Kalıp sözlerin her birinin bir anlamı bazılarının ise birden fazla anlamları bulunur. Kalıp sözlerde genel olarak gerçek anlamın öne çıktığını göz ardı etmemek kaydıyla kimi zaman mecazi söylemler de görülebilmektedir.

Kalıp/ilişki sözler "Bir toplumun bireyleri arasındaki ilişkiler sırasında kullanılması âdet olan birtakım sözlerdir."[1].

Gökdayı'ya göre kalıp ifadeler anlamlarına göre birtakım kavram alanı temelli alt gruplara ayrılabilir [1].

Hayır dua ve iyi dilek bildirenler: Güle güle oturun, Allah razı olsun, Doğum günün kutlu olsun.

Küfür, beddua bildirenler: Lanet olsun, Allah cezasını versin…

Duygusal tepkileri dile getirenler: Güler misin ağlar mısın? Allah aşkına, Aklına şaşayım, Güleriz ağlanacak hâlimize.

Selamlaşma bildirenler: Günaydın, İyi akşamlar, Selamunaleyküm, Merhaba

Ayrılık bildirenler: Hoşça kal, Görüşmek üzere, Elveda, Allah'a ısmarladık.

Batıl inançları bildirenler: İyi saatte olsunlar, Elemtere fiş kem gözlere şiş.

Bir istek bildirenler: Sadede gelelim, Bize de buyurun, Gereğini arz ederim, Bana müsaade.

Konuşanı veya dinleyeni yüceltme bildirenler: Senden iyi olmasın, Sözünü balla kestim, Rahatsız ediyorum…

Bir isteği kabul veya reddetme bildirenler: Baş üstüne, Allah derim vb.

Dinleyeni eleştirme, uyarma, tehdit etme bildirenler: Ben sana gösteririm, Benden günah gitti, Benden söylemesi, Dikkatli ol, Alacağın olsun.

Genel bir davranış veya düşünce bildirenler: Tarih tekerrürden ibarettir. Tebdil-i mekânda ferahlık vardır, Her şey olacağına varır.

Töre gelenek ve kültürel değerleri yansıtanlar: Yediğin içtiğin senin olsun gezdiğin gördüğün yerleri anlat, Ölülerin ardından kötü söz söylenmez, Küçüklerin gözlerinden büyüklerin ellerinden öperim, Ayıptır söylemesi…

Dinî inançları bildirenler: Allah bilir, Allah kerim, Allah'tan geldi, Takdir-i ilahi vb. [1].

d) *Bağlam*: Kalıp ifadelerin kullanımı bir bağlam içinde gerçekleşir. Uzmanlar bağlam konusunu dil içi ve dil dışı olmak üzere iki başlıkta ele alırlar. Dil içi bağlam, bir dil birimini çevreleyen, ondan önce ya da ondan sonra gelen, birçok durumda söz konusu birimi etkileyen, onun anlamını, değerini, belirleyen birim ya da birimler bütünüdür. Dilbilgisel ve sözdizimsel ilişkilere bağlı olarak ortaya çıkan bu bağlam türünden başka bir de dil dışı bağlam vardır. O da bir dil biriminin kullanıldığı duruma, konuşan ve dinleyenin dil dışı toplumsal, kültürel ve ruhsal nitelikli deneyim ve bilgisine ilişki verilen tümü şeklinde açıklanabilir. Bu bağlamlar dil kullanımını sınırlar veya yönlendirirler. Türk kültüründe atasözleri ve deyimlerin kullanılmasında bazı örtük mesajlar bulunmaktadır. Hiyerarşik olarak gençler, büyüklere eleştiri veya öğüt nitelikli atasözü veya deyim kullanamazlar. Burada yukarıdan aşağıya doğru bir ilişki söz konusudur (Örn: Üzüm üzüme baka baka kararır.). Ayrıca bir kişi tanıdıksa eğer anlatımda kullanılacak atasözleri ve deyimler bağlamına uygun söylenir (Örn. Kızını dövmeyen dizini döver.). Yeni evlenen birilerine söylenen "Allah bir yastıkta kocatsın." Kalıp sözü yeni arkadaşlara söylenemez. Aynı şekilde eleştiri bağlamında bir durumu yeni ve geç öğrenen birine "Günaydın" denilebilirse de akşam vakti birine "Günaydın" denemez [1].

Kalıp söz kapsamında ele aldığımız konuları ayrıntılı olarak inceleyelim.

ATASÖZLERİ

Atasözü; anonim karakter taşıyan, atalardan kaldığı kabul edilen ve toplumun yüz yıllar boyunca geçirdiği denemelerden, ortak düşünce, tutum ve davranışlarıyla dünya görüşünden oluşan, genel kural niteliğindeki kısa, özlü, kalıplaşmış söz olarak tanımlanmaktadır.

Türk kültüründe atasözlerinin kullanımında ortaya çıkan durumları uzmanlar şu şekilde sıralamışlardır [1]:

- Birisinin davranışını eleştirme (Tembele iş buyur sana akıl öğretsin.)
- Bir başkasının hakkında hüküm verme (Tarlada izi olmayanın harmanda yüzü olmaz.)
- Bir durumu veya olayı özetleme (Bülbülü altın kafese koymuşlar "âh vatanım" demiş.)
- Öğüt verme (Sabreden derviş muradına ermiş.)
- Konuşan kişinin kendisinin daha önce yaptığı bir şeyli ilgili bir durumu yansıtmasıdır. (Ağlamayan çocuğa meme vermezler.)

Tanımdan hareketle atasözlerinin özelliklerini sıralayacak olursak:

- Atasözleri anonim karakter taşımaktadır. Yani atasözlerinin ilk söyleyeni bilinmemektedir. Onu oluşturan topluma aittirler. *Atasözleri nesilden nesile aktarılan dil varlıklarıdır.*

Örnek

- Keskin sirke küpüne zarar.
- Borç yiğidin kamçısıdır.

- Atasözleri toplumun ortak düşünce, tutum ve davranışlarından kaynaklanmaktadır. *Bir kelime grubunun atasözü olabilmesi için ona kaynaklık eden dili konuşan ulusun ortak değer yargılarını taşıması gerekir*.

Atasözler,i anonim söz varlıklarıdır.

Örnek

- Dost ile ye, iç; alışveriş etme.
- Bugünün işini yarına bırakma.
- Akıllı düşman, akılsız dosttan hayırlıdır.
- Emanete hıyanet olmaz.

- Atasözleri genel kural niteliğinde olup kalıplaşmış, kısa ve özlü olmalıdır. *Atasözlerinde bir kelimenin yer değiştirmesi veya herhangi bir kelimenin eş anlamlısının kullanılması mümkün değildir.* Ancak kimi atasözlerinin birkaç biçimi olduğu gibi, kimi atasözlerinin kalıbı da bölgeden bölgeye değişir. Toplumun yüzyıllar içinde yaptığı bu değişiklikler yeni bir kalıp ortaya çıkarmıştır.

Örnek

- Darı unundan baklava, incir ağacından oklava olmaz. (Bu sözü "Mısır unundan börek, kavak ağacından oklava yapılmaz."şeklinde değiştirirsek, anlam değişmese bile ortada atasözü diye bir şey kalmaz.)
- Bağa bak üzüm olsun, yemeye yüzün olsun. ("Bağa bakmazsan, üzüm yemeye yüzün olmaz." şeklinde söylersek atasözü özelliği kaybolur, sıradan bir cümle olarak kalır.)

- Ayrıca atasözleri bir hayat tecrübesinin sonucunda oluşmalıdır. *Atasözlerinde genel bir deneyim anlatıldığı ya da bir öğüt verildiği için, yüklemler genellikle geniş zamanın ya da emir kipinin olumlu-olumsuz biçimlerindedir*:

Örnek

- Ağaç yaşken eğilir.
- Düşenin dostu olmaz.

Atasözlerinde sözcükler genellikle mecaz anlamlar yüklenerek kullanılır. Atasözünü anlamak ve açıklamak bu mecazların doğru yorumlanmasına bağlıdır. Ancak, mecaza dayanmayan atasözlerimiz de çoktur:

Atasözlerini anlamak ve açıklamak onlarda kullanılan mecazları doğru yorumlamakla mümkün olur. Bununla birlikte mecazsız söylenen atasözlerimiz de vardır.

Mecazlı atasözleri

Örnek

- Bir elin nesi var iki elin sesi var.
- Can boğazdan gelir.
- Balık baştan kokar.
- Kaynayan kazan kapak tutmaz.
- Bir çiçekle yaz olmaz.

Mecazsız atasözleri

Örnek

- Dost ile ye iç alışveriş etme.
- Bugünkü işini yarına bırakma.
- Akıllı düşman, akılsız dosttan hayırlıdır.
- Emanete hıyanet olmaz.

- *Atasözlerinin çoğu bir ya da iki tümceyle kurulmuştur*. Daha uzun olanları azdır. Atasözlerinin biçim özellikleri ise şu şekilde gruplandırılabilir:
- *Ses yinelemelerine yer verenler:* Bazı atasözlerinde ses tekrarları yapılarak ahenk sağlanır. Bu özellikle atasözünün şiirsel yapısını kuvvetlendiren bir özellik olarak dikkat çekmektedir.

Örnek

- "Bol bol yiyen, bel bel bakar." Burada özellikle "b" ve "l" sesleri tekrar edilerek anlatıma ahenk katılmıştır.

- *Ölçülü-kafiyeli (uyaklı) söylenenler:* Atasözleri özellikle kalıcılığı artırmak ve söy leyişi kolaylaştırmak maksadı ile şiire benzer bir biçimde söylenmiştir.

Örnek

- "At ölür meydan kalır, yiğit ölür şan kalır" atasözünde her bir ifade grubu alt alta yazıldığında 7'li hece ölçüsünün kullanıldığı görülecektir. Ayrıca "–an" sesleri tam kafiye, "kalır" kelimesi ise redif olarak kullanılmıştır.

Atasözlerini çeşitli başlıklar altında incelemek mümkündür: Ses yinelemelerine yer verenler; ölçülü, kafiyeli olanlar, karşılıklı konuşma biçimindekiler, öykülemeye başvuranlar, eksiltili cümle biçimindekiler

- *Karşılıklı konuşma biçimindekiler:* Bazı atasözlerinde karşılıklı konuşma yöntemi kullanılarak anlatım etkili hâle getirilmiştir.

Örnek

- "- Saçım ak mı kara mı? – Önüne düşünce görürsün."

- *Öykülemeye başvuranlar:* Atasözlerinde bir olay anlatır tarzda öykülemeye başvuranlar da bulunmaktadır.

Örnek

- "Deveye boynun eğri demişler; nerem doğru ki demiş."
- "Arsızın yüzüne tükürmüşler; yağmur yağıyor demiş."
- "Kurda 'Neden boynun kalın?' demişler; 'İşimi kendim görürüm de ondan.' demiş."
- "Oynamasını bilmeyen kız 'Yerim dar.' demiş. Yerini genişletmişler, 'Yenim dar.' demiş."

- *Eksiltili cümle biçimindekiler:* Anlatımın bir eylemle tamamlanmadığı atasözleri bu gruba girmektedir.

Örnek

- Harman yel ile, düğün el ile

DEYİMLER

Gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime öbeği olarak tanımlanan deyim, bir dilin ifade gücünün en büyük göstergesidir. Türkçe, deyimler açısından oldukça zengin bir dildir. Bir olayı, bir durumu çok canlı ve özgün bir biçimde dile getirmek üzere, sözcüklerin kalıplaşmasıyla oluşan ve içindeki sözcüklerin anlamlarının dışında yeni anlamlar taşıyan deyimler kullanılmaktadır.

Deyimleri oluşturan kelimelerin yerine eş anlamlıları dahi kullanılamaz.

Deyimlerin belli bir yaşantının ve tecrübenin yansımaları olması sebebiyle arka planında etkileyici bir anlatım özelliği taşırlar. Deyimler konuşma ve yazıda az sözle çok şey anlatma konusunda çok etkilidirler. Mesela bir işi yaparken olumsuz bir durumla karşılaşma durumu onlarca kelime yerine kullanılacak "baltayı taşa vurmak" deyimiyle anlatılabilir. Benzer bir şekilde, eskisi kadar ilgi görmemek, anlamında kullanılan "pabucu dama atılmak" deyimi de arka plandaki ifade zenginliği ihtiva eden deyimlere örnek verilebilir.

Deyimlerin özellikleri

- *Deyimler de atasözleri gibi kalıplaşmış ifadelerdir*. Deyimleri oluşturan kelimelerin yerine eş anlamlıları dahi kullanılamaz.

Örnek

- "Kara gün dostu" yerine "siyah gün dostu" denilemez.
- "Korktuğum başıma geldi, harmanı bitirmeden yağmurlar bastırdı." deyimi "çekindiği başına gelmek" biçiminde kullanılamaz.

- *Deyimler genellikle çekim ekleriyle çekimlenebilir ve bazı deyimlerde araya başka kelimeler girebilir*.

Örnek

- Bu adamı gözüm tutmadı.
- Aklım dün akşam ki olaya takıldı.

- *Deyimler kısa ve özlü anlatımlardır*. Az sözle çok şey anlatırlar. Deyimler en az iki sözcükten kurulurlar ve bu özellikleri ile mecazdan ayrılırlar. Deyimler genellikle de üç beş sözcüğü geçmezler.

Örnek

- "Ağzı sıkı", "Ağzı kulaklarına varmak", "Pabuç kadar dili var"
- "Ecel beşiği", "El emeği", "Etekleri zil çalmak", "Hamam anası", "Çingene düğünü"; "Canlı cenaze", "Bir Köroglu bir Ayvaz", "Biçilmiş kaftan", "Etekleri tutuşmak"

- *Deyimlerde kullanılan kelimeler çoğunlukla gerçek anlamlarını kaybederler.* Ancak gerçek anlamda kullanılan kelimelerle kurulan deyimler de vardır.

Mecaz anlam

Örnek

- "Yüreği ağzına gelmek", "Abayı yakmak", "Bel bağlamak"...

Gerçek anlam

Örnek

- "Ağzına lokma koymamak", "İyi gün dostu","Yeri yurdu belirsiz", "İsmi var cismi yok", "Özrü kabahatinden büyük", "Çoğu gitti azı kaldı"

İKİLEMELER

İkileme aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ve birlikte kullanılmasıdır: "teker teker", "düşe kalka", "düğün dernek" *vb.*

İkilemelerin en önemli özelliği anlatımı kuvvetlendirmesi ve etkili hâle getirmesidir.

Örnek

Ağır ağır çıkacaksın bu merdivenlerden
(Ahmet Haşim-Merdiven)
Türkülerde tüter dağ dağ, yayla yayla
Köyümüz köylümüz türkülerimiz
(Bedri R. Eyüboğlu-Türküler Dolusu)

Aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana kullanılmasına ikileme denir..

Cümleye kattığı anlamlara göre ikilemeler:

Örnek

- Şu yalan dünyaya geldim geleli
  Tas tas içtim ağuları sağ iken. (Abartma)
- Her yer vıcık vıcık çamurdu. (Pekiştirme)
- Serin serin Kapalıçarşı
  Cıvıl cıvıl Mahmutpaşa (Pekiştirme)

Örnek

- İşi hemen hemen yarıladılar. (Yaklaşık)
- Eninde sonunda benim elime düşeceksin. (Kesinlik)
- Dereden tepeden konuştular. (Belirsizlik)

Yapılışlarına göre ikilemeler:

- *Aynı sözcüğün tekrarı ile oluşanlar*: Uçurtmalar döne döne yükseldi. Bunları kardeşine bir bir anlat. Saat tıkır tıkır çalışıyor.
- *Eş ya da yakın anlamlı sözcüklerden oluşanlar*: Fabrikada işler ağır aksak yürüyor. Aldığımız kumaş delik deşikti. Bir sürü sorgu sualden sonra salıverdiler. Sınıfta ses seda kesildi.
- *Karşıt anlamlı sözcüklerden oluşanlar*: Olanlardan az çok haberim var. İleri geri konuşup durma lütfen. Dosta düşmana karşı ne derim ben. Gide gele canımızdan bıktık.

- *Biri anlamlı, biri anlamsız sözcüklerden oluşanlar*: Yamru yumru bir anteni televizyona bağladık. İşi bitirmeden para mara yok.
- *Her ikisi de anlamsız sözcüklerden oluşanlar*: Abur cubur yiyerek sonunda mideyi bozdu. Bu tür ikilemeleri oluşturan sözcüklerin tek başlarına anlamı yoktur.

Örnek

- İşi hemen hemen yarıladılar. (Yaklaşık)
- Eninde sonunda benim elime düşeceksin. (Kesinlik)
- Dereden tepeden konuştular. (Belirsizlik)

- *Bir sözcüğün, başına "m" sesi yakıştırılarak tekrarlanmasıyla oluşanlar*:

Örnek

- Şaka maka derken az kalsın dersten kalıyorduk.
- Birkaç halı malı aldık.
- Ev mev yaptılar.

- *Olumlu-olumsuz sözcüklerden oluşanlar*:

Örnek

- Ben işten gelir gelmez dışarı çıktılar.
- Sana kaç defa söyledim yerli yersiz konuşma diye.

İkilemelerde geçen kelimelerin arasına herhangi bir noktalama işareti konulmaz ve araya başka bir kelime giremez.

Biçimsel oluşum yönünden ikilemeler:

- *Eksiz ikileme*: Ses seda, estek köstek, gele gide, fıldır fıldır, kapış kapış…
- *Durum ekleriyle oluşturulan İkilemeler*: İkide bir, kıyıda köşede, inceden inceye, surda burda, iğneden ipliğe...
- *"mi" edatıyla ikileme*: Yaramaz mı yaramaz bir kızdı. Güzel mi güzel bir ev aldık. Zor mu zor bir işe başladık.
- *Ad tamlaması biçimli ikileme*: Beterin beteri bir köye gittik. Yıllar yılı seni bekledim, belki dönersin diye. Neyin nesi, anlayamadım.

- *Bağlaçlı ikileme*: Herkes bu yarışta koştu da koştu. Bu işin üstesinden ancak ve ancak sen gelebilirsin.

Görevlerine göre ikilemeler

Örnek

- Pazara araba araba sebze getirdiler. (sıfat)
- Gide gele bizimle arkadaş oldu. (Zarf)
- Gel zaman git zaman, herkes yaşananları öğrendi. (Zarf)
- Şimdi tasını tarağını topla. (Nesne)
- Bu haldeyken şuradan şuraya gidemem. (Dolaylı tümleç)
- Genç kızın gözleri ışıl ısıldı. (Yüklem)

Bireysel Etkinlik

- Atasözleri, deyimler, ikilemeler ve ilişki sözler arasındaki farklar nelerdir, araştırınız.

- A) **Atasözü olanlara "A", deyim olanlara "D" yazınız.**

1. ( ) At at oluncaya kadar sahibi mat olur.
2. ( ) Kırkından sonra azanı teneşir paklar.
3. ( ) Acısını çıkarmak
4. ( ) At binenin, kılıç kuşananın.
5. ( ) Baltayı taşa vurmak.
6. ( ) At izi it izine karışmış.

- B) **Aşağıdaki atasözlerinden gerçek anlamıyla kullanılmış olanlara "G", mecaz anlamıyla kullanılmış olanlara "M" yazınız.**

1. ( ) Damlaya damlaya göl olur.
2. ( ) Güvenme varlığa, düşersin darlığa.
3. ( ) Körler memleketinde şaşılar padişah olur.
4. ( ) Sakla samanı gelir zamanı.
5. ( ) Bugünün işini yarına bırakma.
6. ( ) Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.

Cevaplar

A): 1. (A), 2. (A), 3. (D), 4. (A), 5 (D), 6 (D)
B): 1. (M), 2. (G), 3. (M), 4. (M), 5.(G), 6. (G)

Özet

- **KALIPLAŞMIŞ İFADELER**
- Her dilde anlatımı zenginleştirmek, kolaylaştırmak ve akıcı hâle getirmek için kullanılan birtakım kalıplaşmış yapılar bulunmaktadır. Dildeki kalıplaşmış bu yapılardan özellikle anlatımın daha kolay yapılması hususunda faydalanılmaktadır.
- **Kalıp/İlişki söz**
- "Allah rahmet eylesin, Allah aşkına, İyi akşamlar, tövbe tövbe vb.) ifadeler kalıp /ilişki söz kapsamında değerlendirilebilir. Buna göre kalıp/ilişki sözler, "Bir toplumun bireyleri arasındaki ilişkiler sırasında kullanılması âdet olan birtakım sözlerdir. "
- **Atasözleri**
- Atasözü, anonim karakter taşıyan, atalardan kaldığı kabul edilen ve toplumun yüz yıllar boyunca geçirdiği denemelerden, ortak düşünce, tutum ve davranışlarıyla dünya görüşünden oluşan, genel kural niteliğindeki kısa, özlü, kalıplaşmış söz olarak tanımlanmaktadır.
- Tanımdan hareketle atasözlerinin özelliklerini sıralayacak olursak:
  - Atasözleri anonim karakter taşımaktadır. Yani atasözlerinin ilk söyleyeni bilinmemektedir. Onu oluşturan topluma aittir. Atasözleri nesilden nesile aktarılan dil varlıklarıdır.
  - Atasözleri toplumun ortak düşünce, tutum ve davranışlarından kaynaklanmaktadır. Bir kelime grubunun atasözü olabilmesi için ona kaynaklık eden dili konuşan ulusun ortak değer yargılarını taşıması gerekir.
  - Atasözleri genel kural niteliğinde olup kalıplaşmış, kısa ve özlü olmalıdır. Atasözlerinde bir kelimenin yer değiştirmesi veya herhangi bir kelimenin eş anlamlısının kullanılması mümkün değildir. Ancak kimi atasözlerinin birkaç biçimi olduğu gibi, kimi atasözlerinin kalıbı da bölgeden bölgeye değişir. Toplumun yüzyıllar içinde yaptığı bu değişiklikler yeni bir kalıp ortaya çıkarmıştır.
  - Ayrıca atasözleri bir hayat tecrübesinin sonucunda oluşmalıdır. Atasözlerinde genel bir deneyim anlatıldığı ya da bir öğüt verildiği için, yüklemler genellikle geniş zamanın ya da emir kipinin olumlu-olumsuz biçimlerindedir.
  - Atasözlerinde sözcükler genellikle mecaz anlamlar yüklenerek kullanılır. Atasözünü anlamak ve açıklamak bu mecazların doğru yorumlanmasına bağlıdır. Ancak, mecaza da yanmayan atasözlerimiz de çoktur.
  - Atasözlerinin çoğu bir ya da iki tümceyle kurulmuştur. Daha uzun olanları azdır. Atasözlerinin biçim özellikleri ise şu şekilde gruplandırılabilir:
  - **Ses yinelemelerine yer verenler:** Bazı atasözlerinde ses tekrarları yapılarak ahenk sağlanır. Bu özellikle atasözünün şiirsel yapısını kuvvetlendiren bir özellik olarak dikkat çekmektedir.
  - **Ölçülü-kafiyeli (uyaklı) söylenenler:** Atasözleri özellikle kalıcılığı artırmak ve söyleyişi kolaylaştırmak maksadı ile şiire benzer bir biçimde söylenmiştir.
  - **Karşılıklı konuşma biçimindekiler:** Bazı atasözlerinde karşılıklı konuşma yöntemi kullanılarak anlatım etkili hâle getirilmiştir.
  - **Öykülemeye başvuranlar:** Atasözlerinde bir olay anlatır tarzda öykülemeye başvuranlar da bulunmaktadır.
- **Eksiltili cümle biçimindekiler:** Anlatımın bir eylemle tamamlanmadığı atasözleri bu gruba girmektedir.
- **Deyimler**
- Deyimlerin belli bir yaşantının ve tecrübenin yansımaları olması sebebiyle arka planında etkileyici bir anlatım özelliği taşırlar. Deyimler konuşma ve yazıda az sözle çok şey anlatma konusunda çok etkilidirler.

Özet (devamı)

- **Deyimlerin Özellikleri**
  - Deyimler de atasözleri gibi kalıplaşmış ifadelerdir. Deyimleri oluşturan kelimelerin yerine eş anlamlıları dahi kullanılamaz.
  - Deyimler genellikle çekim ekleriyle çekimlenebilir ve bazı deyimlerde araya başka kelimeler girebilir.
  - Deyimler kısa ve özlü anlatımlardır. Az sözle çok şey anlatırlar. Deyimler en az iki sözcükten kurulurlar ve bu özellikleri ile mecazdan ayrılırlar. Deyimler genellikle de üç beş sözcüğü geçmezler.
  - Deyimlerde kullanılan kelimeler çoğunlukla gerçek anlamlarını kaybederler. Ancak gerçek anlamda kullanılan kelimelerle kurulan deyimler de vardır.
- **İkilemeler**
- İkileme aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ve birlikte kullanılmasıdır: “teker teker”, “düşe kalka”, “düğün dernek” vb.
- İkilemelerin en önemli özelliği anlatımı kuvvetlendirmesi ve etkili hâle getirmesidir.
- **Cümleye kattığı anlamlara göre ikilemeler:**
- Şu yalan dünyaya geldim geleli Tas tas içtim ağuları sağ iken. (Abartma)
- Her yer vıcık vıcık çamurdu. (Pekiştirme)
- Eninde sonunda benim elime düşeceksin. (Kesinlik)
- **Yapılışlarına Göre İkilemeler:**
  - Aynı sözcüğün tekrarı ile oluşanlar: Uçurtmalar döne döne yükseldi.
  - Eş ya da yakın anlamlı sözcüklerden oluşanlar: Fabrikada işler ağır aksak yürüyor.
  - Karşıt anlamlı sözcüklerden oluşanlar: Olanlardan az çok haberim var.
  - Biri anlamlı, biri anlamsız sözcüklerden oluşanlar: Yamru yumru bir anteni televizyona bağladık.
  - Her ikisi de anlamsız sözcüklerden oluşanlar: Abur cubur yiyerek sonunda mideyi bozdu.
  - Bir sözcüğün, başına "m" sesi yakıştırılarak tekrarlanmasıyla oluşanlar:
    - Şaka maka derken az kalsın dersten kalıyorduk.
    - Birkaç halı malı aldık.
  - Olumlu-olumsuz sözcüklerden oluşanlar: Ben işten gelir gelmez dışarı çıktılar.
- **Biçimsel Oluşum Yönünden İkilemeler:**
  - Eksiz ikileme: Ses seda, estek köstek, gele gide…
  - Durum ekleriyle oluşturulan İkilemeler: İkide bir, kıyıda köşede, inceden inceye…
  - "mi" edatıyla ikileme: Yaramaz mı yaramaz bir kızdı. Güzel mi güzel bir ev aldık.
  - Ad tamlaması biçimli ikileme: Beterin beteri bir köye gittik. Yıllar yılı seni bekledim, belki dönersin diye.
  - Bağlaçlı ikileme: Herkes bu yarışta koştu da koştu. Bu işin üstesinden ancak ve ancak sen gelebilirsin.
- **Görevlerine Göre İkilemeler**
- •Pazara araba araba sebze getirdiler. (Sıfat) /•Gide gele bizimle arkadaş oldu. (Zarf) / •Şimdi tasını tarağını topla. (Nesne) / •Bu haldeyken şuradan şuraya gidemem. (Dolaylı Tümleç) / •Genç kızın gözleri ışıl ısıldı. (Yüklem)

Özet (devamı)

- **KALIP SÖZ/İLİŞKİ SÖZ**
- Kalıplaşmış dil birimleri, sözlü ve yazılı iletişimde çok fazla gayret sarfetmeden karşı tarafın kolayca anlayabileceği tarzda herkesin bildiği ifadelerdir. Bu nedenle zihinde hazır bulunması, belli durumlar ve olgularla ilgili bir çırpıda ağızdan dökülmesi bakımından kalıplaşmış sözlerin insanlar tarafından hatırlanması kolaydır. Bu tarz ifadelerin söylenip anlaşılması için gereken süre ve enerji diğerlerine oranla daha azdır.
- *Günlük hayatta karşılaştığımız her hangi bir insanla selamlaşma, hâl hatır sorma, teşekkür etme* vb. *durumlarda söylediğimiz: "Hoş geldin, hayırlı işler, kolay gelsin, Allah kahretsin, iyi akşamlar" ve benzeri ifadeler hemen hemen her dilde rastlanabilen kalıp sözlerdir*. İngilizcede "speech act" adı verilen ve Türkçede "ilişki sözleri" ve "kalıplaşmış söz"lerden özellikle anlatımın daha kolay ve etkili yapılması hususunda faydalanılmaktadır. Aynı zamanda atasözleri, deyimler ve ikilemeler bu bağlamda değerlendirilebilecek kalıplaşmış ifadeler olarak tasnif edilmektedirler.
- İlişki söz veya kalıp söz olarak tanımlanan bu ifadelerde sayı ve kişi öğeleri dışında farklı söyleyişler söz konusu olmamaktadır. Örneğin "Güle güle git" ilişki sözünü "Gülerek gülerek git" biçiminde söylemek onu farklı dilbilgisel yapıya sokmak olacaktır. Bu durumda yapılan iş, ifadeyi kalıplaşmış sözden çıkarıp emir kipinde çekimlenmiş git- eyleminin nasıl yapılacağına dair bir zarf öbeği hâline getirmek olur. En az iki kelimeden oluşmak kaydıyla gerçek/temel anlamda kullanılan ilişki sözler "Bir toplumun bireyleri arasındaki ilişkiler sırasında kullanılması âdet olan birtakım sözlerdir."

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Aşağıdaki cümlelerden hangisinde kuruluş yönünden farklı bir ikileme kullanılmıştır?
   a) Eften püften bir elbise giymişti.
   b) Abur cubur yiyerek karnını doyurma.
   c) Kardeşim ıvır zıvır işlerle uğraşıyor.
   d) Müdürün karşısında süklüm püklümdü.
   e) Sokakta yaka bağır açık geziyordu.

2. Aşağıda deyimlerle ilgili verilen bilgilerden hangisi yanlıştır?
   a) Belli bir durum ve olayı anlatmada kullanılırlar.
   b) En az iki sözcükten oluşurlar.
   c) Deyimler çekim ekleri vasıtasıyla çekimlenebilir.
   d) Deyimlerde sözcükler hep gerçek anlamlarıyla kullanılırlar.
   e) Deyimler kısa özlü ifadelerdir.

3. "Dolu küpün sesi çıkmaz" atasözünde anlatılmak istenen aşağıdakilerden hangisidir?
   a) Bilen kişi her yerde konuşmaz.
   b) Karnı tok olan konuşmaz.
   c) İçi doldurulan nesne çıkarmaz.
   d) Cahil insan sessiz kalır.
   e) Sıkıntılı insanlar her zaman sessizdir.

4. "Kapı" sözcüğü, aşağıdaki cümlelerin hangisinde deyim içinde kullanılmamıştır?
   a) Patrona karşı geldiği için kapı dışarı edileceğini biliyordu.
   b) Küçük çocuk her gün doksan kapının ipini çekerdi.
   c) Babam işten çıkınca alacaklılar kapıya dayandı.
   d) Odanın kapısına yaslanarak derin bir oh çekti.
   e) Bütün kapılar tek tek yüzüne kapandı.

5. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde ikileme cümleye "zorlukla" anlamı katmıştır?
   a) Gece gündüz demeden çalışıyordu.
   b) Çamurlara bata çıka yürüyor.
   c) Yaptığı yanlışı er geç anlayacak
   d) Bu işte onun da az çok payı var.
   e) Seninle koşa koşa gitmiştik.

6. Aşağıdaki ikilemelerden hangisi diğerlerinden farklıdır?

   a) Fabrikada işler ağır aksak yürüyor.
   b) Aldığımız kumaş delik değişikti.
   c) Olanlardan az çok haberim var.
   d) Bir sürü sorgu sualden sonra salıverdiler.
   e) Sınıfta ses seda kesildi.

7. I. Düşünmeden, tutarsız söz söylemek

   II. Öç almak

   III. Bir işi yapmakta acele etmemek

   IV. Ağzında bakla ıslanmamak

   Aşağıdakilerden hangisi, yukarıda açıklaması verilen deyimlerden biri <u>değildir</u>?

   a) Abuk sabuk konuşmak
   b) Acısını çıkarmak
   c) Ağırdan almak
   d) Ağzı kulaklarına varmak
   e) Sır saklamayı becerememek

8. Aşağıdakilerden hangisi "bir istek bildiren" ilişki söz/kalıp sözdür?

   a) Senden iyi olmasın.
   b) Alacağın olsun.
   c) Tarih tekerrürden ibarettir.
   d) İyi saatte olsunlar.
   e) Sadede gelelim.

9. Aşağıdakilerden hangisi zıt anlamlı kelimelerden oluşan bir ikileme <u>değildir</u>?

   a) İleri geri
   b) Az çok
   c) Çer çöp
   d) Bata çıka
   e) Büyük küçük

10. Aşağıdakilerden hangisi “konuşanı ve dinleyeni yüceltme bildiren bir ilişki söz/kalıp sözdür?

    a) Hoşça kal.
    b) Alacağın olsun.
    c) Her şey olacağına varır.
    d) Görüşmek üzere.
    e) Sözünü balla kestim.

Cevap Anahtarı

1.e, 2.d, 3.a , 4.d, 5.b, 6.c, 7.d, 8.e, 9.c, 10.e

YARARLANILAN KAYNAKLAR

[1] Gökdayı, H. (2008). Türkçede Kalıp Sözler, Bilig, Sayı 44, s. 89-110., Kış.

[2] Yılmaz, F., Ertürk Şenden, Y. (2015).*Yabancılara Türkçe Öğretiminde Kalıp Sözler: "Babam ve Oğlum" Film Örneği,* International Journal of Social Science, Nu: 32, s. 187-202, Winter III.

TÜRKÇEDE VURGU VE TONLAMA

Atatürk Üniversitesi
Açıköğretim Fakültesi

TÜRK DİLİ - I

Prof. Dr. Lokman TURAN

İÇİNDEKİLER

- Vurgu
- Kelime Vurgusu
- Cümle Vurgusu
- Mısra Vurgusu
- Şiddet Vurgusu

HEDEFLER

- Bu üniteyi çalıştıktan sonra;
  - Vurgunun güzel konuşma açısından önemini kavrayabilecek,
  - Türkçedeki vurgu çeşitlerini ayırt edebilecek,
  - Türkçemizi daha doğru ve etkili kullanabileceksiniz.

ÜNİTE

10

© *Bu ünitenin tüm yayın hakları Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi'ne aittir. Yazılı izin alınmadan ünitenin tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.*

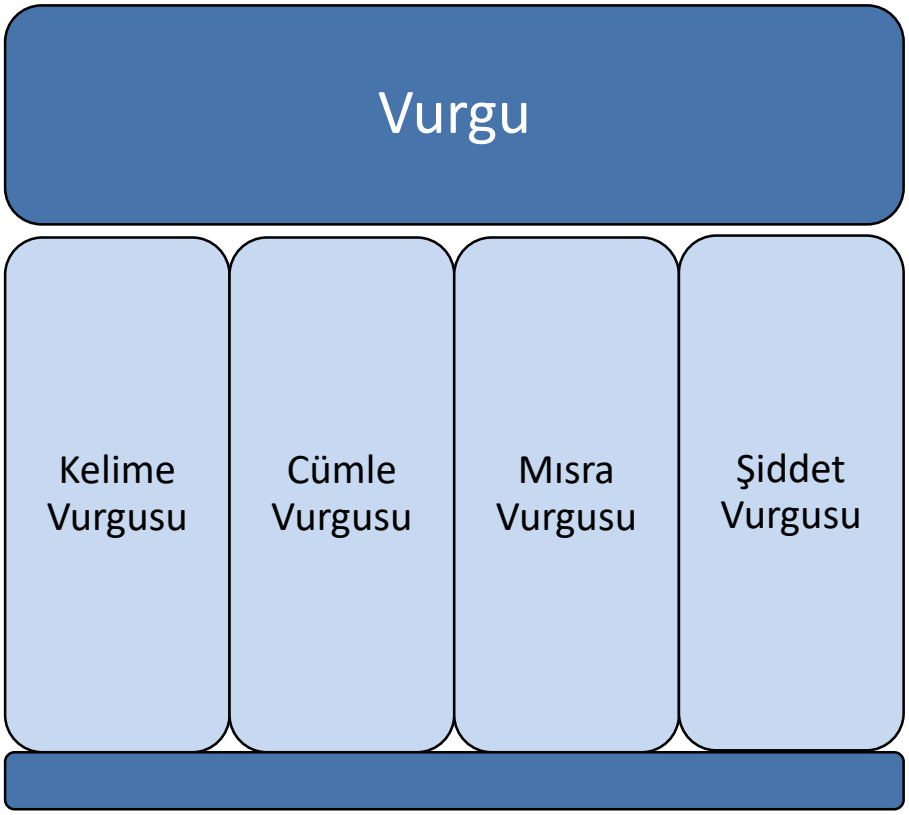
Vurgu
Kelime Vurgusu
Cümle Vurgusu
Mısra Vurgusu
Şiddet Vurgusu

GİRİŞ

İnsan, hayatını bir birey olarak ve sosyal ilişkiler kurarak toplum içinde sürdürmektedir. Çevresiyle sürekli iletişim hâlinde olan insan, geçmişten günümüze çeşitli iletişim becerilerini ve kanallarını kullanmıştır. Hayatımızın vazgeçilmez bir enstrümanı olan iletişimde konuşma yetisi ön plana çıkmaktadır. Çünkü konuşma, en çok kullandığımız temel dil becerilerinden biridir. Bunun en önemli nedenlerinden biri de, konuşma ile kurulan iletişimde insanın, duygu ve ihtiyaçlarını anlatmada daha hızlı ve pratik olabilmesidir. Bu bakımdan, toplum nezdinde saygın bir yer edinmek ve yapılan işlerde başarılı olabilmek için insanın konuşma yeteneğini geliştirmesi gerekir.

Anlama ve anlatmanın önemli becerilerinden biri olan konuşma yeteneğini geliştirmenin ilk adımı ise kullanılan dilin dil hususiyetlerini, sesletim özelliklerini iyi bilmek ve kullanmaktır. Her dilin kendine özgü olan bu sesletim özellikleri *vurgu* ve *tonlama* olarak adlandırılmaktadır.

Türkçede de diğer bütün dillerde olduğu gibi birtakım vurgu ve tonlama kuralları bulunmaktadır. Sondan eklemeli bir dil olan (sapsarı, masmavi gibi istinaların haricinde) Türkçede vurgu, hece yapısına, eklerin görev ve işlevlerine göre farklı özellikler barındırmaktadır. Bu esnek yapısından hareketle değişen ve bu yanı ile dile hareketlilik, canlılık ve ahenk katan vurgunun Türkçede önemli bir unsur olduğu söylenebilir. Bu bölümde, dilimizde kullanılan vurgu ve tonlama kurallarını cümler vurgusu, kelime vurgusu, mısra vurgusu ve şiddet vurgusu ögeleri bakımından örneklerden hareketle inceleyeceğiz.

VURGU

Söz içinde bir heceyi, bir kelimeyi diğerlerine göre daha yüksek ses tonuyla, söyleyiş süresini uzatarak, öteki hece ya da kelimelerden daha baskılı ve belirgin bir biçimde söylemeye vurgu denir. Vurgu, konuşurken bir hece üzerine düşen hava şiddeti veya soluk baskısı olarak da tanımlanır. Türkiye Türkçesinde vurgu, cümlenin diziliş biçimiyle olduğu kadar konuşanın ruh hâli ile de yakından ilgilidir.

Vurgu, konuşurken bir hece üzerine düşen hava şiddeti veya soluk baskısı olarak da tanımlanır.

Vurgunun konuşmadaki en önemli fonksiyonu konuşmayı tekdüzelikten kurtararak söze duygu ve ahenk katmasıdır.

Vurgu bilerek ve yerinde yapılmadığı zaman konuşma doğallığını kaybeder ve konuşmacı bu durumdan dolayı zor duruma düşebilir.

Bir konuşma metni ya da şiir topluluk karşısında okunacaksa, okumadan önce vurgulanacak sözcük ve hecelerin altı dikkat çekecek ölçüde çizilmelidir.

Türkçemizde dört tür vurgudan bahsedilebilir:

- *Kelime Vurgusu*
- *Cümle Vurgusu*
- *Mısra Vurgusu (Ahenk Vurgusu)*
- *Şiddet Vurgusu* [1]

Kelime Vurgusu

- Her kelimenin bir hecesi üzerinde mutlaka ses baskısı (vurgu) vardır.

Örnek

•"Heye**can**" kelimesinde vurgu son hecededir.

- Türkçede kural olarak vurgular son hece üzerindedir.

İstisnalar hariç, kelimeye ekleme yapıldıkça vurgu son heceye doğru kayar.

Örnek

•hece-- heceler-- hecelerde – hecelerdeki

Türkçede kural olarak vurgular son hecededir.

- Bazen vurgu sondan önceki hecelerden birine yapılır. Bu tür istisnaları aşağıda gösterelim:

İlk heceye : İl, bölge, semt adları

İl : Ankara, Samsun, Erzurum, İzmir, Konya, Rize, Urfa

Bölge : Akdeniz, Marmara, Ege, Karadeniz

Semt : Dikmen, Çankaya, Etlik, Bahçecik, Topkapı

Ortadaki hecelerden birine: İl, bölge, semt adları

Örnek

•Erzincan, Edirne, Sakarya, Denizli

Zarf ve bağlaçlarda ilk heceye:

Örnek

•Niçin, ancak, önce, sonra, ayrıca, yalnız, belki, henüz, ansızın, nasıl, hangi

Türkçe kelimelerin aldığı bazı ekler vurguyu bir önceki heceye kaydırır. Bu ekler: " ce, le, me/ma, se/sa, im/sin"

Örnek

• Sence, benimle, okuma, yazdırma, giderse, bilirsin"

• Dilimizde bulunan Arapça- Farsça kökenli bazı kelimelerde uzun heceler vardır.

Uzun seslerde istisna bir durum olarak vurgu, uzatılan hece üzerinde görünür. Bu kelimeleri öğrenmek gerekir. Zira bu uzatmalar kelimelerin başında, ortasında veya sonunda olabilir. Bu kelimeler için genel bir kural yoktur. Her birinin kendine özel bir vurgusu bulunur.

Örnek

- Vurgu başta : kâtil, câhil, sâmi
  Vurgu ortada : teâmül, mukâbil, hazîne, mücâdele
  Vurgu sonda : ziyâ, katî, denî, zekî, hafî

Türkçeye Arapça ve Farsçadan gelen bazı kelimelerde uzun heceler vardır. Genel bir kural olmamakla bu tür kelimelerde vurgu başta, ortada ve sonda olabilir.

- *Türkçede "ğ" her zaman, "y" ise bazı durumlarda vurguyu değiştirir*. "Ğ" ünsüzü bulunduğu hecede kendinden önce gelen ünlünün uzatılmasına yol açar. Aynı uzatma durumu "y" için de geçerlidir. Söz konusu uzatma, seslendirmede vurgu gibi yansımaktadır. (Yan yana iki ünlü uzatmayı belirtmek için kullanılmıştır.)

Örnek

- "Ğ" ünsüzü ile: yağmur= yaamur, öğretmen=ööretmen, öğle=ööle, ağabey=aabey, koğmak=koomak
  "Y" ünsüzü ile: böyle=bööle, söylemek=söölemek, öyle=ööle

- *Sert ve gürültülü çıkan bazı ünsüzler vurguyu bulundukları heceye taşırlar*. Bunun için söz konusu ünsüzün hecenin son harfi olması gerekir. Bu ünsüzler "ç, k, p, r, ş, z"

Örnek

- kaçtım, yokmuş, saptı, ordu, şaştı, ezdi

- *Abartı amacıyla kullanılan bazı heceler vurguyu kendi üzerlerine alırlar*.

Örnek

- sımsıkı, koskoca, büsbüyük, büsbütün, bambaşka, binbir
- ***Sımsıcak** bir yuva, **yem**yeşil bir vadi, **mas**mavi bir gök.*

- *Birleşik kelimelerde vurgu ilk kelime üzerindedir*:

Örnek

- Anadili, açıköğretim, gözyaşı, başıboş, kurusoğan vs.

- *Akrabalık isimlerinde vurgu genellikle ilk hece üzerindedir*:

Örnek

•Anne, baba,dayı,hala,teyze,abla vs.

- *Dil isimlerinde vurgu genellikle -ca, -ça, -ce, ça yapım ekinden önceki hecede bulunur*.

Örnek

•Türkçe, Arapça, Farsça, Almanca, İngilizce vs.

- *Kelime gruplarında vurgu, grubun başında yer alan kelimenin vurgusunun bulunduğu hecededir*.

Örnek

•Evin kapısı,okulun bacası,masa örtüsü, okul çantası

- *mı-, mi, -mu, -mü soru eki vurguyu bir önceki kelimenin son hecesine kaydırır*:

Örnek

•Güzel Yağmurlu Doğru

- *Sesteş kelimelerde vurgu, anlam ayırıcı özellik taşır*:

Örnek

Düşünce-düşünce	Kazma-kazma	Kalınca-kalınca
Sirkeci-sirkeci	Ordu-ordu	Çeşme-çeşme

Sesteş kelimelerde vurgu önemlidir. Çünkü bu tür kelimelerde vurgu ile anlam ayırımı yapılır.

- Geniş zaman çekimlerinde **me** eylem eki vurguyu kendi üzerine çeker.

Örnek

- *Bâis-i şekvâ bize hüzn-i umû**mî**dir Ke**mal***
  *Kendi derdi gönlümün billâh gel**mez***
  yâdına.
  (*N. Kemal*)
- *Düş**mez** kalk**maz** bir **Al**lah…*

- Olumsuzluk eki **-me**, soru eki **mi**, küçültme eki **-ce** dışında kullanılan ekler vurgu almazlar. "**de**" ve "**ki**" bağlaçları vurguyu kendilerinden önceki kelimenin son hecesine kaydırırlar.
- Tek heceli sözcüklerde sözcük vurgusundan söz edilemez. [1]

Cümle Vurgusu

Söz içinde, kelime ve kelime gruplarından daha büyük birlik, cümledir. Cümlenin de kendine bütünlük kazandıran bir vurgusu vardır. Buna cümle vurgusu denir. Bu vurgu cümleyi meydana getiren kelime ve kelime gruplarının vurgusundan daha belirlidir. Özel bir amaçla vurgu yapılmıyorsa Türkçede cümle vurgusu yüklem üzerindedir

Türkçede cümle vurgusu yüklem üzerindedir.

Örnek

- Kar erkenden yağdı.
- Bu hafta tiyatrolar perdelerini açıyor.
- Kitap güzeldi.

Kimi zaman vurgu, cümle içinde öne çıkarılarak özellikle belirtilmek istenen bir anlamı taşıyan kelime üzerine kaydırılır. Böyle olduğu zaman o kelime yükleme yaklaştırılır.

Örnek

- Ahmet çalışmaya yarın gelecek. (Başka zaman değil)
- Yarın çalışmaya Ahmet gelecek. (Başkası değil)
- Ahmet yarın çalışmaya gelecek. (Başka bir şey için değil)

Cümle başında virgülle ayrılan özneler de kimi zaman vurguyu kendi üzerlerine çekerler:

Örnek

- Arkadaş, biz bu yolda türküler tuttururken
  Sana uğurlar olsun ayrılıyor yolumuz. (F.N.Çamlıbel)
- Başlamak, bir işi yarı yarıya başarmak demektir.

Bunun yanında Türkçede cümlelerin aldığı anlam özelliklerine göre de vurgunun yeri değişebilir. [2]

Aşağıda soru cümlelerinde ve şart cümlelerinde vurgunun yeri örneklerle aktarılacaktır.

Şart Cümlesi

Şart cümlelerinde vurgu, -se, -sa şart ekini taşıyan kelimenin üzerindedir.

Örnek

- İşimi erken bitirirsem akşam yemeğe katılırım.
- Konuyu dikkatlice dinlersen sınava çalışman daha kolay olur.

Soru Cümlesi

Soru anlamının soru sözcükleri yardımıyla kurulan cümlelerde vurgu, soru anlamı taşıyan ifadenin üzerindedir**.**

Örnek

- Dün akşam evin bahçesinde kimi gördün?
- Ödevlerini ne zaman teslim edeceksin?
- Neyi getirdiniz?

Mısra Vurgusu

Güzel bir şiir okuyabilmek için mısra vurgusunun nasıl yapıldığını bilmek gerekir.

Şiirlerde görülen kelime vurgusuna mısra vurgusu denir. Vurgu, mısralarda daha kuvvetle hissedilir. [3] *Ahengi sezdirmek için mısraların kimi heceleri üzerine baskı yapılarak okunur.*

Örnek

- Dağda dolaşırken yakma kandili
  Fersiz gözlerimi dağlama gurbet
  Ne söylemez akan suların dili
  Sessizlik içinde çağlama gurbet
  (Necip Fazıl Kısakürek)

Örnek

- Ulus Meydanı'nda,
  Ata'nın heykeline karşı
  Bir öğretmen gördüm çocukların başında.
  Dal gibi ince,
  Bir kemik bir deri.
  İnanmıştı, yüzünden belli;
  Gözlerinden sevinç akıyordu.
  Gözleri kurşun gibi ileri,
  Mustafa Kemal'e bakıyordu.
  (Halim Yağcıoğlu)

Çeşitli duyguları karşı tarafa daha iyi aktarabilmek için şiddet vurgusuna ihtiyaç hissederiz.

Şiddet Vurgusu

Cümlede kızgınlığı, sevinci, hiddeti, beğenmeyi ve uyarmayı ifade eden kimi kelimeler üzerine dikkati çekmek için daha baskılı söylenir. Bu tarz vurgulara şiddet vurgusu denir. [1, 2, 3]

Örnek

- Ey Türk Gençliği! Birinci vazifen Türk istiklâlini, Türk Cumhuriyeti'ni ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir.
  (ATATÜRK)
- Dönersem kahpeyim millet yolunda bir azîmetten. (N. Kemâl)
- Zafer ırak mı? dedim;
  Aha diyordu.
  (Fazıl Hüsnü Dağlarca)

Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi'ni vurgu kurallarına dikkat ederek okuyalım.

Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi

Ey Türk gençliği, birinci vazifen, Türk istiklalini, Türk Cumhuriyeti'ni ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir.

Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegâne temeli budur. Bu temel, senin en kıymetli hazinendir. İstikbalde dahi, seni, bu hazineden mahrum etmek isteyecek dâhilî ve haricî bedhahların olacaktır. Bir gün, istiklal ve cumhuriyeti müdafaa mecburiyetine düşersen vazifeye atılmak için, içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şeraitini düşünmeyeceksin! Bu imkân ve şerait çok nâmusait bir mahiyette tezahür edebilir. İstiklal ve cumhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada emsali görülmemiş bir galibiyetin mümessili olabilirler. Cebren ve hile ile aziz vatanın bütün kaleleri zaptedilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir. Bütün bu şeraitten daha elim ve daha vahim olmak üzere memleketin dâhilinde, iktidara sahip olanlar gaflet ve dalalet hatta hıyanet içinde bulunabilirler. Hatta bu iktidar sahipleri şahsi menfaatlerini müstevlilerin siyasi emelleriyle tevhit edebilirler. Millet fakr u zaruret içinde harap ve bîtap düşmüş olabilir.

Ey Türk istikbalinin evladı! İşte, bu ahval ve şerait içinde dahi vazifen; Türk İstiklal ve cumhuriyetini kurtarmaktır! Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda mevcuttur.

Mustafa Kemal ATATÜRK

- Aşağıda İstiklâl Marşı'nın ilk dizesi verilmiştir. Dizelerde geçen vurgulu hecelerin altını çizerek belirtiniz. Daha sonra kendi uygulamanızla üzerinde vurgu yerlerinin belirtilmiş olduğu uygulamayı karşılaştırınız.

Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak;

Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son
ocak.

Uygulamanın cevabı:

Korkma sön**mez** bu şafak**lar**da yüzen **al** san**cak**

Sönmeden **yur**dumun üs**tün**de tüten **en** son o**cak**

Aşağıda verilen metni vurgu, tonlama kurallarını göz önünde bulundurarak okuyunuz ve vurgulanması gereken kelimelerin ya da eklerin altını çiziniz.

BRUTUS'UN SAVUNMASI

Sözlerimi bitirinceye kadar sabredin… Yurttaşlarım, Romalı kardeşlerim, susun! Göstereceğim sebebi dinleyin… Susun ki, beni dinleyesiniz. Namusum hakkı için söylüyorum, bana inanın. Namusuma değer verin ki, bana inanasınız. Beni düşünerek tenkit edin. Düşünme gücünüzü işletin ki, rahat kararlar verebilesiniz.

Bu toplulukta biri varsa, Sezar'ı seven biri varsa, ben de ona diyorum ki: Brutus'un Sezar'a karşı duyduğu sevgi onunkinden hiç de aşağı değildi. Eğer, Sezar'ın bir dostu: "Öyleyse neden Brutus, Sezar'a karşı ayak diredi?" diye sorarsa, cevabım şudur: "Sezar'ı sevmediğimden değil, Roma'yı çok sevdiğimden… Sezar'ın ölümüyle hepinizin özgür olması, Sezar hayattayken hepinizin tutsak olarak ölmesinden daha mı kötü? Sezar beni severdi, onun için ağlıyorum. Sezar'ın bahtı açıktı, benim de gönlüm ferah…

Aranızdaki tutsaklığı dileyen biri var mı? Varsa söylesin. Çünkü ben, ona göre suçluyum. Yurdunu sevemeyecek bir alçak var mı? Varsa söylesin. Çünkü ben ona göre suçluyum. Bekliyorum, cevap verin…

Uygulama metninin cevabı

BRUTUS'UN SAVUNMASI

Sözlerimi bitirinceye kadar **sabredin**… **Yurttaşlarım, Romalı Kardeşlerim, susun!** Göstereceğim sebebi **dinleyin**… **Susun ki** beni dinleyesiniz. Namusum hakkı için söylüyorum**, bana inanın**. Namusuma değer **verin ki**, bana inanasınız. Beni düşünerek **tenkit edin**. Düşünme gücünüzü **işletin k**i, rahat kararlar verebilesiniz.

Bu toplulukta biri **varsa**, Sezar'ı seven biri **varsa**, ben de ona **diyorum ki**: Brutus'un Sezar'a karşı duyduğu sevgi onunkinden **hiç de** aşağı değildi. Eğer, Sezar'ın bir dostu: "Öyleyse neden Brutus, Sezar'a karşı ayak diredi?" diye sorarsa, cevabım şudur: **"Sezar'ı sevmediğimden değil, Roma'yı çok sevdiğimden**… Sezar'ın ölümüyle hepinizin özgür olması, Sezar hayattayken hepinizin tutsak olarak ölmesinden **daha mı kötü**? Sezar beni severdi, onun için ağlıyorum. Sezar'ın bahtı açıktı, benim de gönlüm ferah…

Aranızdaki tutsaklığı dileyen biri **var mı?** Varsa söylesin. Çünkü **ben**, ona göre suçluyum. Yurdunu sevemeyecek bir alçak **var mı**? Varsa söylesin. Çünkü ben ona göre suçluyum**. Bekliyorum, cevap verin…**

Özet

- **TÜRKÇEDE VURGU VE TONLAMA**
- Konuşma yeteneğini geliştirmenin ilk adımı kullanılan dilin sesletim özelliklerini iyi bilmek ve kullanmaktır. Her dilin kendine özgü olan bu sesletim özellikleri vurgu ve tonlama olarak adlandırılmaktadır.
- **VURGU**
- Söz içinde bir heceyi, bir kelimeyi diğerlerine göre daha yüksek ses tonuyla, söyleyiş süresini uzatarak, öteki hece ya da kelimelerden daha baskılı ve belirgin bir biçimde söylemeye vurgu denir. Vurgu, konuşurken bir hece üzerine düşen hava şiddeti veya soluk baskısı olarak da tanımlanır.
- Vurgu, konuşmayı tekdüzelikten kurtarmak için söze duygu ve ahenk katar.
- Türkçemizde dört tür vurgudan bahsedilebilir:
  - Kelime Vurgusu
  - Cümle Vurgusu
  - Mısra Vurgusu (Ahenk Vurgusu)
  - Şiddet Vurgusu
- **Kelime Vurgusu**
  - Her kelimenin bir hecesi üzerinde mutlaka ses baskısı (vurgu) vardır.
  - Türkçede kural olarak vurgular son hece üzerindedir. İstisnalar hariç kelimeye ekleme yapıldıkça vurgu son heceye doğru kayar.
  - Bazen vurgu sondan önceki hecelerden birine yapılır. Bu tür istisnaları aşağıda gösterelim:
    - **İlk heceye: İl, bölge, semt adları**
    - İl: Ankara, Samsun, Erzurum…
    - Bölge: Akdeniz, Marmara…
    - Semt: Dikmen, Çankaya, Etlik…
    - **Ortadaki hecelerden birine: İl, bölge, semt adları**
    - Erzincan, Edirne, Sakarya, Denizli
    - **Zarf ve bağlaçlarda ilk heceye:** Niçin, ancak, önce, sonra, ayrıca, yalnız, belki, henüz, ansızın…
    - **Türkçe kelimelerin aldığı bazı ekler vurguyu bir önceki heceye kaydırır. Bu ekler:** " ce, le, me/ma, se/sa, im/sin"
  - Dilimizde bulunan Arapça- Farsça kökenli bazı kelimelerde uzun heceler vardır. Uzun seslerde istisna bir durum olarak vurgu uzatılan hece üzerinde görünür. Bu kelimeleri öğrenmek gerekir. Zira bu uzatmalar kelimelerin başında, ortasında veya sonunda olabilir. Bu kelimeler için genel bir kural yoktur. Her birinin kendine özel bir vurgusu bulunur.

Özet (devamı)

- 5. Türkçede “ğ” her zaman, “y” ise bazı durumlarda vurguyu değiştirir. “Ğ” ünsüzü bulunduğu hecede kendinden önce gelen ünlünün uzatılmasına yol açar. Aynı uzatma durumu “y” için de geçerlidir. Söz konusu uzatma, seslendirmede vurgu gibi yansımaktadır. (Yan yana iki ünlü uzatmayı belirtmek için kullanılmıştır.)
- 6. Sert ve gürültülü çıkan bazı ünsüzler vurguyu bulundukları heceye taşırlar. Bunun için söz konusu ünsüzün hecenin son harfi olması gerekir. Bu ünsüzler “ç, k, p, r, ş, z”
- 7. Abartı amacıyla kullanılan bazı heceler vurguyu kendi üzerlerine alırlar.
- 8. Birleşik kelimelerde vurgu ilk kelime üzerindedir.
- 9. Akrabalık isimlerinde vurgu genellikle ilk hece üzerindedir.
- 10. Dil isimlerinde vurgu genellikle -ca, -ça, -ce, ça yapım ekinden önceki hecede bulunur.
- 11. Kelime gruplarında vurgu, grubun başında yer alan kelimenin vurgusunun bulunduğu hecededir.
- 12. -mı-, mi, -mu, -mü soru eki vurguyu bir önceki kelimenin son hecesine kaydırır.
- 13. Sesteş kelimelerde vurgu, anlam ayırıcı özellik taşır.
- 14. Geniş zaman çekimlerinde me eylem eki vurguyu kendi üzerine çeker.
- 15. Olumsuzluk eki -me, soru eki mi, küçültme eki -ce dışında kullanılan ekler vurgu almazlar. “de” ve “ki” bağlaçları vurguyu kendilerinden önceki heceye kaydırırlar.
- 16. Tek heceli sözcüklerde sözcük vurgusundan söz edilemez.
- **Cümle Vurgusu**
- Söz içinde kelime ve kelime gruplarından daha büyük birlik cümledir. Cümlenin de kendisine bütünlük kazandıran bir vurgusu vardır. Buna “cümle vurgusu” denir. Bu vurgu cümleyi meydana getiren kelime ve kelime gruplarının vurgusundan daha belirlidir.
- Kimi zaman vurgu, cümle içinde öne çıkarılarak özellikle belirtilmek istenen bir anlamı taşıyan kelime üzerine kaydırılır. Böyle olduğu zaman o kelime yükleme yaklaştırılır. Cümle başında virgülle ayrılan özneler de kimi zaman vurguyu kendi üzerlerine çekerler.
- **Mısra Vurgusu**
- Şiirlerde görülen kelime vurgusuna “mısra vurgusu” denir. Vurgu, mısralarda daha kuvvetle hissedilir. Ahengi sezdirmek için mısraların kimi heceleri üzerine baskı yapılarak okunur.
- **Şiddet Vurgusu**
- Cümlede kızgınlığı, sevinci, hiddeti, beğenmeyi ve uyarmayı ifade eden kimi kelimeler üzerine dikkati çekmek için daha baskılı söylenir. Bu tarz vurgulara “şiddet vurgusu” denir.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde vurgu, zaman üzerindedir?
   a) Ahmet, yarın akşam uçakla Ankara'ya gidecek.
   b) Yarın akşam uçakla Ankara'ya Ahmet gidecek.
   c) Ahmet, Ankara'ya uçakla yarın akşam gidecek.
   d) Ahmet, yarın Ankara'ya akşam uçakla gidecek.
   e) Uçakla Ankara'ya yarın akşam Ahmet gidecek.

2. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde "yer" kavramı daha çok vurgulanmıştır?
   a) İşçiler, sabahtan beri çalışıyorlardı.
   b) Her hafta sonu köyümüze giderdik.
   c) Kaybolan ehliyetimi arkadaşım bulmuş.
   d) Bir saattir çalışma masasını düzenliyor.
   e)Akşamki maça Ali de katılacak.

3. Konuşma esnasında sözcükler ve sözcükleri oluşturan seslerin ifadesi hep aynı düzeyde olmaktan ziyade duruma, ifadeye duyguya göre alçalıp yükselir. Buna …….. denir.
   Bu parçada boş bırakılan yere aşağıdakilerden hangisi getirilmelidir?
   a) vurgu
   b) ünsüz benzeşmesi
   c) ulama
   d) ünlü daralması
   e) tonlama

4. "Ovada sıralanan arsaların içinde koca koca binalar hızla yükseliyordu." cümlesinde hangi sözcükte cümle vurgusu vardır?
   a) Hızla
   b) Koca koca
   c) Binalar
   d) Arsaların içinde
   e) Arsaların

5. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde altı çizili sözcük vurguludur?
   a) Sana yapılanları <u>hatırla.</u>
   b) <u>Bekleme</u> arkasına bakmadan gidenleri.
   c) <u>Karanlıkta</u> uyumayı çok severim.
   d) <u>Azar azar</u> çayını yudumladı.
   e) <u>Evin kapısını</u> açık unutmuştu.

6. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde vurgu yüklem üzerindedir?
   a) Evler bir süre sonra eskimeye başladı.
   b) Okuldan çıkınca apar topar eve vardı.
   c) Görmektir insana verilen en önemli organ.
   d) Hocamızın şiir okuyuşu hepimizi büyüler.
   e) Adam ekmekleri hep büfeden alıyordu.

7. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde vurgu altı çizili sözcüğün üzerindedir?
   a) Sıkıntılı günler çok uzaklarda kaldı.
   b) Evin kapısını sürekli hızlı kapatıyordu.
   c) Anlayıp dinlemeden her şeye karışma.
   d) Babam evimizin direğidir.
   e) Beklemek, beklenen kadar değerleniyor bazen.

8. Aşağıdaki kelimelerin hangisinde vurgu ilk hecededir?
   a) İstanbul
   b) Şunlar
   c) Kalem
   d) Sokak
   e) Ankara

9. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde vurgu, zaman kavramı üzerindedir?
   a) Dün, beni Melis okulda beklemiş.
   b) Melis, dün okulda seni beklemiş.
   c) Dün, okulda seni Melis beklemiş.
   d) Okulda Melis, seni dün beklemiş.
   e) Okulda seni Melis beklemiş.

10. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde bir eylemin nasıl yapıldığı vurgulanmıştır?
   a) Okuldan çıkınca eve hızlıca giderim.
   b) Arkadaşına kalem hediye etti.
   c) Dün beni Özge aramış.
   d) Pazar günü sinemaya gideceğiz.
   e) Annem yarın akşam gelecekmiş.

Cevap Anahtarı

1.c, 2.b, 3.a,4.a,5.b,6.c,7.e,8.e,9.d,10.a

YARARLANILAN KAYNAKLAR

[1] Börekçi, M. (2005). *Türkçede Vurgu-Tonlama-Ölçü-Anlam İlişkisi.* Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, s. 187-207.

[2]Muallimoğlu, N. (2005). *Bütün Yönleriyle Hitabet Konuşma Sanatı*. İstanbul: Avcıol Yayınları.

[3] Şenbay, N. (1993). *Söz ve Diksiyon Sanatı.* İstanbul: Yapı Kredi.

CÜMLENİN ÖGELERİ

Atatürk Üniversitesi
Açıköğretim Fakültesi

TÜRK DİLİ - I

Prof. Dr.
Lokman TURAN

İÇİNDEKİLER

- Cümlenin Temel Ögeleri
- Cümlenin Yardımcı Ögeleri

HEDEFLER

- Bu üniteyi çalıştıktan sonra;
  - Cümle kavramını açıklayabilecek,
  - Cümlenin temel ve yardımcı ögelerini ayırt edebilecek,
  - Türkçenin cümle kuruluşu özelliklerini kavrayabileceksiniz.

ÜNİTE
11

© Bu ünitenin tüm yayın hakları Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi'ne aittir. Yazılı izin alınmadan ünitenin tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

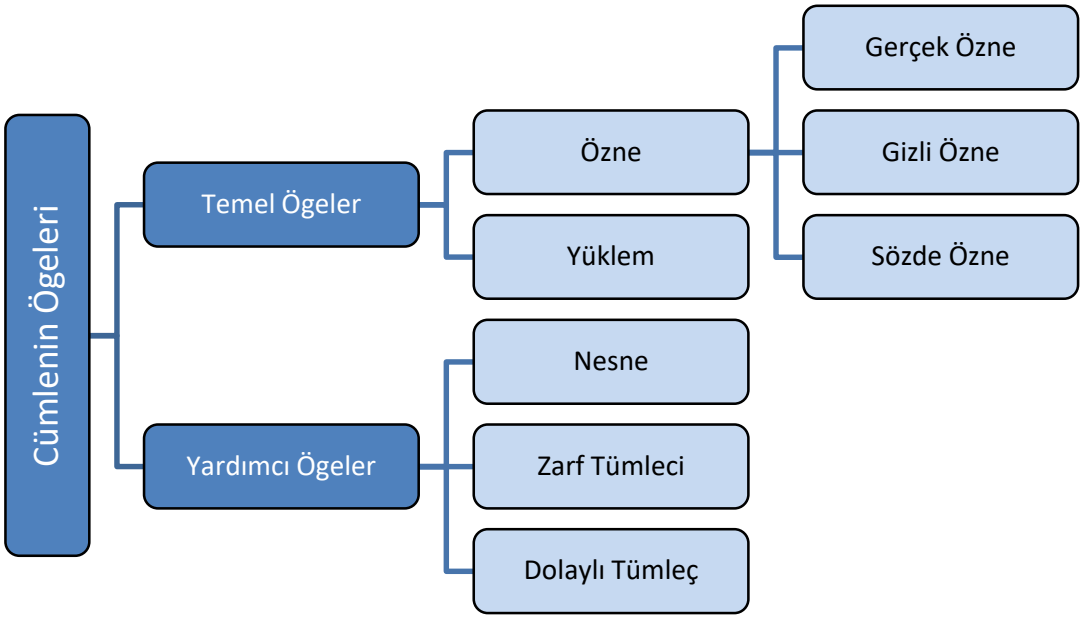
Cümlenin Ögeleri
Temel Ögeler
Yardımcı Ögeler
Özne
Yüklem
Gerçek Özne
Gizli Özne
Sözde Özne
Nesne
Zarf Tümleci
Dolaylı Tümleç

GİRİŞ

Dilimizde bir duygu ya da düşünceyi tam olarak anlatabilmek amaçlı sözcükler belirli kurallar çerçevesinde bir araya gelir. Cümle oluşturulurken dildeki kelime ve kelime gruplarından faydalanılır. Cümle içerisinde kullanılan her bir parça da cümlenin bir ögesi olarak görev üstlenir. Kısacası cümleler, belirli görev ve anlam ilgileri ile yan yana getirilen çeşitli ögelerden oluşurlar.

Her sözcüğün arkasında yatan kültürel ve tarihsel geçmiş, sözcüklerin yan yana gelmesi ile oluşan cümle yapıları ile anlam kazanmaktadır. Söcüklerin anlam evrenleri ait olduğu dilin söz diziminde yaşar. Her birey aslında kurduğu cümlenin, tercih ettiği üslubun yapısında saklıdır. Bu bakımdan eskiler "Üslub-ı beyan ayniyle insandır." sözüyle insanın, kullandığı ifade biçiminden ibaret olduğunu vurgularlardı. Zihinsel sözlüğünden seçtiği sözcükler ve o sözcüklerle oluşturduğu dizisel bağıntılar ile zihinsel dünyasını betimler. *Birey iletişim kurduğu süreç içerisinde iletmek istediği mesajı aktarırken alıcının sosyal statüsüne, cinsiyetine, kültürüne, yaşına ve diğer özellik ve farklılıklarına bakarak cümleler kurar*. Annesi ile konuşan bir bireyin kurduğu cümle yapısı ile iş yerinde çalışanlarıyla iletişim kuran işverenin kurduğu cümle yapısı ve bağlamı kesinlikle aynı olmayacaktır. Cümlenin yapısını ve ögelerini anlamlandıran bireyler, cümlenin oluştuğu ve oluşturulduğu bağlamı da göz önünde bulundurarak hem dilsel hem de iletişimsel yönlerini güçlendirebilir. Dil, insanın kendisini doğru, güzel ve etkili bir biçimde ifade etmesinin en önemli aracıdır.

Dilimizde bir duygu ya da düşünceyi tam olarak anlatabilmek amaçlı sözcükler belirli kurallar çerçevesinde bir araya gelir.

Dil konusundaki uzmanlar arasında "cümlenin ögeleri" konusu öteden beri tartışmalıdır. Burada tartışılan problem "Cümlenin temel ögeleri hangileridir? sorusunda düğümlenir. Örneğin "özne"nin cümlenin temel ögesi olduğunu söyleyenlerle "özne"siz cümlelerin bulunmasından hareketle onu cümlenin temel ögesi olmadığını ileri sürenler arasında bir tartışma vardır. Bulak'a göre [1] özneyi cümlenin kurucu/temel ögesi sayanların tezleri dil malzemesine değil, genel mantık kurallarına göre şekillenir. Bu mantıksal gerekçe ortada bir fiil varsa, mantıksal olarak onu yapan bir fail mutlaka vardır. Bu bakış açısına göre "Her cümlede bir özne olması gerekliliğinden dolayı yüklemi edilgen fiillerden oluşan cümlelerdeki düz tümleçler de özne sayılmakta, buna özne veya genellikle sözde özne denmektedir." [1].

İkinci tezi savunanlara göre "Yüklemi geçişli ve geçişsiz edilgen (meçhul çatılı) fiillerden oluşan cümleler ile yüklemi etken fiillerden oluşan kalıplaşmış ifadelerden oluşan cümlelerde özne bulunmaz." [1]. Bu görüşe göre yüklemdeki işin kim tarafından yapıldığı belli değildir ve bu tür cümleler öznesi olmayan cümlelerdir. Bununla birlikte eğer özne doğrudan değil de dolaylı olarak gösteriliyorsa bu tür cümleler "öznesi gösterilmeyen" cümleler olarak adlandırılır. Genel kabul özne şu ya da bu şekilde söylenmeyebilir, fakat yüklem her hâlükârda söylenmek veya gösterilmek durumundadır. Bu da "yüklem"in cümlenin en temel ögesi olduğunu gösterir. Hatta eksiltili cümlelerde bile mutlaka bir yüklem vardır ve bu şu ya da bu gerekçe ile cümleden düşmüştür.

Cümledeki diğer ögeler, yükleme karşı aldıkları duruma göre değer kazanırlar. Bu ögeler yüklemi tamamlar ve yüklem cümlede hangi ögelerin kullanılacağına karar

verir. Eğer yüklemin belirlediği ögeler cümlede yoksa, cümlede bir eksiklik meydana gelir ve anlamda bir daralma yaşanır.

CÜMLE

Cümle; bir fikri, bir duyguyu ve düşünceyi, bir oluş ve kılışı tam olarak bir hüküm hâlinde anlatan kelime veya kelime grubu olarak tanımlanmaktadır.

Dilimizde bir duygu ya da düşünceyi tam olarak anlatabilmek amaçlı sözcükler belirli kurallar çerçevesinde bir araya gelir. Cümle oluşturulurken dildeki kelime ve kelime gruplarından faydalanılır. Cümle içerisinde kullanılan her bir parça da cümlenin bir ögesi olarak görev üstlenir. Kısacası cümleler, belirli görev ve anlam ilgileri ile yan yana getirilen çeşitli ögelerden oluşurlar. [1,2]

Tamlamalar, deyimler, ikilemeler ve birleşik fiiller bir bütün olduğu için ögeler bulunurken bölünemezler!

Cümlenin ögeleri "*Temel Ögeler*" ve "*Yardımcı Ögeler*" olarak iki grupta incelenebilir.

Not: Tamlamalar, deyimler, ikilemeler ve birleşik fiiller bir bütün olduğu için ögeler bulunurken bölünemezler.

Cümlenin Ögeleri ile İlgili Özellikler:

a)Cümlenin kuruluşuna katılmayan, öge olmayan ve dolaylı olarak cümlenin anlamına yardımcı olan unsurlar olan bağlaçlar, ünlemler, ünlem grupları, hitaplar, ara sözler cümle dışı unsurlar olarak kabul edilirler.

b)Sorunun cevabı hangi öge ise soru cümlesi onu buldurmaya yöneliktir. Bu nedenle kim, hangisi, ne zaman gibi sorular sırasıyla özneyi, nesneyi ve zarf tümlecine yönelik sorulardır. Örneğin "Camı kim kırdı? (Cevap: O) sorusunun cevabı özneye yöneliktir. "Hangisini tercih edersin? (Cevap: Bunu) dediğimizde nesneyi buluruz. Aynı şekilde "Ne zaman gidiyorsun? sorusunu (Cevap: Bir ay sonra) sorduğumuzda ise zarf tümlecini bulmaya yönelik bir soru sormuş oluruz.

Temel Ögeler

Cümle içerisinde anlam yükünü temel olarak taşıyan ögelerdir. Türkçede cümlenin temel ögeleri yüklem ve öznedir:

Yüklem

Cümledeki hareketi, olayı, işi, yargıyı bildiren, çekimli kelime veya kelime grubuna yüklem denilmektedir. Türkçede cümlenin en temel ögesi yüklemdir.

Yüklemin özellikleri:

- Yüklem cümlenin en temel ögesidir. Cümle yargı bildirir, yüklem ise yargıyı üstlenen ögedir. Bu sebeple cümle yüklemsiz olamaz.
- Yüklem bir kelimeden oluşabildiği gibi kelime grubundan da meydana gelebilir.
- Yüklem tek başına bir cümle olabilirken diğer ögeler yüklemin

anlamını desteklemek üzere cümlede bulunabilirler.

Örnek

- Seni **görmedim**.
- Bugün hava **güzel**.

Türkçede cümlenin en temel ögesi yüklemdir.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere fiil soylu sözcükler yüklem olabildikleri gibi isim soylu sözcükler de yüklem görevinde kullanılabilir. Yüklem eğer fiil soylu bir sözcükse "*fiil cümlesi*"; isim soylu bir sözcükse "*isim cümlesi*" olarak adlandırılmaktadır.

Örnek

- Sen de bizimle **geleceksin.** (Fiil cümlesi)
- Bu **bizim arabamızdır.** (İsim cümlesi)

Türkçede yüklem genel olarak sonda yer almaktadır. Ancak bazı durumlarda yüklemin yeri değişebilmektedir. Yüklemin sonda olduğu cümlelere "*kurallı cümle*"; yüklemin sondan başka bir yerde olduğu cümlelere ise "*devrik cümle*" denilmektedir.

Örnek

- Seni bir yerden **tanıyorum.** (Kurallı cümle)
- Seni **sevdim** bir gül gibi. (Devrik cümle)

Özne

Yüklemde belirtilen işi yapan varlığa özne denilmektedir. Yükleme sorulacak "Kim?" ve "Ne?" soruları özneyi bulmamızı sağlamaktadır.

Fiil cümlelerinde işi yapan öznedir. İsim cümlelerinde ise eylem bulunmadığı için özne, yüklemin bildirdiği durumda olandır. "Çocuklar denizde keyifle yüzüyordu." Cümlesinde "yüzme" eylemini yapan çocuklardır. Bunu yükleme sorduğumuz "yüzen kim?" sorusu ile bulabiliriz.

"Bugün hava çok güzeldi." Cümlesinde özneyi bulmak için sorumuzu

yüklemle birlikte sorarız: “Güzel olan ne?”. Bu cümlede özne durumundaki kelime “hava”dır. [1, 2, 3]

Örnek

- **Ahmet** bugün geldi. (Gelen kim?)
- Açılan kapıdan **soğuk hava** girdi. (Giren ne?)

Türkçede cümle içerisinde özne şu şekillerde kullanılmaktadır:

- *Gerçek Özne:* Yüklemde belirtilen iş veya oluşu yapanın tam olarak söylenmesidir.

  Ahmet camı kırdı.

- *Gizli Özne: Yüklemde bildirilen işi yapanın açık olarak söylenmemesidir.*

  Bütün ödevlerimi bitirdim. (Kim bitirdi? sorusunun cevabı cümle içerisinde yok. Ancak yüklemdeki I. tekil şahıs eki özneyi bildirmektedir.)

- *Sözde Özne:* Yüklemde belirtilen işi yapmayan, yapılan işten etkilenen varlığın özne görevinde kullanılmasıdır. Aslında nesne görevinde olan bu sözcükler edilgen cümlelerde özne görevini üstlenmektedirler.

  Cam kırıldı. (Bu cümlede kırma eylemini asıl yapan belli değildir. Cam sözde öznedir.)

Yardımcı Ögeler

Nesneyi bulmak için yükleme “Neyi? ve Kimi?” soruları veya özneyi bulduktan sonra “Ne?” sorusu sorulur.

Cümlenin yüklem ile öznenin dışındaki ögeleri; yüklemin anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan, tümleyen ögelerdir. Bunlara genel olarak tümleç adı verilir. [4]

Tümleçler temel olarak üç ana grupta incelenir:

Nesne

Cümlede öznenin yaptığı işten etkilenen varlığa nesne denir. Nesneyi bulmak için yükleme “Neyi? Kimi?” soruları veya özneyi bulduktan sonra “Ne?” sorusu sorulur. “Neyi? ve Kimi?” sorularının cevabı *belirtili nesne*, “Ne?” sorusunun cevabı ise *belirtisiz nesneyi* verir. Yani nesne görevinde kullanılan kelimenin nesne hâli eki olan “-i” ekini alıp almamasına göre nesneler “belirtisiz nesne” ve “belirtili nesne” olarak adlandırılmaktadır.

Örnek

- Ayşe **ekmek** almıştı. (Ayşe ne almıştı?)
- Ali **evi** çok dağıtmıştı. (Ali neyi dağıtmıştı?)
- Ben **kitap** okudum. (Belirtisiz nesne)
- Ben **kitabı** okudum. (Belirtili nesne)
- Babam eve **balık** aldı. (Belirtisiz nesne)
- Babam **balıkları** akvaryumdan çıkardı. (Belirtili nesne)

Dolaylı Tümleç

Yükleme sorulacak "Nereye? Nerede? Ve Nereden?" sorularıyla cümledeki dolaylı tümleç bulunacaktır.

Cümlede yüklemin anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan ve kesinleştiren; yönelme (-e,-a), bulunma (-de,-da) ve ayrılma (-den, -dan) eklerinden biriyle veya bir edatla birlikte bulunan yalın veya grup hâlindeki ismin cümle bilgisindeki adı "*dolaylı tümleç*"tir. Yükleme sorulacak "*nereye*?", "*nerede*?" ve "*nereden*?" sorularıyla cümledeki dolaylı tümleç bulunacaktır.

Örnek

- Tolga **sinemaya** gidiyordu. (Nereye gidiyordu?)
- Babamla **evde** oturduk. (Nerede oturduk?)
- Annem **Ankara'dan** gelmişti. (Nereden gelmişti?)
- **Bahçede** oturuyorlar. (Nerede oturuyorlar?)
- **Çalışmaktan** zarar gelmez. (Ne'den zarar gelmez?)

Zarf Tümleci

Zarf tümlecini bulmak için yükleme "Nasıl?, "Ne zaman?", "Ne kadar?" ve "Nereye?" soruları sorulacaktır.

Cümlede yüklemin anlamını zaman, tarz, ölçü, yer, yön *vb.* bakımlardan daha belirgin duruma getiren, sınırlayan kelime veya kelime gruplarına zarf tümleci denilmektedir. Zarf tümleçleri "durum bildiren zarf tümleci", "zaman bildiren zarf tümleci", "miktar bildiren zarf tümleci", "yer-yön bildiren zarf tümleci" olarak sınıflandırılmaktadır. Zarf tümlecini bulmak için yükleme "*nasıl*?", "*ne zaman*?", "*ne kadar?*" ve "*nereye?*" soruları sorulmalıdır.

Örnek

- Kardeşim **koşarak** geldi. (Nasıl geldi?)
- Babam **sabah** eve varmış olur. (Ne zaman varmış olur?)
- Seni **çok** seviyorum. (Ne kadar seviyorum?)
- Ayla **yukarı** çıktı. (Nereye çıktı?)
- **Hemen şimdi** götüreceksin. (Ne zaman?)
- Bana **dargın gibi** bakıyor. (Nasıl bakıyor?)
- Bugün **çok mu çok** yoruldum. (Ne kadar?)

Hâl eklerini almamış hâlde bulunan içeri, dışarı, yukarı, aşağı gibi kelimeler yer-yön bildiren zarf tümleci olurlar. Bu kelimeler hâl eklerinden birini alırsa dolaylı tümleç olurlar.

Ali ağaçtan *aşağı* indi. (Zarf Tümleci)

Ali ağaçtan *aşağıya* inmeye çalışıyor. (Dolaylı Tümleç)

Cümlenin ögelerini bulmaya yönelik sorulacak sorular:

Tablo 11.1 Cümlenin ögelerini bulmak için sorulacak sorular.

Öge	*Karşılık Verdiği Sorular*
ÖZNE	*Kim?, Ne?*
NESNE	*Neyi?, Kimi?, Ne?, Kim?*
DOLAYLI TÜMLEÇ	*Kime?, Kimde?, Kimden?, Neye?, Neyde?, Neyden?, Nereye?, Nerede?, Nereden?*
ZARF TÜMLECİ	*Nasıl?, Ne zaman?, Ne kadar?, Niçin?, Neden?*

Cümlede ögeleri bulurken özne ve nesneyi birbirine karıştırmamak için önce yüklemi, sonra özneyi ve daha sonra da nesneyi bulmak gerekir.

•**Hayat Böyledir İşte**

… **Tren** o istasyonda bir dakika duruyordu. Gelirken gece geçmiştik, bu sefer ikindiden epey sonraydı.
Frenlerin gıcırtısı kesilmeden **pencereyi açtım. İlerideki vagonlardan birisine** heybeli ve sepetli bir köylü **bindi. Onun hayatını ve geldiği yeri** bilmek isterdim. Köy, birkaç kilometre ilerideki tepenin ardında olmalıydı. Bu, şu berbat yolun orada kayboluşundan belli…
Lokomotifin yanında duran lacivert elbiseli memur, su buharları içinde, **rüyada gibi** görünüyordu. İstasyonda ne başka bir insan ne de bir eşya vardı. Görünürlerde ağaç da yoktu. Şu karşımdaki çamlar müstesna. Saydım, tam 26 tane idiler: İnce fakat çok yüksek ve koyu yeşil renkli tam yirmi altı çam ağacı… Dalları ta yukarıdan başlıyor ve böylece kümenin altında ferah, sakin ve rüyalı bir kıta meydana geliyordu.
Bir yaz ikindisi orada oturmak, uzakları ve uzaktakileri düşünmek hoş olmalıydı.
Düdük öttü. İlerde, katar şefine selam duran istasyon memuru, lokomotifin büsbütün salıverdiği su buharları içinde büsbütün hayalleşti. Tren **ağır ağır** yürüdü.

Tarık BUĞRA

AÇIKLAMA

Tren o istasyonda bir dakika duruyordu.

"Dur- (-mak)" eyleminin bildirdiği yargı üzerine kurulan bu cümlede bu eylemi gerçekleştiren unsur "tren" dir. Tren, bu cümlede yüklemin bildirdiği işi yapan kişi ya da varlık olarak tanımlanan cümlenin ögelerinden öznedir.

Cümlede yüklemin bildirdiği iyi yapan kişi ya da varlık olarak tanımlanan, cümlenin ögelerinden "özne"dir.

Frenlerin gıcırtısı kesilmeden pencereyi açtım.

"Aç- (-mak)" eyleminin bildirdiği yargı üzerine kurulan bu cümlede yüklem olan "açtım" sözcüğüne sorulan "neyi?" sorusunun yanıtı olan "pencereyi" sözcüğü bu cümlede belirtili nesne görevindedir. Çünkü bu cümlede "pencere" yapılan işten etkilenen unsurdur.

İlerideki vagonlardan birisine heybeli ve sepetli bir köylü bindi.

"Bin- (- mek)" eyleminin bildirdiği yargı üzerine kurulan bu cümlede yüklem olan "bindi" sözcüğüne sorulan "neye" sorusunun yanıtı olan "ilerideki vagonlardan birisine" sözcük grubu bu cümlede yer tamlayıcısı (dolaylı tümleç) görevindedir.

Lokomotifin yanında duran lacivert elbiseli memur, su buharları içinde, rüyada gibi görünüyordu.

Cümledeki "rüyada gibi" ifadesi yükleme (görünüyordu) sorulan "nasıl?" sorusunun cevabı olduğu için zarf tümleci görevini üstlenmiştir.

Tren ağır ağır yürüdü.

"Yürü- (-mek)" eyleminin bildirdiği yargı üzerine kurulan bu cümlede yüklem olan "yürüdü" sözcüğüne sorulan "nasıl?" sorusunun yanıtı olan "ağır ağır" sözcük grubu bu cümlede zarf tümleci görevindedir. Zarf tümleci olduğu için bu sözcük grubu yürümek eyleminin nasıl yapıldığını göstermektedir.

Örnek Uygulama 1

•(I) Beslenme, küt burun yengecin en önemli sorunudur. (II) Bu yengeç, küçük balıkları yakalayamaz; çünkü hızlı hareket edemez. (III) Yuvasına çekilip avın ayağına gelmesini beklese aç kalır. (IV) Küt burun, bu sorunu akla gelmeyecek biçimde hâlleder. (V) Kıskacına sıkıştırdığı suyu avına doğru hızla fışkırtıp onu sersemletir. (VI) Sonra hemen atılıp yakalar.

Erdoğan Sakman
(Bütün Dünya)

I. cümlenin yüklemini ve öznesini bulunuz. Yüklem, nasıl bir söz öbeğidir, açıklayınız.

……

……

II. cümlede öge ortaklığı var mıdır? Belirtiniz.

……

……

III. cümlede yargı bildiren sözcükleri (fiilleri, fiilimsileri, ek-fiil almış ad soylu sözcükleri) belirleyiniz. Cümlenin asıl yüklemini ve öznesini belirleyiniz.

……

……

Parçadaki cümlelerin öznelerini bulunuz. Hangilerinin öznelerinin aynı varlık olduğunu belirleyiniz.

……

……

Cümleleri doğru çözemleyebilmek için soruları iyi anlamanız gerekir.

Örnek Uygulama 1'in Cevapları

- **I. cümlenin yüklemini ve öznesini bulunuz. Yüklem, nasıl bir söz öbeğidir, açıklayınız.**

  Özne "beslenme", yüklem "küt burun yengecin en önemli sorunudur". Yüklem isim tamlamasından oluşmuştur.

- II. cümlede öge ortaklığı var mıdır? Belirtiniz.

  Birinci ve ikinci cümlenin öznesi ortaktır. "Bu yengeç" kelime grubu iki cümlenin öznesi konumundadır.

- III. cümlede yargı bildiren sözcükleri (fiilleri, fiilimsileri, ek-fiil almış ad soylu sözcükleri) belirleyiniz. Cümlenin asıl yüklemini ve öznesini belirleyiniz.

  Üçüncü cümlede yargı bildiren sözcükler (fiilleri, fiilimsileri, ek-fiil almış ad soylu sözcükler) çekilip, gelmesini, beklese, kalır kelimeleridir

- Parçadaki cümlelerin öznelerini bulunuz. Hangilerinin öznelerinin aynı varlık olduğunu belirleyiniz.

Parçadaki II, III, IV, V, VI. cümlelerin özneleri aynı varlıktır. Bu beş cümlenin de öznesi küt burunlu yengeçtir. I. cümlenin öznesi ise "beslenme"dir.

Örnek Uygulama 2

•***Aşağıdaki cümlelerde altı çizili kelimelerin öge olarak hangi görevde olduklarını belirtiniz:***

1. **Sabaha karşı** acıyla kıvranarak uyandı. (.....)
2. Çocukluğundan beri, müziğe karşı ilgisi **vardı.** (.....)
3. Her adım atışında, **mayına basacakmış gibi** ürperiyordu. (.....)
4. **Duraktakilerden biri**, otobüsün kapısına asıldı. (.....)
5. **Tekerlek kırılınca** yol gösteren çok olur. (.....)
6. Çocuk, koşarak **içeriye** girdi. (.....)
7. **Uzaklardan** bir yar gelir. (.....)
8. **Kardeşimin öğretmenini** ziyaret etmeye gideceğiz. (.....)
9. Kalabalığın arasında **askerler ve subaylar** da vardı. (.....)
10. Annem **akvaryumu temizlemeni** istiyor. (.....)
11. Çocuklarının resmine **baktı, baktı, baktı...** (.....)
12. **Sen misin** yan yana gezemediğim? (.....)

Cümlenin ögelerini bulurken bütün sorular yükleme sorulmalıdır.

Örnek Uygulama 2'nin Cevapları

1- **Sabaha karşı** acıyla kıvranarak uyandı. (Zarf Tümleci)

2- Çocukluğundan beri, müziğe karşı ilgisi **vardı.** (Yüklem)

3- Her adım atışında, **mayına basacakmış gibi** ürperiyordu. (Zarf Tümleci)

4- **Duraktakilerden biri**, otobüsün kapısına asıldı. (Özne)
5- **Tekerlek kırılınca** yol gösteren çok olur. (Zarf Tümleci)
6- Çocuk, koşarak **içeriye** girdi. (Dolaylı Tümleç)
7- **Uzaklardan** bir yar gelir. (Dolaylı Tümleç)

8- **Kardeşimin öğretmenini** ziyaret etmeye gideceğiz. (Belirtili Nesne)

9- Kalabalığın arasında **askerler ve subaylar** da vardı. (Özne)
10- Annem **akvaryumu temizlemeni** istiyor. (Belirtili Nesne)
11- Çocuklarının resmine **baktı, baktı, baktı...** (Yüklem)
12 - **Sen misin** yan yana gezemediğim? (Özne)

Örnek Uygulama 3

•***Aşağıda verilen cümleleri doğru-yanlış durumlarına göre işaretleyiniz.***

1.Yüklemi, hâl (durum), zaman, miktar, yer ve yön bakımından tamamlayan cümle ögesine dolaylı tümleç denir.	**Doğru ( )**	**Yanlış ( )**
2.Cümlenin yardımcı ögeleri fiil, dolaylı tümleç ve zarf tümlecidir.	**Doğru ( )**	**Yanlış ( )**
3.Yüklemin vurguladığı yargıdan etkilenen ögeye "özne" denir.	**Doğru ( )**	**Yanlış ( )**
4.Yükleme sorulan "ne?", "ne kadar?" ve "nasıl?" sorularının cevabı *nesne*yi verir.	**Doğru ( )**	**Yanlış ( )**
5.Cümledeki iş, olay, yargıyı ifade eden ögeye "yüklem" denir.	**Doğru ( )**	**Yanlış ( )**

Soruları doğru cevaplayamadıysanız lütfen ilgili bölümleri tekrar okuyunuz.

Örnek Uygulama 3'ün Cevapları

1. Cümle –Doğru
2. Cümle- yanlış (Cümlenin yardımcı ögeleri nesne, dolaylı tümleç ve zarf tümlecidir.)
3. Cümle- Doğru
4. Cümle- yanlış (Nesneyi bulmak için sorulan sorular, yapılan işten etkilenen ne, yapılan işten etkilenen kim, kimi ve neyi soruları sorulur.
5. Cümle-Doğru

Örnek Uygulama 4 (Örnekler ve Çözümleri)

1- Ama Hatice kapıyı çok geç açtı.

Çözüm: Ama (Bağımsız tümleç); Hatice (Özne), kapıyı (nesne), çok geç (zarf tümleci); açtı (Yüklem)

Temel öge: Yüklem, özne; *Yardımcı ögeler*: Nesne, zarf tümleci.

2- Kapı çilingir tarafından kırılarak açıldı.

Çözüm: Kapı (Nesne), çilingir tarafından kırılarak (zarf tümleci), açıldı (Yüklem).

Temel öge: Yüklem. *Yardımcı öge*: zarf tümleci.

3- İnşaata izinsiz girilmez.

Çözüm: İnşaata (dolaylı tümleç), izinsiz (zarf tümleci), girilmez (yüklem)

Temel öge: Yüklem; Yardımcı ögeler: Dolaylı tümleç, zarf tümleci.

4- Bunca emege yazık değil mi?

Çözüm: Bunca emeğe (Dolaylı tümleç), yazık değil mi? (Yüklem)

Temel öge: Yüklem; *Yardımcı ögeler*: Dolaylı tümleç.

5- Bakkal bozuk malları bana sattı.

Çözüm: Bakkal (özne), bozuk malları (nesne), bana (dolaylı tümleç), sattı (yüklem)

Temel öge: Yüklem, özne; *Yardımcı ögeler*: Nesne, dolaylı tümleç)

6- Belirsizliğin daha çok süreceği sanılıyor.

Çözüm: Belirsizliğin daha çok süreceği (Nesne), sanılıyor (yüklem)

Temel öge: Yüklem; *Yardımcı ögeler*: Nesne.

7- Amcam bana kırgınmış.

Çözüm: Amcam (Özne), bana (Dolaylı tümleç), kırgınmış (yüklem).

Temel öge: Yüklem, özne; *Yardımcı ögeler*: Dolaylı tümleç.

Özet

- **CÜMLENİN ÖGELERİ**
- **CÜMLE**
- Cümle; bir fikri, bir duyguyu ve düşünceyi, bir oluş ve kılışı tam olarak bir hüküm hâlinde anlatan kelime veya kelime grubu olarak tanımlanmaktadır.
- Dilimizde bir duygu ya da düşünceyi tam olarak anlatabilmek amaçlı sözcükler belirli kurallar çerçevesinde bir araya gelir. Cümle oluşturulurken dildeki kelime ve kelime gruplarından faydalanılır. Cümle içerisinde kullanılan her bir parça da cümlenin bir ögesi olarak görev üstlenir. Kısacası cümleler, belirli görev ve anlam ilgileri ile yan yana getirilen çeşitli ögelerden oluşurlar.
- Cümlenin ögeleri "Temel Ögeler" ve "Yardımcı Ögeler" olarak iki grupta incelenebilir.
- **Temel Ögeler**
- Cümle içerisinde anlam yükünü temel olarak taşıyan ögelerdir. Cümlenin temel ögeleri şunlardır:
- **Yüklem**
- Cümledeki hareketi, olayı, işi, yargıyı bildiren, çekimli kelime veya kelime grubuna yüklem denilmektedir.
- Türkçede cümlenin en temel ögesi yüklemdir.
- Yüklem eğer fiil soylu bir sözcükse "fiil cümlesi"; isim soylu bir sözcükse "isim cümlesi" olarak adlandırılmaktadır.
- Türkçede yüklem genel olarak sonda yer almaktadır. Ancak bazı durumlarda yüklemin yeri değişebilmektedir. Yüklemin sonda olduğu cümlelere "kurallı cümle"; yüklemin sondan başka bir yerde olduğu cümlelere ise "devrik cümle" denilmektedir.
- **Özne**
- Yüklemde belirtilen işi yapan varlığa özne denilmektedir. Yükleme sorulacak "Kim?" ve "Ne?" soruları özneyi bulmamızı sağlamaktadır.
- Türkçede cümle içerisinde özne şu şekillerde kullanılmaktadır:
  - **Gerçek Özne:** Yüklemde belirtilen iş veya oluşu yapanın tam olarak söylenmesidir.
    - **ÖRNEK:**
    - Ahmet camı kırdı.

Özet (devamı)

- **Gizli Özne**: Yüklemde bildirilen işi yapanın açık olarak söylenmemesidir.
  - **ÖRNEK:**
  - Bütün ödevlerimi bitirdim. (Kim bitirdi? Sorusunun cevabı cümle içerisinde yok. Ancak yüklemdeki I. tekil şahıs eki özneyi bildirmektedir.)
- **Sözde Özne:** Yüklemde belirtilen işi yapmayan, yapılan işten etkilenen varlığın özne görevinde kullanılmasıdır. Aslında nesne görevinde olan bu sözcükler edilgen cümlelerde özne görevini üstlenmektedirler.
  - **ÖRNEK:**
  - Cam kırıldı. (Bu cümlede kırma eylemini asıl yapan belli değildir. Cam sözde öznedir.)
- **Yardımcı Ögeler**
- Cümlenin yüklem ile öznenin dışındaki ögeleri; yüklemin anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan, tümleyen ögelerdir. Bunlara genel olarak tümleç adı verilir.
- Tümleçler temel olarak üç ana grupta incelenir:
- **Nesne**
- Cümlede öznenin yaptığı işten etkilenen varlığa "nesne" denir. Nesneyi bulmak için yükleme "neyi? kimi?" soruları veya özneyi bulduktan sonra "ne?" sorusu sorulur. "neyi? Ve kimi?" sorularının cevabı belirtili nesne, "ne?" sorusunun cevabı ise belirtisiz nesneyi verir.
- **Dolaylı Tümleç**
- Cümlede yüklemin anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan ve kesinleştiren; yönelme (-e,-a), bulunma (-de,-da) ve ayrılma (-den, -dan) eklerinden biriyle veya bir edatla birlikte bulunan yalın veya grup hâlindeki ismin cümle bilgisindeki adı "dolaylı tümleç" tir. Yükleme sorulacak "nereye? , nerede? Ve nereden?" sorularıyla cümledeki dolaylı tümleç bulunacaktır.
- **Zarf Tümleci**
- Cümlede yüklemin anlamını zaman, tarz, ölçü, yer, yön vb. bakımlardan daha belirgin duruma getiren, sınırlayan kelime veya kelime gruplarına zarf tümleci denilmektedir. Zarf tümleçleri "durum bildiren zarf tümleci", "zaman bildiren zarf tümleci", "miktar bildiren zarf tümleci", "yer-yön bildiren zarf tümleci" olarak sınıflandırılmaktadır. Zarf tümlecini bulmak için yükleme "nasıl?", "ne zaman?", "ne kadar?" ve "nereye?" soruları sorulmalıdır.
- Hâl eklerini almamış hâlde bulunan içeri, dışarı, yukarı, aşağı gibi kelimeler yer-yön bildiren zarf tümleci olurlar. Bu kelimeler hâl eklerinden birini alırsa dolaylı tümleç olurlar.
- **ÖRNEK:**
- Ali ağaçtan aşağı indi. (Zarf Tümleci)
- Ali ağaçtan aşağıya inmeye çalışıyor. (Dolaylı Tümleç)

DEĞERLENDİRME SORULARI

Savuruyordu dört yana umutlarımızı bir ömürden arta kalmanın hüznü.

1. Yukarıdaki cümlenin ögelerinin sıralanışı hangisinde doğru sırayla verilmiştir?

a) Yüklem – zarf tümleci – nesne – özne
b) Yüklem – dolaylı tümleç – zarf tümleci – özne
c) Yüklem – dolaylı tümleç – nesne – özne
d) Yüklem – nesne – dolaylı tümleç – özne
e) Yüklem – nesne – zarf tümleci – özne

Yakıcı güneşin altında tarlada çalışan işçilerin umutları da onlar gibi yanıyordu.

2. Yukarıdaki cümlenin ögelerinin sıralanışı hangisinde doğru verilmiştir?

a) Dolaylı Tümleç – Nesne – Yüklem – Özne
b) Dolaylı Tümleç – Özne – Yüklem – Nesne
c) Özne – Zarf Tümleci-Yüklem
d) Dolaylı Tümleç – Yüklem – Özne
e) Nesne – Yüklem – Özne

Ufak bir tepeyi aşan izciler ağaçlıklar arasından geçerek kamp yerine ulaştılar.

3. Yukarıdaki cümlenin ögelerinin sıralanışı hangisinde doğru verilmiştir?

a) Nesne – Özne – Zarf Tümleci – Yüklem
b) Nesne – Özne – Dolaylı Tümleç – Yüklem
c) Özne – Dolaylı Tümleç – Zarf Tümleci – Yüklem
d) Özne – Zarf Tümleci – Dolaylı Tümleç – Yüklem
e) Nesne – Zarf Tümleci – Dolaylı Tümleç – Yüklem

Dostları onu kötü gününde yalnız bırakmadılar.

4. Yukarıdaki cümlenin ögelerinin sıralanışı hangisinde doğru verilmiştir?

a) Özne - Dolaylı Tümleç - Yüklem
b) Özne - Nesne - Zarf Tümleci - Zarf Tümleci - Yüklem
c) Özne - Nesne - Zarf Tümleci - Yüklem
d) Özne - Nesne - Dolaylı Tümleç - Zarf Tümleci - Yüklem
e) Özne - Dolaylı Tümleç - Zarf Tümleci - Yüklem

En zor anlarımda bile yanımda olan dostlarımın beni bugünümde yalnız bırakmayacaklarını sanmıştım.

5. Yukarıdaki cümlenin ögelerinin sıralanışı hangisinde doğru verilmiştir?

a) Zarf Tümleci – Dolaylı Tümleç – Nesne – Yüklem
b) Özne – Nesne – Yüklem
c) Özne – Nesne – Zarf Tümleci – Yüklem
d) Özne – Yüklem
e) Nesne – Yüklem

6. Aşağıdaki hangi cümledeki sıfat tamlaması, zarf tamlayıcısı görevinde kullanılmıştır?

a) Geçen yıl susuzluk çekmemiştik
b) Evimiz, küçük bir ırmağın yanındaydı.
c) Misafirler diğer odaya geçtiler.
d) Tek eğlencemiz siyah beyaz bir televizyondu.
e) Kırık hayallerini taşıyordu ruhunda.

7. Aşağıdaki cümlelerde kullanılan ara sözlerden hangisi farklı bir ögenin açıklayıcısıdır?
a) Melis, canımın içi, bugün doğmuştu.
b) Oğlum, minik yaramaz, konuşmaya başladı.
c) Okulumda, ikinci evimde, çok mutluyum.
d) Kardeşim, akıllı bıdığım, birinci oldu.
e) Evime, yuvama, kavuşmama çok az kaldı.

8. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde zarf tümleci vurgulanmıştır?
a) Annemi okuldan çıkınca ararım.
b) Arkadaşına kalem hediye etti.
c) Dün beni Özge aramış.
d) Pazar günü sinemaya gideceğiz.
e) Babamla dün akşam maça gittik.

Sınıftaki sessizliğin devamı dün akşam evde de devam etti.

9. Bu cümlede aşağıdaki ögelerden hangisi <u>kullanılmamıştır</u>?
a) Özne
b) Yüklem
c) Yer tamlayıcısı
d) Zarf tümleci
e) Nesne

Karışıklığa karşı mücadele vermek yabani otlara karşı mücadele vermeye benzer.

10. Yukarıdaki cümlenin ögelerinin sıralanışı hangisinde doğru verilmiştir?
    a) Özne – Nesne – Yer tamlayıcısı – Yüklem
    b) Özne – Yer tamlayıcısı – Nesne – Yüklem
    c) Özne – Yer tamlayıcısı – Yüklem
    d) Özne – Nesne – Yüklem
    e) Nesne- Dolaylı tümlec- Yüklem

Cevap Anahtarı

1.c, 2.c, 3.d,4.c,5.e,6.a,7.c,8.a,9.e.10.e

YARARLANILAN KAYNAKLAR

[1]Bulak, Ş. (2015). *Cümle Ögelerinin Tasnifi,* SÜTAD, sayı: 38: 163-175.
[2]Korkmaz, Z. (2008).*Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.
[3]Ergin, M. (2007). *Üniversiteler İçin Türk Dili.* İstanbul: Bayrak.
[4]Demir, A. K. (2010). A. YGS-LYS Türkçe. İstanbul: Sınav Dergisi.

CÜMLE ÇEŞİTLERİ I

Atatürk Üniversitesi
Açıköğretim Fakültesi

TÜRK DİLİ - I

Prof. Dr. Lokman TURAN

ÜNİTE
12

İÇİNDEKİLER

- Yüklemin Türüne Göre Cümleler
  - Yüklemin Yerine Göre Cümleler

HEDEFLER

- Bu üniteyi çalıştıktan sonra;
  - Yüklemin türüne göre cümleleri açıklayabilecek,
  - Yüklemin yerine göre cümleleri ayırt edebilecek,
  - Dilin yapısını daha iyi kavrayabileceksiniz.

© *Bu ünitenin tüm yayın hakları Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi'ne aittir. Yazılı izin alınmadan ünitenin tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.*

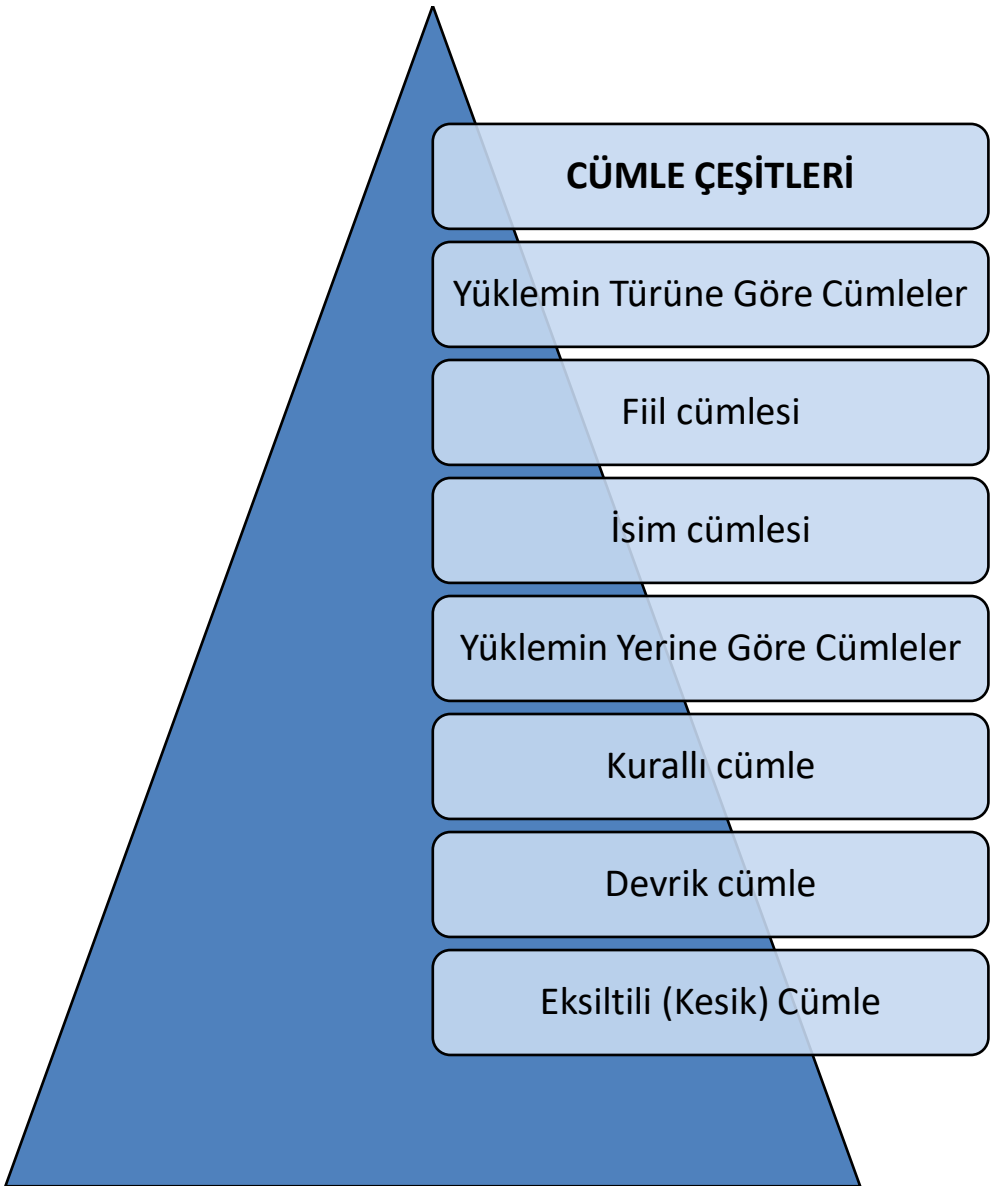
CÜMLE ÇEŞİTLERİ
Yüklemin Türüne Göre Cümleler
Fiil cümlesi
İsim cümlesi
Yüklemin Yerine Göre Cümleler
Kurallı cümle
Devrik cümle
Eksiltili (Kesik) Cümle

GİRİŞ

Dilimizde her bir birimin kendi içinde bir yapılanma şekli söz konusudur. Örneğin sözcüğün yapısı kök ve eklerden meydana gelir. Cümleler de anlattıkları duygu ya da düşünce birimi doğrultusunda yapı, anlam ve sıralanış gibi özellikler açısından farklılıklar gösterirler; başka açılardan ele alındıklarında farklı özelliklerinden dolayı çeşitlenirler. Bu farklılıklar cümleleri yapısına, yükleminin türüne/yerine ve anlamına göre sınıflandırmayı gerektirmektedir.

Türkçede cümleler, yüklemin türüne göre isim ve fiil cümlesi olarak iki gruba ayrılmaktadır. Fiil cümleleri olumsuzluk ekleri (-ma, -me) ile olumsuz şekle dönüştürülürken; isim cümleleri "değil" kelimesi ile olumsuz hâle getirilmektedir.

Yüklemin yerine göre cümleler, kurallı (düz) ve devrik olmak üzere iki grupta incelenmektedir.

Yüklemin yerine göre cümleler de kurallı (düz) ve devrik olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Yüklemin sonda olduğu cümleler kurallı (düz), yüklemin sondan başka bir yerde olduğu cümleler ise devrik olarak adlandırılmaktadır.

Günlük hayatımızda konuşma ve yazı dillerinde Türkçenin doğru, güzel ve etkili kullanımı oldukça önemlidir. İnsan, bedenini beslediği gibi aklını, ruhunu ve dilini de beslemelidir. Bunu, kelimeleri düzgün ve doğru bir şekilde kullanarak, cümlenin yapısını doğru bir biçimde öğrenip uygulayarak, Türkçenin mühim eserlerini dikkatle okuyarak ve hepsinden daha önemlisi, ana diline saygı gösterip sahip çıkarak başarabilir. İletişim imkân ve vasıtalarının tarihte hiç olmadığı kadar çeşitlendiği günümüzde kendini doğru ve etkili ifade edebilmek her zamankinden daha önemli bir hâle gelmiştir. Türkçemizi kurallarına uygun kullanmak, hepimizin ortak sorumluluğu ve mecburiyetidir.

Bu ünitede yüklemin türüne ve yerine göre cümle çeşitlerini göreceğiz.

CÜMLE ÇEŞİTLERİ

Yüklemin Türüne Göre Cümleler

Daha önceki ünitelerde öğrendiğimiz gibi Türkçede kelimeler, isimler ve fiiller olarak ikiye ayrılmıştı. Cümlede yüklem görevinde kullanılan kelimenin türüne göre cümleler de "*fiil cümlesi*" ve "*isim cümlesi*" olarak iki gruba ayrılmaktadır. [1]

Fiil Cümlesi

Yüklemi çekimli bir fiil olan cümleye "*fiil cümlesi*" denilmektedir. Yüklem görevinde kullanılan kelime fiil soyludur ve iş, oluş hareket anlamı bildirir. Fiillerin en önemli özelliği olumlu ve olumsuz şekillere girebilmesidir.

İsim cümleleri olumsuzluk eki yerine "değil" sözcüğü ile olumsuz şekle dönüştürülür.

"Bu gece boyunca yağmurda dolaştım." cümlesinin yüklemi "dolaştım" kelimesidir. Yüklemin kökü "dolaş-" fiilidir. Bu sebeple bu cümle yükleminin türüne göre bir fiil cümlesidir.

Bir cümlenin fiil cümlesi olup olmadığını anlamanın en kolay yolu yüklemi olumsuz hâle getirmektir. Eğer yüklem olumsuzluk eki "-ma, -me" ile olumsuz hâle getirilebiliyorsa cümle, fiil cümlesidir.

Örnek

- Bütün gece yağmurda dolaştım/dolaşmadım.
- Seni sokakta koşarken gördüm/görmedim.

İsim Cümlesi

Yüklemi "imek" ek fiili ile fiilleştirilmiş isim soyundan bir kelime olan cümlelere "*isim cümlesi*" denir. İsim cümlelerinin en önemli özelliği olumsuzluk ekleriyle olumsuz hâle *dönüştürülememeleridir.*

"Seninle geçirdiğimiz günler ne kadar güzeldi." cümlesinde yüklem görevinde kullanılan "güzel" kelimesi isim soylu bir sözcüktür ve dolayısıyla cümle isim cümlesidir.

Müdürümüzün adı, Nazım Erol'du. (Kişinin adı ve soyadından oluşan "ad öbeği", ek eylem alıp yüklem olmuştur.)

Nazım Erol, okul müdürümüzdü. ("Okul müdürümüz" ad tamlaması, ek eylem alıp yüklem olmuştur.)

Tarık Buğra, Cumhuriyet Dönemi Türk romanının doruk isimlerindendir. ("Cumhuriyet Dönemi Türk romanının doruk isimleri" zincirleme ad tamlaması "- dir" ek eylemini alarak yüklem olmuştur.)

Yaya kaldırımı tenha idi. ("Tenha" sıfatı ek eylem alarak adlaşmış ve yüklem olmuştur.)

Yahu, bu ne iş! ("Ne iş" sıfat tamlaması "-dir" ek eylemi kullanılmaksızın yüklem olmuştur.)

Adamın dudağında eski bir yara izi vardı. ("var" ve olumsuzu "yok" ad soylu sözcükleri ek eylem alarak yüklem olur. Ek eylem geniş zamanlıysa kullanılmayabilir.)

Bu kapının açılacağı filan yok. ("yok" ek eylem almaksızın yüklemdir.)

Lunapark bekçisinin işi, hem keyifli hem de eğlencelidir. ("Hem…. Hem…" yinelemeli bağlacı ile bağlanmış iki sıfattan oluşan söz öbeği, ek eylem "-dir"i alarak yüklem olmuştur.)

Örnek

- Bugün hava güzel. / Bugün hava güzel değil.
- Akdeniz bölgesi sıcaktır. / Akdeniz bölgesi sıcak değildir.

Cümlede ögelerin yer değiştirmesinin anlatıma en önemli katkısı duygu yoğunluğunu arttırmasıdır.

Eylemsi (fiilimsi)lerin, ek eylem alarak temel yüklem olduğu cümleler isim cümlesidir.

Örnek

- Amacımız ödül **almaktır.**
- Şaşkınlığının nedeni burayı ilk kez **görmesiymiş.**
- İnsanın en aptalı, karşısındakileri aptal **sanandır.**
- Yarım elma, gönül **alma(dır.)**

Yüklemin Yerine Göre Cümleler

Türkçenin Grameri isimli eserinde Tahsin Banguoğlu, Türkçede standart söz diziminin, "*özne + zarf tümleci + dolaylı tümleç + nesne + yüklem*" şeklinde olması gerektiğini belirtmiştir. Ancak Türkçenin, cümlede vurgulanmak istenen ögenin yükleme yaklaştırılması veya cümleye farklı bir ahenk ve anlatım özelliği katabilmek için yüklemin yerinin değiştirilebilmesi gibi özelliklerii bulunmaktadır. Önemli olan yüklemin yeri olmakla birlikte, diğer ögeler amaca göre, cümlenin değişik yerlerinde bulunabilir. Cümlede ögelerin yer değiştirmesinin anlatıma en önemli katkısı duygu yoğunluğunu artırmasıdır.[1, 2]

Örnek

- Anam bir yaz gecesi **doğurmuş** beni burada,
- Bu çamlıkta **söylemiş** son sözlerini babam;
- Şu karşıki bayırda **verdim** kuzuyu kurda,
- Suna'nın başka köye gelin gittiği akşam.
- (Kemalettin Kamu – Bingöl Çobanları'ndan)

Yukarıdaki dörtlüğün düzyazı şeklinde ifadesi şu şekilde yapılabilir: Anam bir yaz gecesi burada beni doğurmuş. Babam bu çamlıkta son sözlerini söylemiş; ben Suna'mın başka köye gelin gittiği akşam şu karşıki bayırda kurda kuzuyu verdim.
Dikkat edilirse cümle kurallı cümleye çevrildiğinde bütün duygu ortadan kaybolmaktadır.

Cümlede ögelerin sıralanışının nasıl bir anlam değişmesine sebep olduğunu şu cümlelerde açıkça görebiliriz:

Cümlede ögelerin yer değiştirmesinin anlatıma en önemli katkısı duygu yoğunluğunu arttırmasıdır.

Örnek

- Ben bugün bu işi yapmadım.
- Ben bu işi bugün yapmadım.
- Bugün bu işi ben yapmadım.

Ögelerinin dizilişine veya yüklemin yerine göre cümleleri "kurallı", "devrik" ve "eksiltili" olmak üzere üç gruba ayırabiliriz.

Kurallı Cümle

Yüklemin sonda yer aldığı cümle çeşidine "*kurallı cümle*" denilmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere dilimizin standart söz diziminde yüklem sonda yer almaktadır. Kurallı cümle "*düz cümle*" olarak da adlandırılmaktadır.

Örnek

- Kitaplarımı güzelce **ciltledim**.
- Yarından itibaren spor yapmaya **başlayacağım**.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı, Siirt'in Tillo ilçesinde **medfundur**.

Yukarıdaki üç cümlenin tamamı düz cümledir. Çünkü üç cümlede de yüklem sonda yer almaktadır.

Örnek

- Komiser, **elli yaşlarında, babacan, güler yüzlü bir adamdı.**
- Bu gördüğünüz düzlüğün adı **Beylikova.** (Ek eylem kullanılmamış olsa da "Beylikova" adı yüklemdir. Cümlede bir yargı eksikliği hissedilmemektedir.)

Devrik Cümle

Türkçenin standart söz diziminde yüklem sonda yer alır. Yüklemin cümle içerisinde sondan başka bir yerde kullanıldığı cümleler devrik cümle olarak adlandırılmaktadır. Yüklemden sonra tek bir sözcük bile olsa cümle devriktir.

Devrik cümleler özellikle şiirde anlatımı daha etkili kılmak için kullanılır.

Örnek

- Bütün gün **düşündüm** yalnızlığımı ve çaresizliğimi
- **Karda gezip izini belli etmeyen bir tilkidir** o.
- **Boş değil** ettiğin niyaz.
- **Hâlden bilmiyor** kimseler.

Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi yüklem cümlede ortada kullanılarak duyguların daha yoğun anlatılması amaçlanır.

Devrik cümleler özellikle şiirde, hem anlatımı daha etkili bir hâle getirmek hem de metni vezin ve kafiye kurallarına uygun söylemek gibi düşüncelerle kullanılmaktadır.

Örnek

- Muhabbet bir **Köroğlu'dur** artık (Devrik cümle)
- Kendi **yok**, namı **söylenir**. (Kurallı Cümle)
- Kocaman bir **gurbettir** Anadolu (Devrik cümle)
- Kuş kanadıyla selam **gönderilir**. (Kurallı Cümle) (Nüzhet Erman – Şiir Değildir)

Birleşik fiillerde ad soylu sözcüğün asıl eylemi anlatan "yardımcı eylem"den sonra kullanılması da devriklik oluşturur.

Örnek

- Kim bu cennet vatanın uğruna **olmaz ki feda!**
- (Bu cennet vatanın uğruna kim **feda olmaz ki!**)

Bu örnekte olduğu gibi; yüklem görevinde kullanılan ad tamlamalarında asıl öge durumundaki tamlananın önce, tamlayanın sonra söylenmesi de devriklik oluşturur.

Deyimleşmiş birleşik fiillerde sözcük sırasının değiştirilmesi de devriklik oluşturur.

Örnek

- Yurt sevgisi, **en güzelidir sevgilerin.**
- (Yurt sevgisi **sevgilerin en güzelidir.**)

Deyimleşmiş birleşik fiillerde sözcük sırasının değiştirilmesi de devriklik oluşturur.

Örnek

- İlacını geciktirirsek babaannem **keser iflahımızı.**

Eksiltili (Kesik) Cümle

Yüklemi kullanılmadığı hâlde yargı bildiren cümlelerdir. Eksiltili cümleler iyi kurulmak ve yerinde kullanılmak şartıyla anlatıma güç kazandırır, özlülük sağlar.

Örnek

- Düğün el ile, harman yel ile. (yapılır)
- Dar günümde el uzattığınız için teşekkürler. (ederim)
- Her yerde yaz ve göz yaşı, her yerde sonbahar. (var)
- İbadet de gizli, kabahat de. (gizli)

Karşılıklı konuşmalarda da eksiltili yapılar sıklıkla kullanılır:

Örnek

- Bunun karşılığında ondan ne aldın?
- Hiçbir şey. (almadım)

Olasılık, kesinlik gibi özel anlamlar katmak amaçlanmadığında ek eylem kullanılmaz; cümle eksiltili özellik kazanır.

Örnek

- Yıl 1919... Mayıs'ın 19'u... (Yıl 1919'du. Mayıs'ın 19'uydu.)
- Saçları bir demet altın başak... (Saçları bir demet altın başaktı.)

•(I) Okulumuz, eve birkaç yüz metre uzaklıktaydı. (II) Ama yine de arabayla giderdik okula. (III) Yok yok, otomobille değil, atlı arabayla. (IV) Bir nevi fayton yani. (V) Teknesinin yanlarında, arkasında renkli resimler vardı. (VI) Kırmızı kırmızı da tekerlekleri.

Ali Murat
ERKORKMAZ
(Bütün Dünya)

Parçadaki cümlelerde yüklemlerin altlarını çiziniz. Yüklemi sonda yer almayan ya da hiç bulunmayan cümleleri belirleyiniz. Buna göre, cümlelerin "yüklemlerinin çeşidi" ve "yeri" bakımından türlerini aşağıda belirtilen yerlere yazınız. (Yüklemsiz cümleler için "eksiltili cümle" yazınız.)

Soruları doğru cevaplayamadıysanız lütfen ilgili bölümü tekrar okuyunuz..

I. cümle: İsim cümlesi, kurallı cümle
II. cümle: ……. ,……
III. cümle: ……. , ……
IV.cümle: ……. ,……
V.cümle: ……. , ……
VI.cümle: ……. , ……..

Cevap anahtarı:
Parçadaki yüklemler: I-uzaklıktaydı II-giderdik III-yüklem yok IV-yüklem yok V-vardı VI-yüklem yok

Yüklemi sonda yer almayan ya da hiç bulunmayan cümleler: II, III, IV, VI

II. cümle: Fiil, devrik
III. cümle: Eksiltili cümle
IV.cümle: Eksiltili cümle
V.cümle: İsim, Kurallı
VI.cümle: Eksiltili cümle

•***Aşağıdaki cümleleri, ögelerinin sıralanışı (yüklemin yeri) yönünden inceleyiniz.***

I-Bu heykel, insan ruhundan bir soluk üflenmişçesine canlı ve sıcak duruyor.

……

……

II-Arkadaşımın evinde gördüğüm tablolar bana çocukluğumda yaşadığım yerleri bütün ayrıntılarıyla anımsattı.

……

……..

III-O yıllarda yayımlanan dergiler, bize yeni şiirleri sıcağı sıcağına ulaştırıyordu.

……

……..

IV-Oyundan, sahneye aktarılamayacak bölümleri çıkardık.

……

……

V-Sanma gidersen gelirim arkandan.

……

……..

VI-İncecikten bir yağmur yağıyordu yollara.

……

……..

Soruları doğru cevaplayamadıysanız lütfen "Cümlenin ögeleri" konusunu tekrar okuyunuz.

Cevap anahtarı:

I- Yüklem sonda, kurallı

II- Yüklem sonda, kurallı

III- Yüklem sonda, kurallı

IV- Yüklem sonda, kurallı

V- Yüklem başta, devrik

VI- Yüklem ortada, devrik

Havuz Başı

…
Elli yaşında adam, ellisine yakın kadın.. fıskiyeler, toplar... Onlar, benden de çocuk. Seni görememenin sıkıntısı dağılıyor, seviniyorum. Kadın eğilip beni dinliyor. Taksim´den, öteki camilerden, meydanlardan, Boğaziçi´nden, Kızkulesi´nden söz açıyoruz. Sonunda lakırdılarımız bitiyor. Konuşmuyoruz bir zaman. Ben, size bir mısra bulup söylemek istiyorum. Yağmurlu havalardan, dağ yollarından, katırlardan, çıngıraklardan bahseder mısralar yok mu yeryüzünde?
…

Sait Faik Abasıyanık

Yukarıdaki metinde fiil cümlelerini ve devrik cümleleri (varsa) bulunuz.

Cevap anahtarı:
Fiil cümleleri:
Seni görememenin sıkıntısı dağılıyor, **seviniyorum.**
Kadın eğilip beni **dinliyor.**
Taksim´den, öteki camilerden, meydanlardan, Boğaziçi´nden, Kızkulesi´nden **söz açıyoruz.**
Sonunda lakırdılarımız **bitiyor**.
Konuşmuyoruz bir zaman.
Ben, size bir mısra bulup söylemek **istiyorum.**
Devrik cümle:
Konuşmuyoruz bir zaman (Yüklem başta kullanılmış)

Sinağrit Baba

Sinağrit Baba, kayasının kenarında durmuş, lacivert alem içinde hafifçe yakamozlanan oltalarla, civalı zokalardan aydınlanan saray meydanını seyrediyordu (I) Güzel bir ocak akşamı. Hava lodos. (II) Sinağrit Baba, kayasının kenarında durmuş, lacivert alem içinde hafifçe yakamozlanan oltalarla, civalı zokalardan aydınlanan saray meydanını seyrediyordu. (III) Çok kaynamış ıhlamur rengindeki yayvan, geniş, ölü dalgalar. (IV) Sonra hesapta bir gün pis bir "Vatos'un, bir sırtı renksiz, yapışkan ve parazitli bir canavarın dişine bir tarafını kaptırmak var (V) Bu balıkçı Hasan'dır. (VI)

(Cümleler Sait Faik Abasıyanık'ın Sinağrit Baba adlı öyküsünden alınmıştır)

Yukarıda verilen metinde cümleleri yüklemin yerine göre ve yüklemin çeşidine göre inceleyiniz.

Cevap anahtarı:
Yüklemin yerine göre: I- kurallı, II- kurallı, III- kurallı, IV- devrik, V- kurallı, VI- kurallı

Yüklemin çeşidine göre: I- Fiil, II- İsim, III-Fiil, IV- fiil, V- İsim, VI- İsim

Özet

- **CÜMLE ÇEŞİTLERİ**
- Dilimizde her bir birimin kendi içinde bir yapılanma şekli söz konusudur. Örneğin sözcüğün yapısı kök ve eklerden meydana gelir. Cümleler de anlattıkları duygu ya da düşünce birimi doğrultusunda yapı, anlam ve sıralanış gibi özellikler açısından farklılıklar gösterirler; başka açılardan ele alındıklarında farklı özelliklerinden dolayı çeşitlenirler. Bu farklılıklar cümleleri yapısına, yükleminin türüne/yerine ve anlamına göre sınıflandırmayı gerektirmektedir.
- **Yüklemin Türüne Göre Cümleler**
- Daha önceki ünitelerde öğrendiğimiz gibi Türkçede kelimeler isimler ve fiiller olarak ikiye ayrılmıştı. Cümlede yüklem görevinde kullanılan kelimenin türüne göre cümleler de "fiil cümlesi" ve "isim cümlesi" olarak iki gruba ayrılmaktadır.
- **Fiil Cümlesi**
- Yüklemi çekimli bir fiil olan cümleye "fiil cümlesi" denilmektedir. Yüklem görevinde kullanılan kelime fiil soyludur ve iş, oluş hareket anlamı bildirir. Fiillerin en önemli özelliği olumlu ve olumsuz şekillere girebilmesidir.
- Bir cümlenin fiil cümlesi olup olmadığını anlamanın en kolay yolu yüklemi olumsuz hâle getirmektir. Eğer yüklem olumsuzluk eki "-ma, -me" ile olumsuz hâle getirilebiliyorsa cümle fiil cümlesidir.
- **İsim Cümlesi**
- Yüklemi "imek" ek fiili ile fiilleştirilmiş isim soyundan bir kelime olan cümlelere "isim cümlesi" denir. İsim cümlelerinin en önemli özelliği olumsuzluk ekleriyle olumsuz hâle dönüştürülememeleridir.
- "Seninle geçirdiğimiz günler ne kadar güzeldi." cümlesinde yüklem görevinde kullanılan "güzel" kelimesi isim soylu bir sözcüktür ve dolayısıyla cümle isim cümlesidir.
- Müdürümüzün adı Nazım Erol'du. (Kişinin adı ve soyadından oluşan "ad öbeği", ek eylem alıp yüklem olmuştur.)
- Eylemsi (fiilimsi)lerin, ek eylem alarak temel yüklem olduğu cümleler isim cümlesidir.
- **Yüklemin Yerine Göre Cümleler**
- Türkçenin Grameri isimli eserinde Tahsin Banguoğlu Türkçede standart söz diziminin, "özne + zarf tümleci + dolaylı tümleç + nesne + yüklem" şeklinde olması gerektiğini belirtmiştir. Ancak Türkçenin, cümlede vurgulanmak istenen ögenin yükleme yaklaştırılması veya cümleye farklı bir ahenk ve anlatım özelliği katabilmek için yüklemin yerinin değiştirilebilmesi gibi bir özelliği bulunmaktadır. Önemli olan yüklemin yeri olmakla birlikte, diğer ögeler amaca göre, cümlenin değişik yerlerinde bulunabilir.

Özet(devamı)

- **Kurallı Cümle**
- Yüklemin sonda yer aldığı cümle çeşidine "kurallı cümle" denilmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere dilimizin standart söz dizimin de yüklem sonda yer almaktadır. Kurallı cümle "düz cümle" olarak da adlandırılmaktadır.
- **Devrik Cümle**
- Türkçenin standart söz dizimin de yüklem sonda yer alır. Yüklemin cümle içerisinde sondan başka bir yerde kullanıldığı cümleler devrik cümle olarak adlandırılmaktadır. Yüklemden sonra tek bir sözcük bile olsa cümle devriktir.
- Devrik cümleler özellikle şiirde, hem anlatımı daha etkili bir hâle getirmek hem de vezin ve kafiye kurallarına uydurmak gibi düşüncelerle kullanılmaktadır.
- Birleşik fiillerde ad soylu sözcüğün asıl eylemi anlatan "yardımcı eylem" den sonra kullanılması da devriklik oluşturur.
- Deyimleşmiş birleşik fiillerde sözcük sırasının değiştirilmesi de devriklik oluşturur.

- **Eksiltili Cümle**
- Yüklem kullanılmadığı hâlde yargı bildiren cümlelerdir.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. "Sudan sebeplerle beni terk edemezsin." cümlesi yüklemin türüne göre aşağıdakilerden hangisidir?
   a) İsim
   b) Sıfat
   c) Eylem
   d) Zarf
   e) Zamir

2. Aşağıdaki cümlelerden hangisi yükleminin yerine göre diğerlerinden farklıdır?
   a) Soldum gün yüzü görmemiş bir çiçek gibi.
   b) Ellerimi arkadan bağladım kimse görmeden.
   c) İnsan yeryüzünün hastalığıdır.
   d) Kol kanat gerdim ben sana her düştüğünde.
   e) Dildir insanın başına bela olan.

3. I.Eylem
   II.İsim
   III.Zarf
   IV. Zamir

   "Kalpler kırılınca eller bir mânâ ifade etmez." cümlesi yukarıda verilen cümle çeşitlerinden hangilerinin kapsamına girer?
   a) Yalnız I
   b) Yalnız II
   c) I ve II
   d) I ve IV
   e) I, II ve III

4. "Uzanıp sıcacık kuma saatlerce hayal kurmak isterdi" cümlesi yükleminin yerine göre nasıl bir cümledir?
   a) Devrik
   b) Birleşik
   c) Basit
   d) Kurallı
   e) Bağlı

5. Eksiltili (Kesik) cümle ile ilgili aşağıdakilerden hangisi <u>yanlıştır</u>?
   a) Yüklemi kullanılmadığı hâlde yargı bildiren cümlelerdir.
   b) Eksiltili cümleler iyi kurulmak ve yerinde kullanılmak şartıyla anlatıma güç kazandırır, özlülük sağlar.
   c) Karşılıklı konuşmalarda da eksiltili yapılar sıklıkla kullanılır.
   d) Olasılık, kesinlik gibi özel anlamlar katmak amaçlanmadığında ek eylem kullanılmaz; cümle eksiltili özellik kazanır.
   e) Eksiltili cümlede her zaman bir gizli özne bulunur.

6. Kuralı cümle ……. cümle olarak da adlandırılmaktadır.

Cümlede boş bırakılan yere aşağıdakilerden hangisi getirilmelidir?

a) Sıradan
b) Uygun
c) Düz
d) Alışkın
e) Kapalı

7. Türkçede cümleler yüklemin türüne göre isim ve fiil cümlesi olarak iki gruba ayrılmaktadır. Fiil cümleleri olumsuzluk ekleri (-ma, -me) ile olumsuz şekle dönüştürülürken; isim cümleleri "değil" kelimesi ile olumsuz hâle getirilmektedir.

Aşağıdaki cümlelerden hangisi bu kurala örnek teşkil etmez?

a) Dün akşam da geç saate kadar gelmedi.
b) Senin adın Mahmut değil.
c) İstemem eksik olsun.
d) Kolları bileklerine kadar çamura saplanmıştı.
e) Sana tavsiyem gece geç saatte yemek yeme.

8. Aşağıdakilerden hangisi yüklemine göre cümle çeşitlerinden biri değildir?

a) Zarf
b) Kurallı
c) Devrik
d) Kesik
e) İsim

9. Nasıl bir şehirdeyiz

Öğretmenim?

Baharı göremeden

Bir çırpıda

Yaz gelir. [8]

Bu şiirin yüklemi aşağıdakilerden hangisidir?

a) Öğretmenim
b) Göremeden
c) Nasıl
d) Yaz
e) Gelir

10. “Gözleri aşka gülen taze söğüt dalısın.” cümlesinin yüklemi, çeşidine göre aşağıdakilerden hangisidir?

a) Ad
b) Eylem
c) Zarf
d) Zamir
e) Sıfat

Cevap Anahtarı

1.a,2.c,3.d,4.d,5.e,6.c,7.d,8.a,9.e,10.a

YARARLANILAN KAYNAKLAR

[1] Ergin, M. (2007). *Üniversiteler İçin Türk Dili*. İstanbul: Bayrak.
[2] Demir, A. ve Koçyiğit, A. (2010). *YGS-LYS Türkçe*. İstanbul: Sınav Dergisi.

CÜMLE ÇEŞİTLERİ II

Atatürk Üniversitesi
Açıköğretim Fakültesi

TÜRK DİLİ – I

Prof. Dr. Lokman TURAN

İÇİNDEKİLER

- Anlamına Göre Cümleler
- Yapısına Göre Cümleler

HEDEFLER

- Bu üniteyi çalıştıktan sonra;
  - Anlamına göre cümleleri ayırt edebilecek,
  - Yapısına göre cümle çeşitlerini açıklayabilecek,
  - Konuyla ilgili örnek cümle çözümlemeleriyle cümle bilgisi konusunu pekiştirebileceksiniz.

ÜNİTE

13

© *Bu ünitenin tüm yayın hakları Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi'ne aittir. Yazılı izin alınmadan ünitenin tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.*

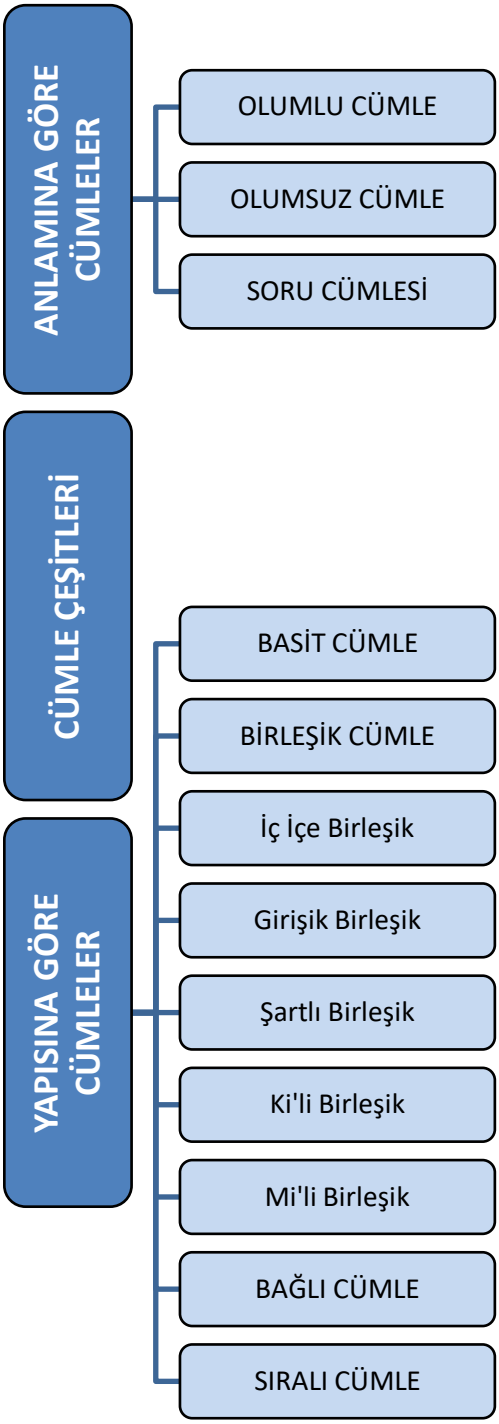
YAPISINA GÖRE CÜMLELER
CÜMLE ÇEŞİTLERİ
ANLAMINA GÖRE CÜMLELER
BASİT CÜMLE
BİRLEŞİK CÜMLE
İç İçe Birleşik
Girişik Birleşik
Şartlı Birleşik
Ki'li Birleşik
Mi'li Birleşik
BAĞLI CÜMLE
SIRALI CÜMLE
OLUMLU CÜMLE
OLUMSUZ CÜMLE
SORU CÜMLESİ

GİRİŞ

Türkçe, yapısal özellikleri bakımından sağlam temeller üzerine kurulmuş, kuralları yerleşmiş, dünya üzerindeki en eski dillerden biridir. Türkçenin bu özellikleri yerli ve yabancı birçok dil araştırmacısı ve uzmanı tarafından delilleriyle birlikte ortaya konulmuştur. Dil, yapıtaşı kelimeler olan canlı bir varlıktır. Dili meydana getiren kelimeler ve onların çağrışım dünyası ne kadar zengin olursa dilin zenginliği de o derece artmaktadır. Ancak, yüzyıllar boyunca usta ellerde bir kuyumcu titizliğiyle işlenmiş; duygu ve düşünceleri sağlam ve etkileyici bir biçimde ifade etme kabiliyeti kazanmış diller, zamanın, diğer dil ve kültürlerin baskısından kurtulabilirler.

Dil tanımlamaları yapılırken üzerinde durulan en önemli konu onun, seslerden örülmüş bir sistem olduğudur. Bununla beraber insanın çıkarabildiği sesler sonsuz sayıda değildir. Diller arasındaki farklılıkları ortaya çıkaran ise bu sesler arasında kurulan bağlantılar ve bu bağlantıların kuruluş şekilleridir.

Daha önceki ünitelerde ifade edildiği gibi Türkçe, yapısı itibarıyla sondan eklemeli diller arasında yer alır. Sondan eklemeli bir dil olarak Türkçe açısından ekler en az kelimeler kadar önemlidir. Çünkü kullanılan ekler aracılığıyla hem yeni kelimeler türetilmekte hem de kelimeler istenilen şekilde çekimlenebilmektedir. Türkçenin ekleri, bu eklerin şekillerini ve kullanım çeşitlerini bilmek, dilin daha etkin bir şekilde kullanılması açısından son derece mühimdir.

Dil,
yapı taşı kelimeler olan canlı bir varlıktır.

Kelimeler kullanım alanı içerisinde bazı özellikler taşırlar. Bu özellikler hem kelimenin kendisine ait hem de diğer kelimelerle olan anlam ilişkisini gösterebilir nitelikte olabilir. Dolayısıyla kelimeler, kullanıldıkları yere göre farklı anlamlar kazanabilirler. Kelimeler arasında meydana gelen bu tür anlam ilişkileri sonucunda anlatımda önemli ölçüde zenginlik sağlanır.

CÜMLE ÇEŞİTLERİ

Bir önceki ünitede yüklemin türüne ve yerine göre cümle çeşitleri konusunu işlemiştik. Bu ünitede ise anlamına ve yapısına göre cümle çeşitlerini göreceğiz.

Anlamına Göre Cümleler

Cümleler, anlamlarına göre türlere ayrılır. Bu, daha çok, yüklemin çekimi ile ilgilidir. Yüklemin olumlu, olumsuz ve soru biçiminde çekimlenmesi gibi özellikler, cümlenin anlamına göre türünü belirlemede ana etkenlerdir. [1, 2]

Cümleler anlamlarına göre üç türe ayrılarak incelenebilir:

- **Olumlu Cümle**

Yargının gerçekleştiğini bildiren cümleler, olumludur. Bu cümlelerin yüklemi varlık, olma veya bulunma bildirir:

Örnek

- Ahmet sınavı kazandı.
- Gerçek belirince yalan ortadan kalkar. (Atatürk)
- Para ile satın alınan sadakat, daha fazla para ile de satılır. (Seneca)

Biçimce olumsuz görünen bazı cümleler anlam bakımından olumludur.

Örnek

- Nasıl cevap vereceğini bilmiyor değildi.(=biliyordu)

Bazı cümleler biçimce olumsuz, anlamca olumlu olabilir.

Cümlede iki olumsuz unsurun bulunması cümlenin anlamını olumlu yapar.

Örnek

- Bana neden böyle davrandığını anlamıyor değilim. (=anlıyorum)

Yapı bakımından olumsuz bazı cümleler soru yoluyla olumlu bir anlam kazanabilir.

Örnek

- Seninle gelmez olur muyum? (=gelirim)
- Bana yalvaran sen değil miydin? (=sendin)

- **Olumsuz Cümle**

Yargının gerçekleşmediğini, yapılmadığını bildiren cümleler, anlam bakımından olumsuzdur. Fiilden fiil yapan –ma-, -me- olumsuzluk eki, “değil” edatı ve “yok” kelimesi cümleleri olumsuz yapan unsurlardır.

Örnek

- Bundan sonra kimseyi kandırmayacak.
- Ben değilim seni bütün gün bekleyen.
- Seninle aramda bir mesele yok.

Biçimce olumlu olan bazı cümleler soru ekiyle olumsuz bir anlam kazanabilir:

- Seni unutmak mümkün mü? (Mümkün değil.)
- Babamın yanında hiç sigara içebilir miyim? (İçemem.)
- Ulusun, korkma! Nasıl böyle bir imanı boğar? (Boğamaz.)

Ne.....ne bağlama edatıyla kurulan cümleler de anlam bakımından olumsuzdur. Cümlede bu unsur varsa yüklem mutlaka olumlu olmalıdır.

En çok yapılan yanlışlardan biri Ne…ne bağlama edatıyla kurulan cümlelerin yüklemini olumsuz yapmaktır.

Örnek

- "Ne hasta bekler sabahı
  Ne taze ölüyü mezar
  Ne de şeytan, bir günahı
  Seni beklediğim kadar." (Necip Fazıl Kıskürek)
- Ne yanar kimse bana âteş-i dilden özge
  Ne açar kimse kapımı bâd-ı sabâdan gayrı. (Fuzûlî)
  (Gönül ateşimden başka kimse bana yanmaz; sabah rüzgârından başka kimse kapımı açmaz.)
- Ne yağmur yağdı ne de kar.

- **Soru Cümlesi**

Herhangi bir şeyi öğrenmek için soru unsurlarıyla kurulan cümleler, soru cümlesidir. Soru cümleleri genellikle, soru eki mı (mi, mu, mü) ile yapılır. Ayrıca hani, hangi, kim, kaç, nasıl, ne, neden, niçin gibi soru sıfatı, zarfı ya da zamiri ile de soru cümleleri kurulur. Soru cümlesi olumlu veya olumsuz olabilir.

Örnek

- Doktor içeride mi?
- Hangi konuyu anlamadınız?
- Niçin bu kadar geç kaldınız?
- Yeni eğitim sistemi hakkında ne düşünüyorsunuz?
- Şehrimizi nasıl buldunuz?

Cümlede soru eki hangi kelimeden sonra gelirse onu sorar.

Örnek

- Mehmet dün seni aradı mı?
- Mehmet dün seni mi aradı?
- Mehmet dün mü seni aradı?
- Mehmet mi dün seni aradı?

Soru cümleleri "olumlu soru" ve "olumsuz soru" olmak üzere ikiye ayrılır.

Örnek

- Bizimle gelir misin? (Olumlu soru)
- Ödevlerini yapmadı mı? (Olumsuz soru)

Sözde soru cümlelerinde amaç, çeşitli duyguları vurgulayarak belirtmektir. Bu tür cümlelerde duygu hâkimse cümlenin sonuna soru işareti yerine ünlem işareti konabilir.

Biçim yönünden soru cümlesi gibi görünen; ancak soru sorup yanıt almak amacıyla kurulmamış cümleler de vardır. Bunlara "sözde soru cümlesi" denir.

Sözde soru cümlelerinde amaç, çeşitli duyguları vurgulayarak belirtmektir. Bunlarda duygulanma anlamı çok güçlüyse, cümlenin sonuna soru işareti yerine ünlem işareti konabilir.

Yapısına Göre Cümleler

Cümlede yapı; cümlede yer alan yargı sayısı, bu yargıların bildiriliş biçimi, birbiriyle ilgisi gibi özelliklerle ilgilidir. Türkçede çekimli eylemler, ek eylemle çekimlenmiş ad soylu sözcükler ve öbekler, eylemsiler "yargı" anlamı taşır. Bir cümlenin yapısı; bunların cümledeki sayısı, birlikte kullanılışları, birbirlerine göre durumlarına bakılarak belirlenir.

Yapılarına göre basit, bileşik, bağlı ve sıralı cümleler olmak üzere dört cümle çeşidi vardır.

- **Basit Cümle**

Tek yüklemi bulunan, tek yargı bildiren cümleler yapı bakımından basit cümledir. Basit cümleyi belirleyen; tek yüklemin, tek yargının bulunmasıdır. Yüklem dışındaki diğer ögelerin sayısı önemli değildir. Basit cümleler hem isim hem de fiil cümlesi olabilir. Türkçede cümleler genellikle basit yapılıdır.

Cümlede yapı, cümlede yer alan yargı sayısı, bu yargıların bildiriliş biçimi, birbiriyle ilgisi gibi özelliklerle ilgilidir.

Örnek

- İki yanlış bir doğru *etmez.*
- Akıllı düşman, akılsız dosttan *yeğdir.*
- Güneş balçıkla *sıvanmaz.*
- O gün hava *parçalı bulutluydu.*

Yapısında isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil veya bu tür kelimelerden yapılmış kelime grupları bulunan cümleler, bu unsurlar bağımsız yargı bildirmedikleri için, yapı bakımından basit cümle sayılırlar

Örnek

- Bu kadar işi tek başına **yapmak** zor olabilir. **(İsim-fiil)**
- Erken **kalkan** yol alır. **(Sıfat-fiil)**
- Evin yanından **koşarak** geçti. **(Zarf-fiil)**

- **Birleşik Cümle**

Temel yargıyı taşıyan "temel cümlecik" ile yan yargıları taşıyan "yan cümlecik/ler"den oluşan, böylece, birden fazla yargı içeren cümlelere, birleşik cümle denir. Bu yapıdaki cümlelerde "temel cümle"nin yüklemi çekimli eylem ya da ek eylemle çekimlenmiş ad soylu sözcüktür. Temel cümle asıl yargıyı bildirir ve genellikle cümlenin sonunda yer alır.

"Yan cümlecikler", eylemsiler ve onların aldığı ögelerden oluşur. Yan cümlecik, temel cümleciği çeşitli yönlerden açıklar, tamamlar, temel yükleme göre öge görevi üstlenir.

Türkçede şartlı birleşik cümle, ki'li birleşik cümle, iç içe birleşik cümle, girişik birleşik cümle ve "mi"li birleşik cümle olmak üzere beş çeşit birleşik cümle vardır:

- *Şartlı Birleşik Cümle*

Türkçede beş çeşit birleşik cümle vardır.

İçinde şart kipinden başka bir cümle bulunan cümleler şartlı bileşik cümledir. Şart kipi, diğer fiil çekimlerinden farklı olarak bitmiş bir hareket göstermez, bir yargı ifade etmez. Bu sebeple şart kipiyle bağımsız bir cümle yapılamaz.

Bu yapıdaki cümlede şart kipini taşıyan yardımcı cümle önce, temel cümle sonra gelir. Şart cümlesi temel cümleyi genellikle şart, zaman, sebep, benzetme

gibi anlamlarla tamamlar ve temel cümlenin zarfı olur

Örnek

- **Görevlerini yerine getirirsen** herhangi bir sorun çıkmaz.
- **Beni ne kadar erken ararsan** sana o kadar yardımcı olabilirim.
- "**Artık demir almak günü gelmişse zamandan** Meçhule giden bir gemi kalkar bu limandan." (Yahya Kemal Beyatlı)

- *Ki'li Birleşik Cümle*

Farsçadan dilimize giren "ki" bağlacıyla yapılan birleşik cümledir. Yani yan cümlenin, temel cümleye "ki" bağlacıyla bağlandığı cümlelerdir. "Ki" bağlacı, çekimli bir fiilden sonra gelince bağlaç olur. Bu cümlelerde "ki"ye kadar olan kısım asıl unsur; "ki"den sonraki kısım yardımcı unsurdur. Bu sıralanış Türkçeye aykırıdır. Ki bağlacı çıkarılınca cümle Türkçedeki sıralanışa uyar.

Örnek

- Duydum ki unutmuşsun gözlerimin rengini. (Gözlerimin rengini unuttuğunu duydum.)
- Öyle insanlar vardır ki, nasıl yaşadıklarını tahmin bile edemezsin. (Nasıl yaşadıklarını tahmin bile edemeyeceğin insanlar vardır.)
- Aklım bana diyor ki: "Dibini görmediğin suya girme." (Aklım bana dibini görmediğin suya girme diyor.)

Ki'den önceki unsurun isim olması hâlinde "ki", yardımcı cümleyi asıl cümleye bağlamaz, asıl cümlenin yüklemini onun isim unsuruna bağlar. Böyle cümlelerde söylenmese de anlamda bir değişiklik olmaz

Örnek

- Limon ki, bol vitaminli bir meyvedir, kışın yetişir. (Limon bol vitaminli bir meyvedir, kışın yetişir. / Bol vitaminli bir meyve olan limon kışın yetişir.)
- Bal ki, en tatlıdır, kaşıkla yersen mide bulandırır. (Bal çok tatlı olmasına rağmen kaşıkla yendiği takdirde mide bulandırır.)

- *İç içe birleşik cümle*

Bir cümlenin herhangi bir görevle başka bir cümlede yer almasıyla meydana gelen birleşik cümledir. Diğer bir deyişle tam yargı bildiren bir cümlenin, temel cümlenin içine öge olarak girdiği cümledir. Araya giren cümle, temel cümledeki anlamı tamamlayan yardımcı cümle olarak nesne veya diğer unsurlardan birinin parçasıdır.

Fiilimsi, fiilden türetilen, olumsuzu yapılabilen mastar, sıfat-fiil, zarf-fiil vb. türleri bulunan ad, eylemsi. (TDK)

Örnek

- Edebiyat öğretmeni: "**İçinizde 'Han Duvarları'nı okuyan var mı**?" dedi.
- Hayır, **o değil**, **şu uzun boylu adam**, dedi.
- **Bu adam zengindir,** diyebilmek için bin şahit gerekir.

- *Girişik birleşik cümle*

Yan cümlecikleri fiilimsilerle oluşan birleşik cümlelerdir. Yan cümlecikler temel cümlede öge olarak görev alır.

Örnek

- Dostu **ağırlamak** düşmanı **ağırlamaktan** çok zordur.
- Balığın ağa **girdiğini görünce** küreklere asılın.
- Koç **olacak** kuzu kuyruğundan bellidir.

- *"mi"li birleşik cümle*

"mi" (mı, mu, mü) soru edatı, soru anlamını yitirdiğinde ardından kullanıldığı eylem de tam yargı bildiremez; ulaç (bağ eylem) gibi görev yapar ve yan cümle oluşturur. Temel yargısından başka bu yöntemle anlatılmış yan yargı içeren cümleler de birleşik cümle sayılır

Örnek

- Şu tepeyi de aştınız mı Balcılar'dasınız. (Şu tepeyi aşınca/ aşar aşmaz…)
- O şiiri gördüm mü okumadan geçemiyorum. (O şiiri görünce/ gördüğüm zaman…)
- Balığın yanına bir de salata yaptık mı ziyafet hazır. (Balığın yanına bir de salata yaptığımız zaman/ yapınca)

- **Bağlı Cümle**

Birden fazla cümlenin “fakat, ama, ancak, lakin, ve, veya..” gibi edatlarla bir özneye bağlanarak oluşturduğu cümledir. Her biri bağımsız cümle olan bu cümleler arasındaki ilgi, bağlama edatlarıyla kurulmakta ve pekiştirilmektedir.

Edat, tek başına anlamı olmayan, sonuna geldiği sözle cümledeki diğer kelimeler arasında ilişki kuran kelime türü, ilgeç. (TDK)

Örnek

- Konuşmayı erken öğrendim; ama susmayı öğrenmem için yaşlanmam gerekti.
- Ölmek kaderde var, bize üzüntü vermiyor,
  Lakin vatandan ayrılışın ıstırabı zor.

Yahya Kemâl Beyatlı

- **Sıralı Cümle**

Tek başına bağımsız yargı bildiren iki veya daha fazla cümlenin bir anlam bütünlüğü içinde sıralanmasıyla kurulan cümlelerdir. *Yüklemleri çekimli fiil olan sıralı cümleler, birbirinden virgül veya noktalı virgülle ayrılır.*

Örnek

- Bana ulaşmak için önce telefon etmiş, sonra biriyle haber yollamış, olmayınca kendisi gelmek zorunda kalmıştı.

(Bu sıralı cümlede yargı taşıyan “telefon etmiş”,” haber yollamış”, “zorunda kalmış” yüklemlerini birbirine bağlayan –tı, kip ekidir. Sıralı cümlede önceki yargılarda bu ek tekrarlanmayıp son yargıya doğru bir bağımlılık sağlanır. Böylelikle cümlenin bitmediği de hatırlatılmış olur.)

Kök, kelimenin her türlü ek çıkarıldıktan sonra kalan anlamlı bölümüdür. (TDK)

Aradaki ilginin ortak cümle ögeleriyle sağlandığı sıralı cümleler bağımlı sıralı cümle; ilginin sadece anlam yönüyle kurulduğu cümleler bağımsız sıralı cümledir.

Örnek

- Ahmet, sokağın başında bizi bekliyormuş, hemen yanımıza geldi, kolumuzdan tutup evine götürdü. (Bağımlı sıralı cümle – özne ortaktır.)
- Tarlada, bağda, harmanda aradı; fakat kayıp çakmağını bulamadı. (Bağımlı sıralı cümle – özne, nesne ve dolaylı tümleç ortaktır.)
- Kurdu gören kuzu şaşırmıştı, öylece bakıyordu. (Bağımlı sıralı cümle – özne ortaktır.)
- Babam ona sesleniyor; o hiç umursamıyordu. (Bağımsız sıralı cümle – ortak öge yoktur)
- Ben bir garip çobanım, sen koca bir bey kızısın. (Bağımsız sıralı cümle – ortak öge yoktur)
- Sesi boğuklaşıyor, elleri titriyor ve yüzü morarıyordu. (Bağımsız sıralı cümle – ortak öge yoktur)

Ek, kelime türetmek veya kelimenin görevini belirtmek için kullanılan şekil verici ses veya sesler. (TDK)

Dilimizde her bir birimin kendi içinde bir yapılanma şekli söz konusudur. Örneğin sözcüğün yapısı kök ve eklerden meydana gelir. Cümleler de anlattıkları duygu ya da düşünce birimi doğrultusunda yapı, anlam ve sıralanış gibi özellikler açısından farklılıklar gösterirler; farklı açılardan ele alındıklarında farklı özelliklerinden dolayı çeşitlenirler. Bu farklılıklar cümleleri yapısına, yükleminin türüne/yerine ve anlamına göre sınıflandırmayı gerektirmektedir. [1, 2]

Örnek Metin

•**Basamaklar**

İnsanlık, çok uzaklarda, çok yükseklerde görür gibi olduğu idealler ülkesine doğru yavaş yavaş ilerler. ***Bulunduğu yer ile ulaşacağı yere bakar, ümitsizliğe düşer; o zamana kadar ele geçirdiği şeylerin bir değeri olmadığı zehabına kapılır ve bu beyhudelik ve boşluk duygusu onu çökertir.*** *Bizi atıl yapan şey, belki de ideallerimizin çok yüksek, irademizin ise çok zayıf olmasıdır. Bundan dolayı fazla uzağa, fazla yükseğe bakmak, olmaz şeyler tasavvur etmek, pek de iyi bir şey değildir. İki adım ötesini görmek, ilerlememiz için yeter. İki adım sonra, tekrar iki adım. Böylelikle bir de bakarız ki uzaktan aşılmaz görünen dağları aşmış, bir konaktan başka bir konağa ulaşmışızdır.*

Arkaya kat edilen yola, aşılan basamaklara bakmak, daha fazla ümit ve cesaret vericidir. İnsan o zaman, bu kadarını yaptığına göre, bundan sonrasını da başarırım, diye kendine güvenir. Henüz yapmadıklarımız yahut yapamadıklarımız değil, yaptıklarımız bize emniyet duygusu aşılar. Zaten şahsiyetimiz de yaptıklarımızın bir neticesi değil midir? Şüphesiz insan yaptığından daha fazla bir şeydir. Eğer sadece yaptığından ibaret olsaydı, daha ileri gidemezdi. Fakat yaptığını, yapan olduğunu bilmek yapılacak olan için kuvvetli bir destek olur.

Zamanı, Zenon'un oku gibi an ana aşarken, hayat bize durur gibi gözükür.

Halbuki bu bir vehimden başka bir şey değildir. ***Zaman her an akar.*** *Saniyeler dakika, dakikalar saat, saatler gün, günler hafta, haftalar ay, aylar sene ve seneler asır olur.* ***An içinde yaşayan bir kimse, bu akışı fark edemez.*** *İdealin sabitleştirdiği gelecek de bize akışı duyuramaz; tarih, üzerinde düşünmekle teşekkül eder. Zaman şuuruna sahip olmayan bir kimse, anın yeniliğini ve geçiciliğini ve istikbalde mutlaka ulaşacağını vazıh olarak düşünemez. Zaman şuuru bize hayatın durucu değil, akıcı; statik değil, dinamik bir vakıa olduğunu öğretir.*

Mehmet KAPLAN

Bulunduğu yer ile ulaşacağı yere bakar, ümitsizliğe düşer; o zamana kadar ele geçirdiği şeylerin bir değeri olmadığı zehabına kapılır ve bu beyhudelik ve boşluk duygusu onu çökertir.: Bu cümle içerisinde belirli bir anlamsal sıralanış içerisinde "Bulunduğu yer ile ulaşacağı yere bakar" , "ümitsizliğe düşer," o zamana kadar ele geçirdiği şeylerin bir değeri olmadığı zehabına kapılır," bölümleri kendi içerisinde sıralı cümledir. Bu sıralı cümlenin "ve" bağlama edatıyla "bu beyhudelik ve boşluk duygusu onu çökertir." cümlesine bağlanmasıyla da cümlenin tamamı bir bağlı cümle olmuştur. . "-me,-ma" olumsuzluk eki ya da "değil" olumsuzluk edatını almadığı için olumlu cümle, yüklem cümlenin sonunda bulunduğu için kurallı ve son olarak da cümlenin yüklemi hareket bildiren bir fiil olduğu için fiil cümlesidir

Zaman her an akar : Bu cümle içerisinde bir tek yargı barındırdığı için yapısına göre basit cümledir. "-me,-ma" olumsuzluk eki ya da "değil" olumsuzluk edatını almadığı için olumlu cümle, yüklem cümlenin sonunda bulunduğu için kurallı ve son olarak da cümlenin yüklemi hareket bildiren bir fiil olduğu için fiil cümlesidir.

An içinde yaşayan bir kimse, bu akışı fark edemez: Bu cümle içerisinde "bu akışı fark edemez" temel yargısı ile "an içinde yaşayan bir kimse" yan yargısını taşıdığı için yapı bakımından birleşik cümledir. "-me" olumsuzluk ekini aldığı için olumsuz cümle, yüklem cümlenin sonunda bulunduğu için kurallı ve son olarak da cümlenin yüklemi hareket bildiren bir fiil olduğu için fiil cümlesidir.

Özetle, metinde de görüldüğü gibi cümleler farklı açılardan ele alındıklarında farklı özelliklerinden dolayı çeşitlenmektedirler.

Örnek Uygulama 1

•(I) Araç kiralamada, taksiyle ulaşımda, ilk söylenen fiyatı hiçbir zaman kabul etmeyin. (II) Cebinizde bol bol bozuk para bulundurun, fotoğraf çekerken çok işinize yarayacak. (III) Asla izin almadan yerel halkın, özellikle kadınların, fotoğrafını çekmeyin. (IV) Ülkeden çıkarken çantanızda fil dişi, timsah dişi gibi hayvan kemikleri bulundurmayın. (V) Bu tür şeyleri hatıra diye götürmek isteyenler, kaçakçı muamelesi görebiliyor.

Yukarıdaki numaralanmış cümleleri, yükleminin cinsi, yükleminin yeri, anlamı ve yapısı bakımından inceleyiniz.

I. cümle:

1.Yükleminin cinsine göre: .....

2 . Yükleminin yerine göre: .....

3 . Anlamına göre: .....

4 . Yapısına göre: .....

II.cümle:

1.Yükleminin cinsine göre: .....

2 . Yükleminin yerine göre: .....

3 . Anlamına göre: .....

4 . Yapısına göre: .....

III. cümle:

1.Yükleminin cinsine göre: .....

2 . Yükleminin yerine göre: .....

3 . Anlamına göre: .....

4 . Yapısına göre: .....

IV. cümle:

1.Yükleminin cinsine göre: .....

2 . Yükleminin yerine göre: .....

3 . Anlamına göre: .....

4 . Yapısına göre: .....

V. cümle:

1.Yükleminin cinsine göre: .....

2 . Yükleminin yerine göre: .....

3 . Anlamına göre: .....

4 . Yapısına göre: .....

Cevap anahtarı:

I.Cümle- 1.Eylem, Kurallı, Olumsuz, Basit

II.Cümle- 1. Eylem, Kurallı, Olumlu, Sıralı

III.Cümle- 1. Eylem, Kurallı, Olumsuz, Birleşik

IV.Cümle- 1. Eylem, Kurallı, Olumsuz, Birleşik

V.Cümle- 1. Eylem, Kurallı, Olumlu, Birleşik

Örnek Uygulama 2

•Aşağıdaki metinde koyu renkle belirtilmiş cümleleri yapıları bakımından inceleyiniz.

"Oğul, ben sana vezir olamazsın, paşa olamazsın, zengin olamazsın, demedim, adam olamazsın dedim."(I)
Bu sözü, bir baba söylüyor; öyle bir oğula ki, küçüklüğünde, gençliğinde, ona pek çok öğütler vermiş, yollar göstermiş. Ama o, bunları dinlememiş. **Aile ocağını bırakıp kaçmış. Fakat türlü kurnazlıklarla, türlü yakınlaşmalarla ve güçlü kişilerin yanıma sokulmalarla adım adım o devrin başbakanlığı gibi bir önemli yer olan sadrazamlığa kadar yükselmiş.(II)**
Bu makama geçtikten sonra artık padişahın vekili olarak her emri yerine getirileceği için babasını köyünden palas pandıras başkente getirtmiş. **Zavallı köylü, ne olduğunu şaşırmış;(III)**
- Seni sadrazam istiyor.
Dedikleri zaman kendisi ile sadrazamın ne ilgisi olacağına bir türlü aklını erdiremeyen ihtiyarcık, uzun bir yolculuktan sonra devlet merkezine gelip huzura çıkmış. Bir de ne görsün? **Koskoca kavuğu, sırtında kürklü kaftanı köşesinde oğlu çalımla ve gururla oturmakta.(IV)** Hoş geldin, beş gittin demeden söze başlamış:
-**Baba, sen bana: "Adam olamazsın, adam olamazsın." deyip dururdun.(V)** Bak, şimdi ben üç tuğlu vezir oldum. Devletin en yüksek makamına kadar çıktım. **Hazinem altın dolu deyince, kendisini köyünden kaldırıp ayağına kadar getiren ve içeri girdiği zaman yerinden bile kımıldamayan oğluna, yukarıya aldığımız sözleri söylemiş**.(VI)Tekrar edelim:
-Oğul, ben sana vezir olamazsın, paşa olamazsın, zengin olamazsın, demedim; adam olamazsın, dedim!

Hasan Âli YÜCEL

Cevap Anahtarı:

I-	Sıralı
II-	Birleşik
III-	Basit
IV-	Basit
V-	Birleşik
VI-	Birleşik

Özet

- **Cümle Çeşitleri**
- **Anlamına göre cümleler**
- Dilimizde anlamına göre cümleler **olumlu**, **olumsuz** ve soru olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Cümlede olumlu bir yargı varsa bu tür cümleler olumlu cümlelerdir. Cümlede iki olumsuz yargı bulunduğunda da yine cümle olumlu olmaktadır. Olumsuz cümlelerde yüklemin olumsuz olması durumu söz konusudur. Bazı durumlarda soru cümleleri olumsuz anlam ifade etmektedir. Türkçede kullanılan "ne…… ne….." yapısı olumlu yapıda görünmesine rağmen olumsuz anlam ifade etmektedir. Soru cümleleri ise yapısı gereği olumlu soru ve olumsuz soru başlıkları altında incelenmektedir.
- Biçim yönünden soru cümlesi gibi görünen; ancak soru sorup yanıt almak amacıyla kurulmamış cümleler de vardır. Bunlara "sözde soru cümlesi" denir. Sözde soru cümlelerinde amaç, çeşitli duyguları vurgulayarak belirtmektir. Bunlarda duygulanma anlamı çok güçlüyse, cümlenin sonuna soru işareti yerine ünlem işareti konabilir.
- **Yapısına göre cümleler**
- Türkçede cümleler yapısına göre basit, birleşik, sıralı ve bağlı cümleler olarak dörde ayrılmaktadır. Basit cümlelerde tek bir hüküm bulunmaktadır. Birleşik cümleler ise şartlı birleşik, ki'li birleşik, iç içe birleşik, girişik birleşik ve mi'li birleşik cümleler olarak sınıflandırılmaktadır.
- **Basit cümle**
- Basit cümleyi belirleyen tek yüklemin, tek yargının bulunmasıdır. Yüklem dışındaki diğer ögelerin sayısı önemli değildir. Yapısında isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil veya bu tür kelimelerden yapılmış kelime grupları bulunan cümleler, bu unsurlar bağımsız yargı bildirmedikleri için, yapı bakımından basit cümle sayılırlar.
- **Bileşik cümle**
  - İçinde şart kipinden başka bir cümle bulunan cümleler şartlı bileşik cümledir. Şart kipi, diğer fiil çekimlerinden farklı olarak bitmiş bir hareket göstermez, bir yargı ifade etmez. Bu sebeple şart kipiyle bağımsız bir cümle yapılamaz.
  - Farsçadan dilimize giren "ki" bağlacıyla yapılan birleşik cümledir. Yani yan cümlenin, temel cümleye "ki" bağlacıyla bağlandığı cümlelerdir. Bir cümlenin herhangi bir görevle başka bir cümlede yer almasıyla meydana gelen birleşik cümledir.
  - Yan cümlecikleri fiilimsilerle oluşan birleşik cümlelerdir. Yan cümlecikler temel cümlede öge olarak görev alır.
  - "mi" (mı, mu, mü) soru edatı, soru anlamını yitirdiğinde ardından kullanıldığı eylem de tam yargı bildiremez; ulaç (bağ eylem) gibi görev yapar ve yan cümle oluşturur. Temel yargısından başka bu yöntemle anlatılmış yan yargı içeren cümleler de birleşik cümle sayılır.

Özet (devamı)

- Birden fazla cümlenin “fakat, ama, ancak, lakin, ve, veya..” gibi edatlarla bir özneye bağlanarak oluşturduğu cümledir. Her biri bağımsız cümle olan bu cümleler arasındaki ilgi, bağlama edatlarıyla kurulmakta ve pekiştirilmektedir.
- Tek başına bağımsız yargı bildiren iki veya daha fazla cümlenin bir anlam bütünlüğü içinde sıralanmasıyla kurulan cümlelerdir. Yüklemleri çekimli fiil olan sıralı cümleler, birbirinden virgül veya noktalı virgülle ayrılır.
- **Bağlı cümleler**
- Cümlelerin birbirine “ve, fakat, ama” gibi edatlarla bağlandığı cümlelere ise bağlı cümle denilmektedir.
- **Sıralı cümle**
- Sıralı cümleler ortak olan veya ortak olmayan ögelerle birbiriyle ilgili birden fazla hüküm bildiren cümleleri açıklamak için kullanılır. Ortak ögelerin bulunduğu sıralı cümlelere bağımlı sıralı; ortak ögenin bulunmadığı sıralı cümlelere ise bağımsız sıralı denilmektedir.

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. "O zaman vecd ile bin secde eder varsa taşım" cümlesinin özellikleri aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
   a) Kurallı, isim, bağlı, olumlu
   b) Kurallı, fiil, şartlı birleşik, olumlu
   c) Devrik, fiil, şartlı birleşik, olumlu
   d) Devrik, isim, şartlı birleşik, olumsuz
   e) Devrik, isim, sıralı, olumlu

2. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde "bağımlı sıralı" bir yapı söz konusudur?
   a) Bize gelirsen beraber gideriz.
   b) Sen ödevlerini yap, sonra dışarı çık.
   c) Ahmet sana bakıyordu, sen görmüyordun.
   d) O kadar güzeldi ki, size anlatamam.
   e) Beni anlayan kimse yoktu.

3. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde soru sormak değil, bilinen bir şeyi vurgulamak söz konusudur?
   a) Nereye gideceğinize karar verebildiniz mi?
   b) Bu yıl okulun başarısı nasıl?
   c) Kiminle konuştuğumu biliyor musun?
   d) Kimi aramayı düşünüyorsunuz?
   e) Hangimiz sohbet etmeyi sevmeyiz?

4. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde yan cümlecik temel cümlenin nesnesidir?
   a) Dizeler, ruhumuza seslenen notalar zinciridir.
   b) Kanunun hüzün veren sesi kulaklarımda çınladı.
   c) Yurdundan uzaklara düşmüş minik kuş gibiydi.
   d) Duygularımı canlandıran bir ses duyuyorum.
   e) Bizi gören çocuklar, minik kollarıyla boynumuza atıldıla

5. Aşağıdakilerden hangisi, öznesi ortak bir sıralı cümledir?
   a) Radyo çalışıyor; oturanlar onu ilgiyle dinliyorlardı.
   b) Evden sessizce çıktık; sokakta lambalar yanmıyordu.
   c) Konuşa konuşa geldiler; evin önünde durdular.
   d) Kentin güneyine bakıyorum; evler sisten gözükmüyor.
   e) Gürültüler artıyor; kimse kimseyi duymuyordu.

6. Sıralı cümle için aşağıdakilerden hangisi söylenebilir?
   a) Yalnızca tek yargı bildirir.
   b) İki veya daha fazla cümle ile kurulur ve tek yargı bildirir.
   c) Yüklemleri çekimli fiil olan sıralı cümleler, birbirinden virgül veya noktalı virgülle ayrılır
   d) Tek başına bağımsız yargı bildiren iki veya daha fazla cümlenin bir anlam bütünlüğü içinde sıralanmasıyla kurulan cümlelerdir
   e) İki ayrı cümle birbirine bağlaç ile bağlanır

7. Aşağıdakilerden hangisi bağlı cümleye örnek <u>oluşturmaz</u>?
   a) Kuşlar uçardı ve doru atlar dört nala giderdi.
   b) Duman her tarafı sarmıştı.
   c) Omzuma başını koyup üzüldü ama asla ağlamadı.
   d) Uyurgezer bir çocuktu fakat çok da uyanıktı.
   e) İnanılmaz bir acı duydu bileklerinde ancak bu ilk değildi.

8. Aşağıdaki cümlelerden hangisi ‘’mi’’li soru cümlesine örnektir?
   a) Koşabilir mi koşamaz mı bilemiyorum
   b) Doğum günün 3 Nisan mıydı
   c) Şu maçı da aldık mı şampiyonuz
   d) Ellerimden tuttun muydu hiçbir engel aşılmaz değil evladım
   e) Şu sınav bitti miydi rahatız

9. ‘’Ellerini arkadan bağlamıştı ve beylik tabancası belindeydi.’’ cümlesinin özellikleri aşağıdaki seçeneklerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
   a) Olumlu/Bağlı/Kurallı/İsim
   b) Olumlu/Bağlı/kurallı/Eylem
   c) Olumlu/Sıralı/Kurallı/İsim
   d) Olumlu/Bağlı/Devrik/İsim
   e) Olumsuz/Bağlı/Kurallı/Eylem

10. ‘’Doğmazsa güneş yeryüzüne aydınlıklar karanlıkta kalır, dedi.’’ cümlesi yapısına göre aşağıdaki cümle çeşitlerinden hangisine örnektir?

a) Bağlı
b) Sıralı
c) Eylem
d) Basit
e) Birleşik

Cevap Anahtarı

1.c, 2.b, 3.e, 4.b, 5.c, 6.d, 7.b, 8b., 9.a ,10.e

YARARLANILAN KAYNAKLAR

[1] Ergin, M. (2007). *Üniversiteler İçin Türk Dili.* İstanbul: Bayrak.
[2] Nuhoğlu, M. M. (2009). *Üniversiteler İçin Metne Dayalı Örnekli-Uygulamalı Türk Dili.* (Ed. Hüseyin Taş, Ertuğrul Karakuş). Ankara: Nobel.

ÖRNEK CÜMLE ÇÖZÜMLEMELERİ

Atatürk Üniversitesi
Açıköğretim Fakültesi

TÜRK DİLİ - I

Prof. Dr. Lokman TURAN

İÇİNDEKİLER

- Cümlenin Temel Yapısı (Örnek Cümle Çözümlemeleri)
- Cümlenin Ögeleri (Örnek Cümle Çözümlemeleri)
- Yüklemin Türüne ve Anlamına Göre Cümleler (Örnek Cümle Çözümlemeleri)

HEDEFLER

- Bu üniteyi çalıştıktan sonra;
  - Daha önceki ünitelerde işlenen cümle bilgisi konularını pekiştirebilecek,
  - Örnek soruları çözmek suretiyle cümlenin temel yapısını kavrayabilecek,
  - Ünite sonu, değerlendirme soruları ile deneme testiyle kendinizi cümle çözümlemeleri konusunda sınamış olacaksınız.

ÜNİTE

14

© *Bu ünitenin tüm yayın hakları Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi'ne aittir. Yazılı izin alınmadan ünitenin tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.*

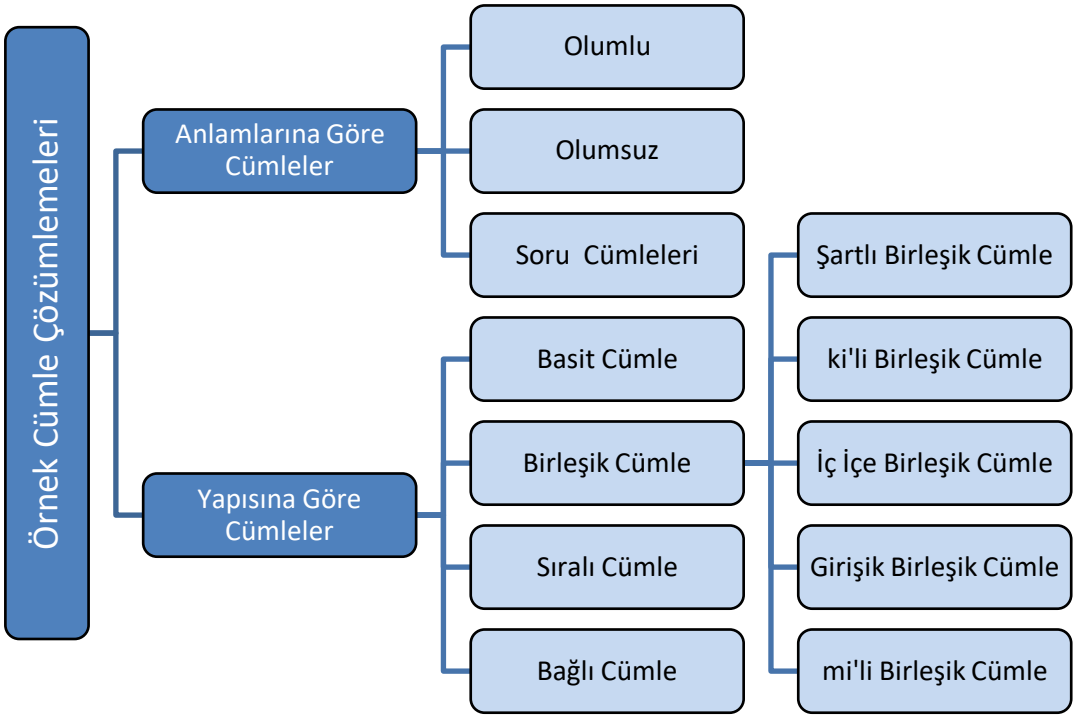
Örnek Cümle Çözümlemeleri
Anlamlarına Göre Cümleler
Olumlu
Olumsuz
Soru Cümleleri
Yapısına Göre Cümleler
Basit Cümle
Birleşik Cümle
Sıralı Cümle
Bağlı Cümle
Şartlı Birleşik Cümle
ki'li Birleşik Cümle
İç İçe Birleşik Cümle
Girişik Birleşik Cümle
mi'li Birleşik Cümle

GİRİŞ

Ünlü dilbilimci Türkçenin bir dil bilgisi kitabını okumak, bu dili öğrenmek niyetinde olmayanlar için bile, gerçek bir zevktir. Türlü dil bilgisel biçimlerin belirlenmesindeki ustalık, ad ve eylem çekimi sistemindeki düzenlilik ve bütün dil yapısındaki saydamlık ve kolayca anlaşılabilme yeteneği, insan zekâsının dil aracılığıyla beliren üstün gücünü kavrayabilenlerde hayranlık uyandırmaktadır. Türkçe, Türk düşüncesinin yaratıcı gücünün eseridir. Türkçe, insan aklının üstün kudretinin ürünüdür. Türkçe kadar kolay anlaşılan, insana her okunuşunda zevk verici pek az dil vardır." [1] Gerçekten de kelimeden başlayarak cümle yapısına kadar çok sağlam bir matematiksel yapısı olan Türkçenin kendisine has kuralları, insan zekâsının dille gerçekleşen bir başarısı gibi görünür. Türkçede hangi kelimeye bakarsanız bakın önce kök, sonra ekleri göreceksiniz. Bu da kökler sabit kalmak kaydıyla her türlü kelimeyi türetmeye uygun, yatkın bir yapının söz konusu olduğunu göstermektedir.

Türkçe, Türk düşüncesinin yaratıcı gücünün eseridir. (Max Müller)

Geniş bir söz varlığı; dil bilgisi kurallarının çok sağlam olmasından dolayı yüzyıllardır çok çeşitli medeniyet dairelerine girmesine rağmen kendi söz dizimsel yapısını muhafaza ederek bugünlere kadar gelen Türkçe ile bugüne kadar nasıl sanat eserleri meydana getirildiyse, aynı şekilde bundan sonra da güzel ve seçkin eserler, Türkçemizde yazılacaktır. Bunun gerçekleşebilmesi için yeni neslin en azından Türkçenin inceliklerini ve konuştukları dilin değerini bilmeleri gerekir. Bundan dolayı 12. ve 13. ünitelerde ele aldığımız cümle bilgisi, cümlenin ögeleri konularını bu ünitede metinlerden hareketle farklı örnekler üzerinden çözümleyerek pekiştirmeyi amaçlıyoruz.

ÖRNEK CÜMLE ÇÖZÜMLEMELERİ

Cümle çözümlemesini tam olarak yapabilmek için şu soruların cevaplarını bilmek gerekir:

1. *Cümlede yüklem görevinde kullanılan kelime hangisidir?*
2. *Diğer ögeleri bulmak için yükleme hangi sorular sorulmalıdır?*

Bu ünitede bugüne kadar öğrendiklerinizle ilgili olarak cümle çözümlemeleri yapılacaktır. [2,3,4]

Tablo 14.1: Cümlenin ögelerini bulmaya yönelik sorular

ÖGELER	ANLAM	YÜKLEME YÖNELİK SORULAR
Özne	Yüklemi yapan yükleme konu olan	✓ Kim, Kimler, Ne, Neler
Nesne ✓ Belirtisiz Nesne ✓ Belirtili Nesne	Yüklemin Etkisini Üzerine Alan	✓ Ne ✓ Neyi, Kimi

Cümlenin ögelerini bulmada problem yaşıyorsanız lütfen 12. üniteyi gözden geçiriniz.

Dolaylı Tümleç ✓ Yönelme ✓ Bulunma ✓ Ayrılma	Yüklemin Bulunduğu, Yöneldiği Ayrıldığı Kavramdır.	✓ Neye, Nereye, Kime ✓ Neyde, Neyden, Nerede, Kimden ✓ Neden, Nereden, Kimden
Zarf Tümleci ✓ Durum ✓ Zaman ✓ Miktar ✓ Yer-yön ✓ Neden ✓ Soru	Yüklemi Türlü Anlam Özellikleriyle Tamamlayan Ögedir.	✓ Nasıl, Ne durumda, Ne biçimde ✓ Ne zaman, Ne zamandır... ✓ Ne kadar, Nice, Ne ölçüde ✓ Nereye, Ne yöne... ✓ Ne, Niçin, Ne diye...

Ögeler bulunduktan sonra

3. *Yüklemin türüne göre nasıl bir cümledir?*
    - İsim cümlesi
    - Fiil Cümlesi
4. *Anlamına göre nasıl bir cümledir?*
    - Olumlu
    - Olumsuz
    - Soru (olumlu soru-olumsuz soru)
5. *Yükleminin yerine göre nasıl bir cümledir?*
    - Kurallı
    - Devrik
6. *Yapısına göre nasıl bir cümledir?*
    - Basit cümle
    - Birleşik cümle (şartlı birleşik, ki'li birleşik, iç içe birleşik)
    - Bağlı cümle
    - Sıralı cümle (bağımlı sıralı cümle, bağımsız sıralı cümle)

ÖRNEK CÜMLE ÇÖZÜMLEMELERI

(Cümlenin Ögeleri, Yüklemin Türüne ve Anlamına Göre Cümleler) [2, 3, 4]

- *Örnek cümle:* Akıl akıldan üstündür.

Cümlenin ögeleri: Akıl *(özne)*+akıldan *(dolaylı tümleç)*+üstündür*(yüklem)*

Yüklemin türüne göre cümleler, isim cümlesi ve fiil cümlesi olmak üzere iki başlıkta incelenir.

Tablo 14.2 Örnek cümle çözümleme tablosu

Yapısına Göre	Basit cümle
Anlamına Göre	Olumlu cümle
Yükleminin Yerine Göre	Kurallı cümle
Yükleminin Çeşidine Göre	İsim cümlesi

- *Örnek Cümle*: "Hırsızlar kapıyı kırıp içeri girmişler."

Cümlenin ögeleri: Hırsızlar *(özne)*+ kapıyı kırıp *(durum zarfı)*+ içeri *(yer-yön zarfı)*+ girmişler *(yüklem)*

Tablo 14.3 Örnek cümle çözümleme tablosu

Yapısına Göre	Basit cümle
Anlamına Göre	Olumlu cümle
Yükleminin Yerine Göre	Kurallı cümle
Yükleminin Çeşidine Göre	Fiil cümlesi

Bu cümlede kullanılan "içeri" kelimesi herhangi bir ek almadığı için yer-yön zarfıdır. Dışarı, yukarı, aşağı, ileri, geri gibi sözcükler de bu türdendir. Bu kelimeler ek alırlarsa dolaylı tümleç olurlar.

- *Örnek Cümle*: "Hangi resmime baksam ben değilim."

Cümlenin ögeleri: Ben *(gizli özne)*+ hangi resmime baksam *(zarf tümleci)*+ ben değilim *(yüklem)*

Tablo 14.4 Örnek cümle çözümleme tablosu

Yapısına Göre	Şartlı-birleşik cümle
Anlamına Göre	Olumsuz cümle
Yükleminin Yerine Göre	Kurallı cümle
Yükleminin Çeşidine Göre	İsim cümlesi

- *Örnek Cümle*: "Neden böyle düşman görünürsünüz yıllar yılı dost bildiğim aynalar."

Anlamına göre cümleler; olumlu, olumsuz ve soru olmak üzere üç başlıkta değerlendirilir.

Cümlenin ögeleri: Neden böyle düşman *(zarf tümleci)*+ görünürsünüz *(yüklem)*+ yıllar yılı dost bildiğim aynalar *(özne)*

Tablo 14.5 Örnek cümle çözümleme tablosu

Yapısına Göre	Basit cümle
Anlamına Göre	Olumlu soru cümlesi
Yükleminin Yerine Göre	Devrik cümle
Yükleminin Çeşidine Göre	Fiil cümlesi

- *Örnek Cümle*: **"El elin eşeğini türkü çağırarak arar."**

Cümlenin ögeleri: El *(özne)*+ elin eşeğini *(belirtili nesne)*+ türkü çağırarak *(zarf tümleci)*+arar *(yüklem)*

Tablo 14.6 Örnek cümle çözümleme tablosu

Yapısına Göre	Basit cümle
Anlamına Göre	Olumlu cümle
Yükleminin Yerine Göre	Kurallı cümle
Yükleminin Çeşidine Göre	Fiil cümlesi

- *6. Örnek Cümle*: **"Mümkün müydü seni bir an bile aklımdan çıkarmam."**

Cümlenin ögeleri: Mümkün müydü (yüklem)+ seni bir an bile aklımdan çıkarmam *(özne)*

Tablo 14.6 Örnek cümle çözümleme tablosu

Yapısına Göre	Basit cümle
Anlamına Göre	Olumsuz cümle
Yükleminin Yerine Göre	Devrik cümle
Yüklem Çeşidine Göre	İsim cümlesi

- *Örnek Cümle*: "Ertesi gün hiç kimse ölmedi."

Cümlenin ögeleri: Hiç kimse *(özne)*+ ertesi gün *(zarf tümleci)*+ ölmedi*(yüklem)*

Tablo 14.7 Örnek cümle çözümleme tablosu

Yapısına Göre	Basit
Anlamına Göre	Olumsuz cümle
Yükleminin Yerine Göre	Kurallı cümle
Yükleminin Çeşidine Göre	Fiil cümlesi

- *Örnek Cümle:* "Çanakkale içinde vurdular beni."

Cümlenin ögeleri: Beni (özne)+Çanakkale içinde (dolaylı tümleç)+vurdular(yüklem)

Yüklemin yerine göre cümleler; kurallı ve devrik olmak üzere iki başlıkta değerlendirilir.

Tablo 14.8 Örnek cümle çözümleme tablosu

Yapısına Göre	Basit
Anlamına Göre	Olumlu cümle
Yükleminin Yerine Göre	Devrik cümle
Yükleminin Çeşidine Göre	Fiil cümlesi

- *Örnek Cümle:* Odanın her köşesi nergis kokuyordu

Cümlenin ögeleri: Odanın her köşesi (özne)+ nergis kokuyordu (yüklem)

Tablo 14.9 Örnek cümle çözümleme tablosu

Yapısına Göre	Basit
Anlamına Göre	Olumlu cümle
Yükleminin Yerine Göre	Kurallı cümle
Yükleminin Çeşidine Göre	Fiil cümlesi

- *Örnek Cümle:* Önüne engeller çıkaracaklardır, sen bunlara dayanacaksın.

Cümlenin ögeleri: Önüne (dolaylı tümleç)+ engeller (nesne)+ çıkaracaklardır(yüklem) sen (özne)+ bunlara(nesne)+ dayanacaksın(yüklem)

Yapısına göre cümleler; Basit, birleşik, bağlı ve sıralı olmak üzere dört başlıkta incelenir.

Tablo 14.10 Örnek cümle çözümleme tablosu

Yapısına Göre	Sıralı
Anlamına Göre	Olumlu cümle
Yükleminin Yerine Göre	Kurallı cümle
Yükleminin Çeşidine Göre	Fiil cümlesi

- *Örnek Cümle:* Lokman hekim gelse yaram azdırır.

Cümlenin ögeleri: (ben-gizli özne) Lokman hekim gelse (zarf tümleci)+yaram(nesne)+azdırır(yüklem)

Tablo 14.11 Örnek cümle çözümleme tablosu

Yapısına Göre	Şartlı
Anlamına Göre	Olumlu cümle
Yükleminin Yerine Göre	Kurallı cümle
Yükleminin Çeşidine Göre	Fiil cümlesi

Örnek Uygulama 1

•Babam, Tanpınar'ın şiirlerini çok beğenir, çok da güzel okurdu.(I) Babam, Tanpınar'a "Kırtipil Hamdi" derdi.(II)
Ama o, bu konuda babama darılmazdı.(III)
Babam öldüğünde Hamdi Amcam bana gelmiş, boynuma sarılıp çocuklar gibi ağlamıştı.(IV)
Onlar, birbirlerinin sırdaşı idiler.(V)
Yukarıda sıralanan cümlelerin yapı bakımından türünü belirleyerek aynı yapıda farklı cümleler kurunuz.

I. cümle
yapısına göre,
..... benim cümlem: .....

II. cümle
yapısına göre,
..... benim cümlem: .....

III. cümle
yapısına göre,
..... benim cümlem: .....

IV. cümle
yapısına göre,
..... benim cümlem: .....

V. cümle
yapısına göre,
..... benim cümlem: .....

Cevap Anahtarı: I- Sıralı II- Birleşik III-Basit IV-Sıralı V-Basit

Yapısına göre cümleleri çözmede problem yaşıyorsanız lütfen 13. üniteyi gözden geçiriniz.

Örnek Uygulama 2

•I.Şehri, akşamüstü sis basmıştı.
II.Sis, Haliç yoluyla gelmiş; önce mavnalar, çatanalar, köprüler, sonra kuleler, mağazalar kaybolmuştu.
III.Liman, düdük sesleri içindeydi.
IV.Vapurlar, sisi herkese duyurmak ister gibi, bir süre acı acı bağırmışlardı.
V. Sonra bir sessizlik...
Yukarıdaki cümleleri aşağıda verilen özelliklerle eşleştiriniz.
I. Eksiltili bir cümledir.
II. . Anlamca olumlu bir birleşik cümledir.
III. Basit bir fiil cümlesidir.
IV. İki cümlenin birleşmesinden oluşan ve öge ortaklı olmayan bağımsız sıralı bir cümledir.
V. Kurallı bir isim cümlesidir.

(Cevaplar: 1=3; 2=4; 3=5; 4=2;

Eksiltili cümle, yüklemi kullanılmadığı hâlde yargı bildiren cümlelerdir.

Örnek Uygulama 3

•***Aşağıdaki cümleleri yapısına göre inceleyerek aşağıdaki uygun yerlere kodlayınız.***
a- Kumbarasında harçlıklarını biriktiriyordu.
b- Uyandım, gördüm.
c- Eğer bizimle yürürsen başarıya ulaşırsın.
d- Kâğıdın yüzeyi epeyce sararmıştı.
e- Gün bitiyor.
f- Önden o gidiyor ve diğerleri arkasından geliyordu.
g- Allah çalışanın yardımcısıdır, dedi.
h- Seninle okula gelirim; ama fazla kalamam.
i- i- Onu oturuken gördüm ve yanına gittim.
j- Daha önce böyle bir hizmet görmemişti.
k- Önce ipinden tuttu, olabildiğince uzağa fırlattı.

•**Yapısına Göre Cümleler**

•Basit Cümle Birleşik Cümle Sıralı Cümle Bağlı Cümle

Cevap anahtarı: a, d, e, j (Basit) k, g, (Birleşik) b, h, k (Sıralı) i, f (Bağlı)

Örnek Uygulama 4

•***Aşağıda verilen cümleleri, doğruluk-yanlışlık durumlarına göre inceleyiniz.***

1. Birleşik cümleler, temel ve yan cümlelerden oluşur.
Doğru ( ) Yanlış ( )

2. Cümleler birbirlerine virgül ve noktalı virgülle bağlanmışsa bu tür cümleler sıralı cümleleri oluşturur.
Doğru ( ) Yanlış ( )

3. Bağımlı sıralı cümlelerde özneler, tümleçler ya da her ikisi de ortak olabilir.
Doğru ( ) Yanlış ( )

4. Ögelerinin dizilişine göre cümleler kurallı ve devrik olmak üzere ikiye ayrılırlar.
Doğru ( ) Yanlış ( )

5. Cümlenin temel ögeleri nesne ve tümleçlerdir.
Doğru ( ) Yanlış ( )

6.Anlamına göre cümleler olumlu, olumsuz ve soru cümlesi olmak üzere üç çeşittir.
Doğru ( ) Yanlış ( )

Cevap Anahtarı: 1- D 2- D 3- D 4- D 5-Y 6- Y

Türkçenin cümle yapısında vurgulanmak istenen kelime yükleme yakın bir yere yerleştirilir.

Örnek Uygulama 5

Aşağıdaki metinde yer alan cümlelerin hangisinin sıralı ve hangisinin bağlı cümle olduğunu bulunuz.

Dostluk

Dostluk, insanların insanlara sevgi ve bağlılık duyguları ile bağlanmasından başka bir şey değildir.

Karşısında kendinle konuşuyormuş gibi her şeyi söylemeye cesaret edebileceğin birini bulmaktan daha tatlı ne var? İyi günlerinde seninle aynı derecede sevinecek biri olmasaydı, saadetin ne faydası olurdu? (I) Kara günlerinde senden daha çok müteessir olacak bir dostun olmasaydı, onlara katlanmak ne güç olurdu. (II) Nihayet peşinde koştuğun başka menfaatler, umumiyetle bir tek işe yarar. Zenginlik, sarf etmek imkânını verir; nüfuz, itibar, mevki, övülme, zevkler neşe getirir. (III) Sıhhat, acıdan kurtarır ve organlarını istediğin gibi kullanmana yardım eder. (IV)

Dostlukta birçok nimet bir aradadır, gözlerini nereye çevirirsen, onu orada hazır bulursun, hiçbir zaman yersiz ve can sıkıcı değildir.(IV) Bunun için derler ki, birçok yerlerde sudan fazla dosta muhtacız. Ama burada halk arasındaki üstünkörü dostluktan değil; bunun bile kendine göre zevk ve faydaları vardır. Pek az kişi arasındaki o gerçek ve mükemmel dostluktan bahsediyorum. Dostluk iyi günleri daha çok aydınlatır, felaketleri paylaşarak dağıtır ve hafifletir. (V)

Tabiattan sevgi bağları kaldırılırsa hiçbir ev, hiçbir şehir ayakta duramayacak, ziraat bile yapılamayacaktır. Hangi kuvvetli aile, hangi sağlam devlet vardır ki kin ve nifaklarla sarsılmasın.(VI) Bundan dostlukta ne büyük nimetler olduğunu anlayabilirsin.

Çiçero

Cevap anahtarı: Sıralı: I, II, III, Bağlı:IV, V, VI

Türkçe cümle yapısında yüklemden sonra bir kelime bile gelse, o cümle devrik cümle olarak adlandırılır.

Örnek Uygulama 6

•Aşağıda yer alan cümlelerin hangilerinin sıralı, bağlı, basit, birleşik cümle olduğunu bulunuz.

1. Duygular insanı insan yapan özelliklerdendir.(……..)
2. Kırmızı saçlı kadın ağladı ve üzüldü. (……..)
3. Mayalanmış yoğurt dolapta küflenerek bozuldu. (……)
4. Yaşamak bir başarıdır ve başaranlar kazanmışlardır. (…….)
5. Üzüm üzüme baka baka kararır. (……)
6. Elbet bir gün buluşacağız. (……..)
7. Sanma ki bu böyle yarım kalacak (……)
8. Kırlarda çiçekler açar, bahar yeryüzüne taze nefesini üfler.(……)

Cevap anahtarı: 1: Birleşik, 2: Bağlı, 3: Birleşik, 4: Bağlı, 5: Birleşik, 6: Basit, 7: Birleşik, 8: Sıralı

Yapısına göre cümleleri çözümlemede güçlük çekiyorsanız lütfen 13. üniteyi tekrar gözden geçiriniz.

Örnek Uygulama 7

•Aşağıda yer alan cümleleri altta bulunan cümle çeşitleri ile eşleştiriniz.

1. Mavi huydur bende.
2. Gün doğarken herkes arkasına yaslanmış güneşi izliyordu.
3. Tutanaklar hakim tarafından incelendi, karar daha sonra verildi.
4. Kuşlar uçacak ve biz ardından bakakalacağız.

a) Basit

b) Sıralı

c) Bağlı

d) Birleşik

e) Basit

Cevap Anahtarı: 1-a 2-d 3-b 4-c

Türkçede yapı bakımından olumsuz olduğu hâlde anlam bakımından olumlu cümleler vardır.

Örnek Uygulama 8

•Aşağıda yer alan tanımların karşısına hangi cümle çeşitlerine ait olduğunu yazınız.

1. ***Tek yargılı cümlelerdir ve yalın cümle olarak da bilinir. (…….)***
2. ***Birden fazla yargının birleşerek tek cümle oluşturmasıdır. (……)***
3. ***Birbiriyle anlam bağlantısı olan, en az iki yüklemin art arda ve araya virgül veya noktalı virgül getirilerek sıralanmasıdır. (……..)***
4. ***Birbiriyle anlam bağlantısı olan birden fazla yargının bağlaçla birbirine bağlandığı cümlelerdir. (……)***

Cevap anahtarı: 1- Basit; 2- Birleşik; 3- Sıralı; 4- Bağlı

Türkçede “ne….ne” şeklinde bir yapı varsa yüklem “olumlu” olur.

Özet

- Türkçenin kendisine has kuralları ve bir sistemi vardır. Bu matematiksel dili çözümlemek için cümle mimarisini bilmek, sözdizimsel yapıyı çözümlemek gerekir.
- Nasıl ki kelimenin yapısı kök ve eklerden meydana geliyorsa, cümle de duygu ve düşünceler doğrultusunda yapı, anlam ve sıralanış gibi özellikler açısından farklılıklar gösterirler.
- Türkçenin cümle mimarisinde "özne+zarf tümleci+dolaylı tümleç+nesne+yüklem" şekline bir sıra söz konusudur. Öncelikle Türkçe cümle yapısını, cümlede hangi ögelerin nerede bulunduğunu bilirsek cümle çözümlemede işimiz kolaylaşır. Ancak bu durum kurallı cümleler için geçerlidir. Bu ünite, 12. ve 13. ünitelerde gördüğümüz konuların örnek çözümlemelerle pekiştirme amacı güttüğü için kısaca bu iki üniteyi özetlemekte fayda bulunmaktadır.
- 12. ünitede cümle çeşitlerini öğrenmiş, buna göre "yüklemine göre", "yüklemin yerine göre" cümle çeşitlerini görmüştük. Buna göre yüklemine göre cümleler fiil ve isim cümleleri olmak üzere iki başlıkta incelenmişti. Fiil cümlesi, yüklemi çekimli olan, isim cümlesi ise yüklemi –imek fiili ile fiilleştirilmiş isim soyundan bir kelime olan cümlelere deniyordu.
- Yüklemin yerine göre cümlelerde ise, bazen çeşitli gerekçelerle ki en önemlilerinden biri vurgulanmak istenen ögenin yükleme yaklaştırılması veya cümleye farklı bir ahenk ve anlatım özelliği katabilmek için yüklemin yerinin değiştirilmesi söz konusu olabiliyordu. Bu durumda kurallı, devrik ve eksiltili cümle yapısı karşımıza çıkıyordu. Tabiatıyla yüklemin sonda bulunduğu cümleler "kurallı", yüklemin sonda değil de kendisinden sonra tek bir kelime bile gelse "devrik", yüklemin kullanılmadığı, fakat bir yargı bildirdiği durumlarda "eksiltili" oluyordu.
- 13. ünitede cümle konusunu işlerken "Anlamına göre cümleler", "Yapısına göre cümleler" olmak üzere iki temel başlık üzerinde durmuştuk.
- *Anlamına göre cümleler*, olumlu ve olumsuz olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Eğer cümlede olumlu bir yargı söz konusuysa olumlu, olumsuz bir yargı bulunuyorsa olumsuz cümle var demektir.
- *Yapılarına göre cümleler* ise basit, bileşik, bağlı ve sıralı cümle olmak üzere dört başlıkta ele alınıyordu.

Özet (devamı)

- Cümlenin ögeleri "Temel Ögeler" ve "Yardımcı Ögeler" olarak iki grupta incelenebilir. Temel ögeler, cümle içerisinde anlam yükünü temel olarak taşıyan ögelerdir. Cümledeki hareketi, olayı, işi, yargıyı bildiren, çekimli kelime veya kelime grubuna yüklem denmektedir. Türkçede cümlenin en temel ögesi yüklemdir.
- Yüklemde belirtilen işi yapan varlığa özne denmektedir. Yükleme sorulacak "Kim?" ve "Ne?" soruları özneyi bulmamızı sağlamaktadır.
- Cümlenin yüklem ile öznenin dışındaki ögeleri; yüklemin anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan, tümleyen ögelere yardımcı ögeler denir. Cümlede öznenin yaptığı işten etkilenen varlığa "nesne" denir. Nesneyi bulmak için yükleme "neyi?" ve "kimi?" soruları veya özneyi bulduktan sonra "ne?" sorusu sorulur. "neyi? ve kimi?" sorularının cevabı belirtili nesne, "ne?" sorusunun cevabı ise belirtisiz nesneyi verir.
- Cümlede yüklemin anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan ve kesinleştiren; yönelme (-e,-a), bulunma (-de,-da) ve ayrılma (-den, -dan) eklerinden biriyle veya bir edatla birlikte bulunan yalın veya grup hâlindeki ismin cümle bilgisindeki adı "dolaylı tümleç" tir. Yükleme sorulacak "nereye?" , "nerede?" ve "nereden?" sorularıyla cümledeki dolaylı tümleç bulunacaktır.
- Cümle çözümlemesini tam olarak yapabilmek için şu soruları ve cevaplarını bilmek gerekir:
  - *Cümlede yüklem görevinde kullanılan kelime hangisidir?*
  - *Diğer ögeleri bulmak için yükleme hangi sorular sorulmalıdır?*
  - *Yüklemin türüne göre nasıl bir cümledir?*
    - İsim cümlesi
    - Fiil Cümlesi
  - *Anlamına göre nasıl bir cümledir?*
    - Olumlu
    - Olumsuz
    - Soru (olumlu soru-olumsuz soru)
  - *Yükleminin yerine göre nasıl bir cümledir?*
    - Kurallı
    - Devrik
  - *Yapısına göre nasıl bir cümledir?*
    - Basit cümle
    - Birleşik cümle (şartlı birleşik, ki'li birleşik, iç içe birleşik)
    - Bağlı cümle
    - Sıralı cümle (bağımlı sıralı cümle, bağımsız sıralı cümle)
- *1.Örnek cümle:* Akıl akıldan üstündür.
- *Cümlenin ögeleri*: Akıl *(özne)*+akıldan *(dolaylı tümleç)*+üstündür*(yüklem)*

- *2.Örnek Cümle*: "Hırsızlar kapıyı kırıp içeri girmişler."
- *Cümlenin ögeleri:* Hırsızlar *(özne)*+ kapıyı kırıp *(durum zarfı)*+ içeri *(yer-yön zarfı)*+ girmişler *(yüklem)*

DEĞERLENDİRME SORULARI

1. "Sora sora Bağdat bulunur." cümlesinin özellikleri aşağıdakilerden hangisinde belirtilmiştir?
   a) Olumlu-basit-devrik-eylem
   b) Olumlu-birleşik-kurallı-eylem
   c) Olumsuz-sıralı-kurallı-ad
   d) Olumlu-sıralı-devrik-ad
   e) Olumsuz-birleşik-kurallı-eylem

2. Aşağıdaki atasözlerinin hangisinde sıfat fiil, diğerlerinden farklı bir öge olarak kullanılmıştır?
   a) Sona kalan, dona kalır.
   b) Veren eli herkes öper.
   c) Yarım veren utanmamış.
   d) Yaş kesen baş keser.
   e) Tekkeyi bekleyen çorbayı içer.

3. Aşağıdaki cümlelerden hangisi, kuruluşuna göre ötekilerden farklıdır?
   a) Bildiğimiz konuları tekrarlayıp duruyor.
   b) Tüm aile üç gündür perişan.
   c) Bu kazak daha güzel.
   d) Önceki okuduklarımdan daha güzel bu kitap.
   e) Başarılı insanlar övgüye alışkındır.

4. "Saat 5'te evdeyim." cümlesi, yüklemin türü açısından aşağıdaki hangi cümleden farklıdır?
   a) Ben de bu akşam yemekteyim.
   b) Açılmamış iki mektup var.
   c) O da çalışsaymış biraz.
   d) Gözlerinde derin bir anlam saklı.
   e) Gözleri sandığımızdan daha bozukmuş.

5. "Daha önce görmemiştim onu." cümlesinin nitelikleri aşağıdakilerden hangisinde doğru olarak verilmiştir?
   a) Eylem cümlesi/olumsuz/devrik/basit
   b) Ad cümlesi/olumsuz/devrik/basit
   c) Eylem cümlesi/olumsuz/devrik/birleşik
   d) Eylem cümlesi/olumlu/devrik/basit
   e) Ad cümlesi/olumlu/kurallı/basit

6. ‘’Dün gece erkenden uyudum ve ertesi sabah dinç uyandım.’’ cümlesi aşağıdaki cümlelerden hangisiyle yapısına göre türdeştir?
   a) Rüzgâr çok sert esiyordu.
   b) Güzel günler göreceğiz.
   c) Korktum ama susmadım.
   d) Elleri beyazdı, gözleri mavi.
   e) Titreyen ışık geceyi aydınlatmada yetersiz kalıyordu.

7. Aşağıdaki cümelerden hangisi ‘' olumlu, isim cümlesi, kurallı, basit’’ şeklinde verilmiştir?
   a) İnsan, çok yönlü bir varlıktır.
   b) Onlar, onlardan korkarlar ve kaçarlar.
   c) Gökyüzünde sayısız yıldız bulunur, yıldızlar birer ışık huzmesi gibi görünür.
   d) Sen onunla konuşmadıkça seni affetmeyeceğim.
   e) Vardır ellerimde sayısız çiçeğin kokusu.

8. ‘’Derin bir uykudur yaşadığımız hayat.’’ cümlesinin özellikleri aşağıdakilerin hangisinde doğru olarak verilmiştir?
   a) Basit/eylem/Olumlu/Kurallı
   b) Basit/isim/Olumlu/Kurallı
   c) Birleşik/isim/Olumlu/Devrik
   d) Sıralı/İsim/Olumsuz/Devrik
   e) Bağlı/Eylem/Olumlu/Kurallı

9. Birleşik cümle ile ilgili aşağıda verilen bilgilerden hangisi <u>yanlıştır</u>?
   a) Girişik birleşik cümlede bir ana yargı ve bir de yan yargı bulunur.
   b) İç içe birleşik cümlede bir cümle ana cümlenin içerisinde verilir.
   c) Şartlı birleşik cümlede ana yargı şarta bağlanmıştır.
   d) Mi’li birleşik cümlede soru ilgisi kurulur.
   e) Ki’li birleşik cümlede ilgi bağlaç ile kurulur.

10. Aşağıdaki cümlelerden hangisi bağlı cümleye örnek <u>teşkil etmez</u>?
   a) Kırlarda birlikte koştuk ve öldük.
   b) Beyaz saflıktır ama asla göründüğü gibi değildir.
   c) Kuşları serçe, papağan, yalıçapkını olarak ayırırız; köpekleri ise kangal, pitbul, doberman olarak ayırırız.
   d) Mürekkep kurudu ve kalem yazmaz oldu.
   e) Benden korkabilirsin ancak fikirlerden korkmamalısın.

Cevap Anahtarı:
1.b, 2.b,3.d ,4.c, 5.a, 6.c, 7.a, 8.c, 9.d. 10.c

YARARLANILAN KAYNAKLAR

[1] Müller, F. M., (1891, yeni bas. 1899) Lectures on the Science of Language I, , s. 421'den aktaran: A. Dilaçar, Türk Diline Genel Bir Bakış, TDK, 1964, s. 39-40.
[2] Ergin, M. (2007). *Üniversiteler İçin Türk Dili*. İstanbul: Bayrak.
[3] Nuhoğlu, M. M. (2009). *Üniversiteler İçin Metne Dayalı Örnekli-Uygulamalı Türk Dili*. (Ed. Hüseyin Taş, Ertuğrul Karakuş). Ankara: Nobel.
[4] Kırkkılıç, A., Sevim, O. ve Söylemez, Y. (2014). ÖABT Türkçe Öğretmenliği Konu Kitabı. Ankara: DATA Yayıncılık.